

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXII—XXIII.

SZEGED
1978—1979

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

N É P R A J Z É S N Y E L V T U D O M Á N Y

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ

VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXII - XXIII.

Szeged
1977 - 1978

Szerkesztette:

DEME LÁSZLÓ, FERENCZI IMRE, KÁROLY SÁNDOR, MIKOLA TIBOR

Technikai szerkesztők:

JANURIK TAMÁS, M. KORCHMÁROS VALÉRIA

A NYELVI PRODUKTIVITÁS JELENTŐSÉGE

Károly Sándor

1. Az emberi nyelv lényegéhez tartozik az a sajátosság, amit produktivitásnak nevezünk. E nélkül nincs igazán fejlett, az emberi érintkezés szükségletének megfelelő nyelv. Ez teszi lehetővé, hogy a beszélők úgy tudják minden egyes beszédszituációban közölni mondanivalójukat, hogy a közölt tartalom tényleg megfeleljen a konkrét, egyedi helyzetnek. A beszédhelyzetekben közlést kívánó tartalmak száma végtelen, egy használható nyelv szókészlete azonban nem lehet végtelen, hanem csak nagyon is véges. A véges számú morfémákból (morfématár) és véges számú grammatikai szabályokból (grammatika) álló nyelvnek kell tehát megoldania ezt a nehéz feladatot. Ami erre képesíti a nyelvet, az a produktivitas. A produktivitas titka a nyelvtani szabály mivoltában rejlik. A nyelvtani szabály: produktivitási szabály lényegében.

A beszédaktusban olyan pszichikai mozgások zajlanak le, amelyek messze túlmennek az emlékezet felelevenítésén. A beszéd szövegében a nyelvi egységek, alakulatok (morfémák, lexémák) állandóan új kapcsolatokban, új kombinációkban lépnek fel, illetőleg léphetnek fel a beszéd tárgyának és a beszéd céljának megfelelően. E kapcsolatoknak van egy korlátja, egy kerete, s ez a grammatikai szabály, amely produktív jellegű. Mielőtt tovább elemeznénk a beszédaktust, rámutatunk arra, hogy ez a kombináló tevékenység már az újgrammatikusok óta ismert volt, s az is, hogy mi ennek az alapja. HERMANN PAUL, az újgrammatikusok kodifikátora így nyilatkozik erről: "A régebbi nyelvtudománynak alapvető tévedése volt, hogy minden kimondottat, ameddig az a fennálló szokástól nem tért el, úgy tartott számon, mint valami pusztán az emlékezet által reprodukáltat, és ennek a felfogásnak lett a következménye, hogy a viszonycsoportoknak [=Proportionsgruppen, Verhältnissgruppen] a nyelv változtatásában való szerepéről sem lehetett

helyes elképzelése. Noha Wilhelm von Humboldt nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a beszélés folytonos alkotó tevékenység." (109.) Továbbá: "A szavak és szócsoporthoz, amelyeket a beszédben alkalmazunk, csak részben termelődnek pusztán az emlékezet által, reprodukálás segítségével. Körülbelül ugyanannyi szerepe van ebben egy kombináló tevékenységnek, amely a viszonyszócsoporthoz megleltén alapszik." (110.) Ez az utóbbi idézet szinte szóról-szóra megismétlődik FERDINAND DE SAUSSURE munkájában: "A beszéd egyéni akarati és értelmi aktus, amelyben meg kell különböztetni: 1. a kombinációkat, amelyek által a beszélő a nyelv kódját a maga egyéni gondolatának a kifejezésére használja föl; 2. a pszichofizikai mechanizmust, amely lehetővé teszi (én emeltem ki. K.S.) számára, hogy ezeket a kombinációkat kivetítse." (31.) Látni fogjuk, ugyanis, hogy a pszichofizikai mechanizmus a csoportok kölcsönhatását feltételezi. Tehát mindkét szerzőnél a beszédben kombináló tevékenység és kombinációk valósulnak meg, amelyek alapja az, hogy a beszéléskor a beszélő pszichéjében meglévő csoportok aktivizálódnak. Mivel a csoportoknak szemmel láthatólag rendkívül fontos szerepük van mindkét szerzőnél, SAUSSURE-nél természetesen PAUL hatására, alább visszatérünk hozzájuk. De előbb még tovább elemezzük a beszédaktust, amelyről megállapítottuk, hogy kombináló tevékenység valósul meg benne. Még egyszer H. PAULLal kiemeljük azt, ami a nyelv produktív természetére egészen máig szinte ebben a megfogalmazásban vet fényt: "Mind den további nélkül megállapíthatjuk, hogy igen kevés kimondott mondatot mint olyat tanultunk meg készen, ellenkezőleg: a legtöbbet csak a beszélés pillanatában szerkesztjük meg." (110.)

A beszédaktusban a kombináló tevékenységen kívül még szükség van más valamire is, hogy lehetővé váljék a nyelvi egységek kombinációiban megvalósuló tartalomhoz az adott konkrét helyzet megkívánta tartalomhoz való hozzáigazítása, hozzápontosítása. Ezt megkívánják maguk a szavak is, amelyek többsége (a köznevek) a maguk fogalmi jelentésüknél fogva

túlságosan általánosak, a beszédben pedig többnyire egy-egy egyedi tárgyra, személyre, cselekvésre vonatkoznak. A nyelvekben általában egy szó szokott előfordulni (szinonimák esetén kettő, három) egy-egy tárgy, személy, cselekvés megjelölésére, a konkrét beszédben azonban ez az egy jel ezer és ezer konkrét tárgyra vonatkozhat, ezer és ezer denotátumra. A beszélő és a hallgató számára egyértelműnek kell lennie, konkrétan melyik denotátumra vonatkozik a jel. S ugyanez áll a beszéd minden más körülményére, a beszédben részt vevőkre, a beszéd helyére, idejére, a beszédpartnerek közti viszonyra (kérdés, parancs stb.). A nyelv csak akkor lehet produktív, ha a kombináción kívül még az alkalmazás, az adaptálás mozzanata is belefoglaltatik a beszédaktusba. Erre részben külön nyelvi eszközök is rendelkezésre állnak (pragmatikus, deiktikus, modális eszközök), valamint a szöveg koherenciáját biztosító textuális (anaforikus és kataforikus) eszközök. De valószínű, hogy ezeken az eszközökön kívül szükséges maguknak a beszélőknek egy olyan kommunikációs képessége, amely véglegesen biztosítja a beszédnek a beszédhelyzethez való alkalmazását.

Az említett adaptációs tevékenységhez tartozik a szavak jelentésének a denotátumra vonatkoztatása, ahogy említettük. Erről BÜHLER tesz említést, jelentéskölcsönző aktusnak nevezi (63), LAZICZIUS GYULA pedig – BÜHLER nyomán – jelentésintenciónak. Ez a fogalom magában rejti a beszéd tartalmához való alkalmazás érdekében tett jelentésmódosításokat is.

A nyelvi jel jelentésének mozgékonyságát és elmozdíthatóságát a nyelv produktív képességének szerves elemeként tárgyalja BERGSON, a századforduló nagyhatású filozófusa és az ő nyomán ROUDET. "Az emberi társadalomban ... olyan nyelvre van szükség, amely megengedi, hogy minden pillanatban átme-hessünk a tudotról az ismeretlenre. Olyan nyelvre van szükség, amelynek a jelei, amelyek nem lehetnek végtelen számúak, kiterjeszthetők legyenek a dolgok végtelenjére. A jelnek ez a tendenciája, hogy átvihető legyen egyik dologról a másikra, az emberi nyelvre jellemző. Az ösztönös jel függő jel, az ér-

telmes jel mozgékony." Ezt a szöveget ROUDET idézi egy cikkében, aki felhasználva BERGSON tanítását a nyelv dinamikus értelmezéséről, két sajátságban látja az emberi nyelv lényegét:

1. Az ember nyelvét alkotó jelek kombinálhatók (sont combinables), a szavak korlátolt száma mellett a mondatok száma korlátlan.
2. Az ember nyelvét alkotó jelek kiterjeszthetők (sont extensibles).

A jelentésváltoztatásnak mint a nyelv produktív voltát szintén biztosító folyamatnak a számontartása már átvezet a nyelvi újítások problémájához. Hiszen az újítások is úgy foghatók fel, mint amelyeket a konkrét beszédhelyzethez való alkalmazkodás kíván meg. Az újítás azonban a nyelvben sohasem abszolút újítás: az új a nyelvben, hacsak nem szókölcsonzésről van szó, mindig a meglévő elemekből jön létre, a nyelvben már meglévő lehetőségek alapján. Az újítás és a meglévő minták alapján álló produktivitási szabály között mégis van különbség. Ezekre még később, éppen a produktivitási szabállyal és a szabály alapjául szolgáló mintákkal, sablonokkal kapcsolatban – ha röviden is –, de visszatérünk.

2. Láttuk, hogy a beszédaktusban lezajló kombináció mind PAULnál, mind SAUSSURE-nél feltételezi a nyelvi egységek csoportjainak a meglétét. A csoportokat különböző jellegű egyezések, hasonlóságok fűzik egybe: a tö azonossága kapcsolja össze egy szótő különböző ragos alakjait; közös jelentéselemek fűzik össze az olyan párokat, mint *bika, tehén; férfi, nő; vékony, vastag; itt, ott; meghalni, halál*. Ezeket PAUL anyagi csoportoknak (stoffliche Gruppen) nevezi. Formai csoportokat alkotnak például az összes ugyanazon esetben álló főnevek, az összes középfokú melléknévek, az összes első személyű igék stb. Nemcsak egyes szavak kerülhetnek egy csoportba, hanem olyan szócsoporthok is, amelyek között a viszony egyezik meg. Így jönnek létre az anyagi-formai viszonycsoportok: *nap : napnak : napok = kar : karnak : karok; vezetni : vezető : vezetés = nevelni : nevelő : nevelés*. Etimológiai-hangtani (vagy másképpen anyagi-hangbeli) viszonycsoportok: *Spruch : Sprüche = Tuch : Tücher = Buch : Büchlein* (megfelelő magyar példák: *madár : madarat = kanál : kanalat = pohár : poharak*).

Ezeknek a csoportoknak mint produktív mintáknak a szerepéről ezt írja PAUL: "Az anyagi-hangbeli viszonycsoportok ugyanúgy p r o d u k t í v a k (én emeltem ki. K.S.), mint az anyagi-formai csoportok." (118.)

Hogy mennyire világosan látta PAUL a produktivitás jelentőségét, még néhány gondolatával szeretnénk alátámasztani. "Időről-időre egy sor mondatot hallunk, amelyek ugyanolyan módon szerkesztettek és ezáltal egyetlen csoportot alkotnak. Az egyes mondatok konkrét tartalmára való emlékezés egyre inkább gyengülhet, az ismétlés által a mondatok közös eleme egyre szilárdabb lesz és így a mintákból szabály absztrahálódik tudat alatt. (111.) "Az a körülmény, hogy a különböző szóformák sora egyformaságot mutat, elegendő annak az érzésnek a felkeltéséhez, hogy jogunkban áll ezt az egyformaságot tovább fejleszteni [új szavakra kiterjeszteni]." (113.) "Az a szokásos, hogy a produkálás és a reprodukálás együtt jelentkezik, mégpedig igen különböző arányban." (112.) "A csoportok hatékonysága által minden egyes embernek megvan a lehetősége és alkalma ahhoz, hogy a nyelvben szokásost bőven túllépje." (114.)

A nyelv különböző szintjein kialakult produktivitási szabályok közül PAUL a szintaktikai szabályokban, az ő kifejezésével a szintaktikai viszonycsoportokban látja azt a magasabbrendű szervező erőt, amely az alacsonyabb szintű csoportok kereteit létrehozza. "A szintaktikai kapcsolat külső formájával asszociálódik bizonyos funkció érzése, és ez a funkció együtt a formával alkotja azt a köteléket, amelyik a viszonycsoportot összetartja. Minden szintaktikai funkció ilyen viszonycsoportokból absztrahálódik. Ezért van, hogy a szintaktikai viszonycsoportok részben a formaiak és az anyagi-formaiak keletkezéséhez is biztosítják a szükséges feltételt. Például a genitivusok nem alkothatnak egy közös csoportot, ha nincsenek olyan kapcsolatok, mint a *das Haus des Vaters, der Bruder Karls* (az apának a háza, Károlynak a fivére) stb." (109.) Az idegen nyelv tanítása egyébként igazolta a maga részéről a gondolat helyességét, amennyiben célravezetőbbnek tartja az eseteknek szintaktikai keretben való megtanítását szemben a pusztán szóalakok beemléztetésével. PAUL példái a szintaktikai cso-

portokra: *spricht* : *Karl* = *schreibt* : *Fritz*; *pater* : *mortuus* = *filia* : *pulchra* = *caput* : *magnum*.

PAUL gondolatai visszatérnek SAUSSURE-nek, az eszmei értelembe vett hű tanítványnak az elméletében, de rendezettebb formában. Mint említettük, SAUSSURE is a kombinációkat tartja leglényegesebbnek a beszédaktusban, és ezekkel egyenrangúan említi a pszichofizikai mechanizmust, amely lehetővé teszi a kombinációkat. A pszichofizikai mechanizmus kétfajta csoportnak az együttes aktivizálódásából, kölcsönhatásából áll. A kétféle csoport pedig nem más, mint egyrészt PAUL anyagi és formai csoportjai, ezeket SAUSSURE asszociatív csoportnak nevezi, másrészt a szintaktikai csoportok, amelyeket PAUL nem különít el olyan határozottan az előbbiektől, mint SAUSSURE, de azért említi, hogy ezek abban különböznek amazoktól (formai és anyagi csoportoktól), hogy kapcsolatuk "már kívülről bekerült a lélekbe" (108).

Mik is azok a szintagmatikus csoportok? "A beszédaktus folyamán a szavak [és SAUSSURE felfogása értelmében ennél kisebb egységek is] összekapcsolódásuk folytán olyan viszonyokat hoznak létre egymás között, amelyek a nyelv lineáris voltán alapulnak; az utóbbi kizárja annak a lehetőségét is, hogy két elemet egyszerre ejtsünk ki." (156.) Ezek a szintagmatikus viszonyok. "A mondat a szintagma par excellence típusa." (157.) SAUSSURE szintagmáját úgy lehetne meghatározni, hogy lineáris egységek kapcsolata, azaz minden egységnek tekinthető morfémakapcsolat, legyen az lexéma, szóalak, a mai értelemben vett szintagma vagy mondat.

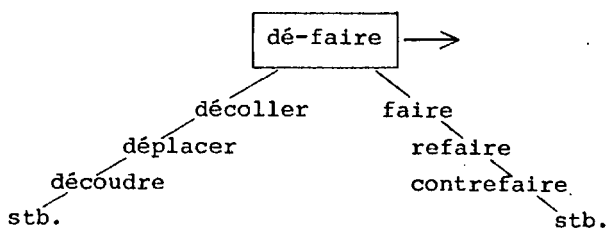
Mik az asszociatív csoportok? "a beszédaktuson kívül a szavak, lévén bennük valami közös, összekapcsolódnak az emlékezetben és csoportokká alakulnak, amelyekben belül igen különböző viszonyok uralkodnak." (156.) Típusok: a) közös tövű származékok, flexiós alakok [PAUL anyagi csoportja]; b) különböző tövek azonos toldalékú alakjai [PAUL formai csoportja]; c) rokon jelentésű szavak [PAULnál ez is anyagi csoport]; d) rokon hangzású alakok [PAULnál nem szerepelnek].

SAUSSURE nem említi külön a viszonycsoportokat, mert azok felfogásának értelmében a szintagmatikus és az asszocia-

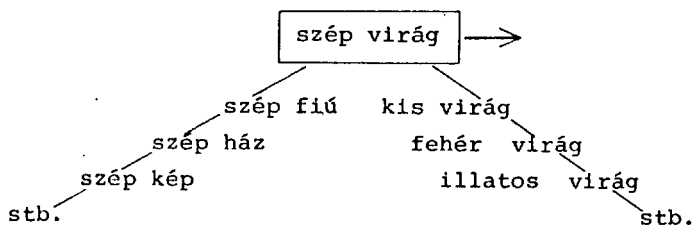
tív csoportok együttes működése révén jönnek létre és – ahogy ez világosan kiderül elméletéből – a *ház-at* kapcsolat feltételezi mind a *pad-ot*, mind a *ház-nak* elemzési lehetőségét is. Azaz: a szintagma felbontása egységekre már maga is feltételezi, hogy az egységek más kapcsolatokban, más asszociatív sorokban is adva legyenek. De hogyan fejti ki ezt SAUSSURE?

"a csoportok között kölcsönös függési viszony van; kölcsönösen feltételezik egymást. A térbeli koordináció elősegíti asszociatív koordinációk alkotását, ez utóbbiakra pedig szükség van a szintagma részeinek elemzéséhez." (162.)

Példája:

E példát általánosítva, pl. a jelzős szerkezetre (saját példám, K.S.):

"Ennek alapján megérthető e kettős rendszer működése a beszéd-folyamatban." (163.)

Konkréten így magyarázza el a folyamatot SAUSSURE: "Emlékezetünk elraktározza a többé-kevésbé komplex szintagmák minden lehetséges fajtájú vagy kiterjedésű típusát; abban a pillanatban, amikor alkalmazzuk őket, közbeléptetjük az asszociatív csoportokat, hogy választásunkat meghatározzák." (163.)

Az alkotó folyamat produktív jellege szemléletesebben kidomborodik a következő magyarázatokban: "Amikor egy szó, mint például a francia *indécorable* a beszédben megjelenik, egy meghatározott típust tételez fel, ez pedig csak elegendő számú – a nyelvhez tartozó – hasonló szóknak az emléke lévén lehetséges (*inpardonnable, intolérable, infatigable* stb.) Pontosan ugyanígy áll a dolog a szabályos sablonok szerint alakult mondatokkal és szócsoportokkal; a *la terre tourne, que vous dit-il?* stb. olyan általános típusoknak felelnek meg, amelyeknek konkrét emlékek formájában megvan az alapjuk a nyelvben." (159.) A konkrét minták jelentőségét PAUL is hangsúlyozta: "Éppen mivel egyetlen szabály sem kívülről van adva, nem elég egyetlen minta, hanem a minták egy csoportja, amelynek a speciális tartalma már közömbösnek mutatkozik." (111.) "egy asszociatív család tagjainak sem meghatározott számuk, sem meghatározott rendjük nincs. Ha a *désir-eux, chaleur-eux, peur-eux* stb. tagokat asszociáljuk, nem tudjuk előre megmondani, hány szó jut majd eszünkbe, sem azt, hogy milyen sorrendben jelennek majd meg ezek." (159.) SAUSSURE-nak ezek a sorai az asszociációs sorok nyitottságára való célzásként is felfoghatók, főleg azáltal, hogy számbeli határozatlanságról beszél.

SAUSSURE nyomatékosan kiemeli, hogy a produktív folyamat nyelvi feltételei már az új egység megalkotása előtt adóttak. "Minden alkotó folyamatot meg kell előznie mindazon elemek tudattalan összehasonlításának, amelyek a nyelvben el vannak raktározva, s ahol a g e n e r á l ó f o r m á k (én emeltem ki. K.S.) szintagmatikus és asszociatív viszonyaik szerint vannak elrendezve... Tévedés tehát azt hinni, hogy a generáló folyamat csak abban a pillanatban lép fel, amelyben az új alkotás felbukkan. Ennek az elemei már adva voltak. Egy szó, amelyet improvizálok, mint például *in-décor-able*, potenciálisan már megvan a nyelvben; valamennyi eleme megtalálható az ilyen szintagmákban, mint *décor-er, décor-ation; pardonn-able, mani-able; in-connu, in-sensé* stb., és ennek a beszédben való realizálódása jelentéktelen tény ahhoz a lehetőséghez képest, hogy módunkban áll ezt megalkotni." (206.)

"Az egyszerű szavak per definitionem improduktívak (vö. *magasin, arbre, racine* stb.) A *magasinier* nem a *magasin*ből jött létre: a *prisonnier* : *prison* stb. mintájára keletkezett." (207.)

Az eddigiek során láttuk, hogy a nyelv már a pauli, majd a saussure-i értelemben sem egyszerűen statikus, leltári jellegű, hanem dinamikus és potenciális, a produktivitásra való képessége a jellemző. E két szerző a produktivitás értelmezésére is konkrét javaslatokat tett. Felfogásukban a nyelv értelmezése természetesen nem mentes a korokra jellemző tévedésektől, de témakörünk szempontjából álláspontjuk előre mutató volt. A nyelv dinamikus felfogásának korábbi előzményei is vannak, elég, ha csak WILHELM VON HUMBOLDT-ra utalunk, SAUSSURE óta pedig állandóan napirenden van a nyelv produktív képességének a gondolata. Említettük BERGSON és ROUDET ilyen szempontból fontos téziseit, s megemlíthetjük még BÜHLERnek ama nézetét, hogy a nyelvtől feltétlenül elvárható produktivitás és alkalmazkodó képesség csak egy mezőrendszerű kommunikációs eszköz által valósulhat meg (73).

3. A produktivitás fogalma lényegében a grammatikai szabály fogalmával tart fenn kapcsolatot. Mind a kettőnek van időhöz kötöttsége, mert mind a kettőnek az érvénye időben korlátok közé van szorítva, ha az egyes szabályok időtartama között nagy különbségek is vannak. A produktivitási szabály lényegéhez tartozik, hogy feltétlenül foglal magába legalább egy nyitott sort, ami azt jelenti, hogy e sorban újonnan keletkezett egységek is helyet kapnak. A nyitott sor kritériuma egyúttal időkritérium. Ha a nyitott sorból zárt sor lesz, ez azt jelenti, hogy a szabály már nem élő, új egységek már nem alkalmazhatók az adott struktúrában. Például a *-DOKOL* képző újabban keletkezett szavakban már "nemigen" használatos (vö. MMNyR. I. 350), ez azt jelenti, hogy a *-DOKOL* képzővel alkotott szavak sora zárt listába szedhető. E zárt lista azért van meg mégis a mai nyelvben, mert lexikai egységről van szó, amely mint ilyen túléli produktív képzésmódját.

ful-dokol

buj-dokol

hal-dokol

stb.

A stb. itt véges számú sorozatot helyettesít.

Viszont nyitott sor esetében produktív képzésmóddal állunk szemben:

só-s

cukr-os

méz-es

...

A ... itt le nem zárt és le nem zárható sorozatot jelent.

Mivel a ragos szók általában nem alkotnak lexikai egységet, produktivitásuk megszűnte után nem őrződnek meg (egy-két kivételtől eltekintve) a szóalakokban: az *aratás-iglan*, *nap-iglan*, *láb-iglan* nincs benne a mai ragos alakok listájában, a kivételesen fennmaradt *életfogytiglan*, *holtomiglan* pedig elszigetelt, határozószóvá vált alakok, nem tartoznak bele még a zárt listába sem. Viszont zárt listát alkotnak a *-t*, *-tt* ragos helynevek; s ezért itt már nem beszélünk produktív szabályról:

Kolozsvár-t

Pécs-ett

Győr-ött

stb.

Amit a ragokról mondtunk, ugyanaz áll a kötőszavakra és általában a szintaktikai szabályokra.

A produktivitásnak mint szabálynak az értelmezésén kívül ismeretes és szokásos (különösen a szóképzés körében) a nyelvi *e g y s é g e k* produktivitásáról is beszélni. Egy egységet (képzőt) akkor tekintenek produktívnek, ha újonnan keletkezett nagyobb egységekben is fellép. Az időpont-kritérium és a nyitott sor kritériuma itt is megvan, de nincs megfogalmazva pontosan a szabály, ennek következtében csak azt tudom a "produktív" minősítésből, hogy használják ma is a képzőt újonnan a nyelvbe került töveken, de hogy ez mikor

megengedett, arról nem kapok tájékoztatást. A produktivitási szabály ugyanis az előfordulás feltételeit is tartalmazza (a szintaktikai, morfológiai — morfofonematikai és a szemantikai feltételeket). Minden egység használata az egység környezetének, az egységhez társulható morféma(ák)nak a szintaktikai, morfológiai-morfofonematikai és szemantikai sajátosságaitól függ. Csak egyetlen példát említek. Az *-i* melléknév-képző nagyon sokféle jelentésű töszóhoz járulhat. Ha keressük előfordulásának a produktív szabályát, az egyik kétségtelväül az lesz, hogy következézetesen kapcsolódik időfogalom nevéhez: az időegységek nevéhez: *óra-i, nap-i, het-i, hónap-i, év-i*; a napszakok nevéhez: *hajnal-i, reggel-i, délelőtt-i, dél-i, délután-i, est-i, éjszaka-i*; a hét napjai nevéhez: *hétfő-i, kedd-i, szerda-i* stb.; hónapok nevéhez: *január-i, február-i* stb.; az évszakok nevéhez: *tavaszi-i, nyári-i* stb. Az *-i* képző ilyen használatához az is hozzátartozik, hogy tudjuk, mi az *-i* képző jelentése az említett töveken. Ez a szintaktikai kapcsolatokból derül ki: 1. Milyen jelentésű főneveknek a jelzője lehet az *-i* képzős melléknév. 2. Milyen szintagmával egyenértékű. Az elemzés kideríti: 1. cselekvés jelentésű főnevek jelzője lehet: *pihenés, munka, járás, távollét, alvás* stb. 2. a cselekvésnek vagy az időpontját jelölő: N+ban/on/vel történő; vagy az időtartamát: A_{num} + N+ig tartó (*délután történő pihenő* → *délutáni pihenő*; *két hónapig tartó tanulás* → *két hónapi tanulás*). A produktivitási szabályhoz tehát hozzátartozik a szemantikai környezet jelölése; ami két alszabályt kíván:

- (1.) N_[+idő]ⁱ + N_[+cse] (2.) A_{num} + N_[+idő]ⁱ + N_[+cse]
<i>január</i>	<i>nyaralás</i>	<i>egy</i>	<i>óra</i>	<i>munka</i>
<i>kedd</i>	<i>találkozó</i>	<i>két</i>	<i>hónap</i>	<i>felkészülés</i>
stb.	...	stb.	stb.	...

(A szabályok kisebb méretű kiegészítést még igényelnek, de itt most nem térünk ki erre, jelenlegi célunk ezt nem kívánja meg.)

A nyelvben mindig akadhat kivétel is. Jelen esetben az

időt jelentő szavak listájából ki kell hagynunk a *perc* szót, amelyhez *-i* képző nem járulhat. A kivételt a nyelvtörténet szokta megmagyarázni. A *perc*-ről annyit mindenesetre már eleve tudunk, hogy a többi időegységet jelentő szótól eltérőleg nyelvújítási szó.

Ady használja a *januáros tél* kifejezést (ÖPM. 8:145). Szokatlan, de nem tartozik szabályaink érvényességi körébe a *tél* szó jelentése miatt, az *-s* képző alkalmazása itt tehát nem jelent konkurrenciát az *-i* képzőével. A feltűnőséget az okozza, hogy morfológiailag is furcsa a *január-os*. Ha a *tő*-szó időegységet jelentene (*nap, óra* stb.), akkor az *-s* képző jelenléte megegyezne a szokással, mert ezeknél a szavaknál az *-i* és az *-s* váltakozik: *két heti üdülés ~ két hetes üdülés; öt órai munka ~ öt órás munka*. Viszont: csak *-s* képző jó ennek egy más jelentésű alkalmazásában: (*a baba már*) *két hetes; (ez a kenyér már) három napos*. Az egységek környezetének szemantikai jellemzése tehát a produktivitási szabály (és így az egységek produktivitásának is) nélkülözhetetlen eleme.

Nézzünk egy raghasználati szintaktikai szabályt is. A *-RA* rag (tehát *-ra* és *-re*) természetesen produktív a mai magyar nyelvben, de ez önmagában semmit se mond. Egyik produktívási szabálya a következő:

$N_{[+élő]} + gondol + N_{[±élő]} -RA$

fiú *leány*

orvos *könyv*

Károly *evés*

...

...

Ez a szabály nemcsak arra példa, hogy a *-RA* rag használati szabályának a szemantikai környezetét is számításba kell venni (a *-RA* realizált alakjainak (*-ra, -re*) külön morfofonematikai szabálya van, mint tudjuk, de ez sokkal általánosabb, mint maga a *-ra, -re* szabálya), hanem arra is, hogy egyetlen ilyen igei struktúra milyen mérhetetlenül sok konkrét mondatot képes a beszédben "produkálni". Annyit, ahány köznév és tulajdonnév van a magyarban, amely az "élő" szemantikai sajátsággal rendelkezik, sőt, jó magyar mondatok idegen tulajdonnevekkel is alkothatók, tehát az alany listájához végeredményben

annyi személynév (családnév és keresztnév) tartozik, ahány a világon van. És annyit, ahány főnév a magyarban lehet a határozói pozícióban (akire vagy amire gondolhat valaki), ezek közé számítva az összes *-AS* képzős főneveket is, tehát így közvetve az összes (vagy majdnem az összes) igéket is. De ez még nem minden. Mert az alanyi és a határozói helyzetben álló szavak összes kombinációja más-más konkrét mondatot ad. De még itt sem kell megállnunk. Mert eddig még nem számoltunk a deixis újat produkálni tudó szerepével, a tagadó formákkal, a kérdő formákkal, szóval a mondat átalakítási lehetőségeivel, a bővítési lehetőségekkel (például a *gondol arra, hogy szerkezettel*) stb. És ez csak egyetlenegy igei struktúra realizálható lehetőségeinek a birodalma. Beleszédül az ember, ha végiggondolja, milyen lehetőséget ad a beszédhez a nyelv produktívítási képessége.

4. A szemantikában, pontosabban a szójelentéstanban (a szemasziológiában) a produktivitás egyrészt a szónak, lexémának azt a képességét jelenti, hogy az egyetlen fogalmi jelentés végtelen sok denotátumra vonatkozhat a beszédben: az *asztal* szó végtelen sok konkrét asztalra, a *járás* szó végtelen sok konkrét járásra, a *zöld* végtelen sok konkrét zöld színre. Erről már fent volt szó, amikor a jelentésintencióról beszélünk.

A szójelentéstanban más értelemben használható a produktivitás a poliszémia területén. A poliszémia szabályos akkor, ha bármely jelhez kötött *x* jelentés maga után vonja az *y* jelentést. Például: 1. 'növény termése'; 2. 'a növény terméséből készült étel vagy ital'. (Pl. *barack*: 1. 'gyümölcs'; 2. 'pálinka'.)| 1. 'állat'; 2. 'az állat húsból készült étel'. (Pl. *marha*: 1. 'állat'; 2. 'marhahús mint étel'.)| 1. 'helység vagy helyiség'; 2. 'akik a helységben vagy helyiségben tartózkodnak'. (Pl. *falu*: 1. 'település'; 2. 'a falu lakói'.) Stb. A szabályos poliszémia a szójelentés területén is bevezeti a produktív szóalkotás fogalmát.

A poliszémia produktív jellegéhez tartozik az angol nyelvnek az a sajátága, hogy szavainak a jelentésviszonyaiban van egy ilyen szabályszerűség 1. 'valamely dolog, tárgy'; 2. 'a ve-

le végzett tevékenység'. Pl. *nose*: 1. 'orr'; 2. 'szagol'; *eye*: 1. 'szem'; 2. 'néz'; *drain*: 1. 'csatorna, kanális'; 2. 'lecsapol, kiszárf'. Sőt: az ilyen szabályosságokat még kiegészíti egy másik viszony is: 1. 'a cselekvés valamire irányul'; 2. 'a cselekvés nem irányul valamire', azaz 1. tr., 2. intr. Pl. *increase*: 1. 'szaporít'; 2. 'szaporodik'; *curdle*: 1. 'megalvaszt'; 2. 'megalvad'. Az angol szókinsznek ez a produktivitása jelentékeny mértékben grammatikai természetű.

5. A produktivitási szabályok alól lehetnek kivételek, a kivételnélküliség ritka dolog a nyelvben. A kivételt azonban sohasem szabad egyenlő súllyal kezelni a szabállyal, legalábbis a nyelvéllapot jellemzésekor. Történeti szempontból a kivételek jelentősége nagyobb, mert a kivételek a változás kiindulópontjai.

De a kivételeket nem tekintve is vannak erős és kevésbé erős, valamint gyenge szabályok. A produktivitás szempontjából **g y e n g e s z a b á l y o k** azok, amelyek listáiban a kivételek száma már több annál, mint amennyi kivételnek tekinthető. Ilyenkor a szabály következetes alkalmazása már nehézségbe ütközik. A nyelvészeti kutatás jelentős részét éppen az erős szabályok felkutatása jellemzi. Így sokszor akár az erősnek, akár a gyengének tartott szabály nem a nyelvet, hanem a kutatási stádiumot jellemzi. Előfordul, hogy egy erősnek tartott szabályról a kutatás folyamán kiderül, hogy túl sok kivételt foglal magába. Később fény derül arra, hogy a kivételek egységes típusba foglalhatók, s ezáltal egy alszabállyal kivonhatók a főszabály hatásköréből. A megmaradt, szűkebb körre megfogalmazott szabály ezáltal ismét erős szabállyá válik. A kiindulópont a kutatásban lehet fordított is: eleinte heterogén jelenségeket vontunk egybe, s erősebb szabályt így nem találtunk. A további kutatás folyamán a jobb distinkciók felfedezése több erős szabály feltárását eredményezi.

Mint említettük, a produktivitási szabályokat a nyitott sorok, a nyitott listák jellemzik. Előfordul azonban, hogy olyan **z á r t l i s t á s** szabályokkal állunk szemben, amelyekben a zárt listának szókinszbeli oka van: a szabály szemantikai jegyét tartalmazó szavak száma már nem igen bővül.

Valami ilyesmit láthattunk az -i képzős melléknévek egy szabályba foglalható csoportjánál, amikor is a képző alapszavai, amelyek az idő fogalmi körébe tartoznak, már alig bővíthetők újabb szavakkal. Ez esetben a szabály maga produktív marad szintaktikai szempontból, mert az -i képzős melléknév jelzett szavának a listája nyitott. A képzett szó morfológiai szabálya, tehát a nyelvi e g y s é g produktivitása azonban már nem felel meg az időkritériumnak, mert új egységeket idő jelentésű szavakból nem alkothatunk. De ez a korlátozottság végeredményben nem nyelvi, mert nyelven kívüli oka van: a fogalmi kör, tehát a tapasztalati világ lezártsága.

Azt hiszem, sikerült érzékeltetnem, hogy a produktivitás kutatása milyen sokoldalú és intenzív analízist kíván, mindig szinte megállás nélkül új feladatok elé állítja a kutatót, s állandóan új eredményekre vezet, új összefüggéseket tár fel, anélkül, hogy a nyelvi valóság birodalmát elhagynók. Ennyiben a produktivitás vizsgálata heurisztikus értékű, kész ismereteinket állandóan revízió alá veszi.

A produktivitás vizsgálata része annak a kutatásnak, amely a nyelv c e n t r á l i s é s p e r i f e r i k u s részeinek a megkülönböztetésére irányul. E részek elválasztásához hozzátartozik az átmenetek, a fokozatok felmérése is, olyan jelenségek számbavétele, amelyek a történetileg kialakult nyelvrendszereket szükségképpen jellemzik. JAROSLAV POPELA, a megújított prágai iskola tagja, amikor összeállítja azokat a típuspárokat, amelyeket a centrális-periferikus oppozíció altípusainak vél, a produktív-improduktív típuspárt is említi mint egyet a hat közül (71). Nincs kizárva — úgy gondolom —, hogy a többi öt típus közül éppen a produktív-improduktív típuspár a legfontosabb, mert elképzelhető, hogy a többi e típuspár sajátos eseteinek fogható föl. Elsősorban ilyennek látszik a gyakori-ritka, a tiszta-átmeneti és a teljes-defektív (hiányos) típus, mert ezek különbsége a produktivitási szabályokkal is kimutatható, ha a gyakori, tiszta és teljes típus nem is pontosan fedi a produktív típust.

A produktivitás fokozati jellegére vonatkoznak PAUL következő észrevételei: "Alig van olyan szó valamely nyelvben,

amely teljesen kívül állna a csoportokon. ... De ami a szó kapcsolatai sokféleségének a mértékét és a kapcsolatok szorosságát illeti, jelentős különbségek vannak. ... Végző soron a viszonycsoportokat illetően tekintetbe jön egyrészt az egyes szavak gyakorisága, másrészt a lehetséges analóg viszonyok száma ... [ezektől függően] a kapcsolat lehet lazább. Itt aztán ismét sokféle fokozat lehetséges." (109.) A nagy tudós tehát a nyelvnek ebben a lényeges kérdésében is jól tapogatózott.

6. Végül a fogalmi tisztázás – és az ezzel párhuzamos műszóhasználat tisztázása – céljából meg kell különböztetnünk a produktivitást és produkálást egyrészt, másrészt a produkálást és a generálást. A produkálás a felfogással, befogadással, felismeréssel áll szemben (production contra perception/reception), tulajdonképpen kétféle beszédmodell ellentétéről van esetükben szó: a beszélő és a befogadó modelljéről. A produktivitás ezzel szemben a nyelv sajátossága, amely éppúgy jellemzi a beszélőt, mint a hallgató nyelvét. Feltételez egy olyan belső elrendezettséget, amely lényegében nem különbözik aszerint, hogy valaki beszél vagy hallgat (felfog). Ebben a tekintetben tehát a produktivitás és a generálás között – úgy látom – nincs különbség. Véleményem szerint azonban a beszélő társadalom egyes egyedei között van különbség, tehát a nyelv belső elrendezettsége, amelynek eredménye a produkálás, a konkrét mondatok létrehozása a beszédaktusban, többkevesebb eltérést mutat egyénileg is, egyes csoportok között is. Ez aztán még inkább megbonyolítja a nyelv vizsgálatát, a szabályok feltérképezését.

A produkálás abban különbözik a generálástól, hogy a produkálás a beszédaktus realitását jelenti, a generálás pedig egy formális művelet. A generálás szó a generatív nyelvelmélet terminológiájához tartozik, és a matematikából ered, annyit jelent, mint szabályokkal, explicit módon előszámlálni, felsorolni. Így tehát más a produkálás modellje, a generálás modellje és a produktivitás modellje, ha szabad e harmadikról is beszélni. Más tehát a generatív és a produktivitási nyelvten. Nemcsak elvileg, de a gyakorlatban még inkább,

mert Chomsky generatív nyelvtani elméletei végeredményben elméletek, amelyek a nyelvtan időrendben is különböző modellálási elképzelései. A produktivitási nyelvtannak azaz a produktivitási szabályok nyelvtani egésszé való összeállításának – legalábbis egyelőre – nincsenek kész receptjei, mert jobban szeretne a pszicholingvisztikára, valamint a centrális és periférikus részek – egyelőre kezdeti stádiumban lévő – kutatásaira építeni.

A *produkálás*, valamint a *produktív* szót használják az idegen nyelv oktatásával foglalkozó könyvekben, dolgozatokban is, már régóta. E szavak az előbb ismertetett "produkálás" szó jelentésének felelnek meg: aktív nyelvhasználatot jelentenek. Már a húszas években így ír erről Lux Gyula: "A nyelv megnyilvánulási formái négyfélék lehetnek, aszerint, hogy az egyén hallja, beszél, olvassa vagy írja a nyelvet. Az egyén e négyféle lelki tevékenységnél hol passzív, receptív, hol pedig aktív, produktív szerepet játszik: a hallásnál és olvasásnál passzív, receptív, a beszédnél és írásnál pedig aktív, produktív szerepet tölt be. A nyelvtanulás szempontjából a legnagyobb jelentősége van az aktív tevékenységnek és pedig elsősorban a beszédnek." (107.) Nyelvoktatók ma is beszélnek lényegében ebben az értelemben produktivitásról.

Irodalom

- BÜHLER, KARL: Sprachtheorie². Stuttgart. 1965.
- KÁROLY SÁNDOR: A szóképzés grammatikai jellegéről. NyK. LXXXVIII, 158-68.
- KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentéstan. Budapest. 1970.
(Lásd a *produktivitás* és *produktív* szokat a tárgymutatóban.)
- KÁROLY SÁNDOR: A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitás és szinonimika vizsgálatával. Egy produktivitás-nyelvtan koncepciója. MNy. LXVII, 270-80.
- LAZICZIUS GYULA: Általános nyelvészet. Budapest. 1942.
- LUX GYULA: A modern nyelvek tanulása és tanítása. Miskolc. 1925.

- PAUL, HERMANN: Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen. 1960.⁶
- POPELA, JAROSLAV: The functional structure of linguistic units and the system of language: Travaux linguistiques de Prague. 2. 1966. 71-80.
- ROUDET, L.: Sur la classification psychologique des changements sémantiques. Journal de Psychologie normale et pathologique. XVIII, 676-92.
- RUWET, NICOLAS: Introduction à la grammaire générative. Paris, 1968.
- DE SAUSSURE, FERDINAND: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest, 1967.
- VAN DIJK, TEUN A.: Some Aspects of Text Grammars. 1972. Mouton.
(Lásd a *production* és *generation* szókat a tárgymutatóban.)

THE IMPORTANCE OF LINGUISTIC PRODUCTIVITY

by

SÁNDOR KÁROLY

This paper contains the following issues: 1. Productivity is a substantial property of the language. 2. Productivity in the works of Paul and Saussure. 3. Productivity of linguistic units and rules. 4. Productivity and word semantics. 5. The weak rule and the rule with a closed list. The role of productivity in the delimitation of centre and periphery of language. 6. Productivity, production, generation.

A MAGYAR TÖRENDSZER TÖRTÉNETÉBŐL

Nyíri Antal

1. Kő 'Stein', kő-be: köv-et, köv-e

E szó tövének a mai magyar nyelvben az a fő jellemzője, hogy a *v*-s primer toldalékos változat *v*-je előtt – az alábbi *e*/ pontbeli változat kivételével – általában ugyanolyan minőségű rövid magánhangzó van, mint a nominativuszi és a szekunder toldalékos *tő* hosszú magánhangzója. A *tő*változatok: a/ néhány település nyelvében: *kí*: *kiv-ek*; b/ nagyobb területen: *kű*: *küv-ek*; c/ van maradványa a *ké*: *köv-e* 'köve' váltakozásnak is; d/ nyelvjárásaink egy részében és a köznyelvben meg a nemzeti nyelvben *kő*: *köv-et* váltakozik; e/ végül van *nyj*. *kű*: *köv-et* váltakozás is.

'Stein' jelentésű szavunk fgr. előzménye CVCV hangszerkezetű volt, s a mai magyar nyelvben CŰ(-): CVC- hangalakú, s a primer toldalékok előtti második mássalhangzó általában *-v-*.

a/ A PFU. **kiwe* > ősm. **kiwü* > óm. *kiw* fejlődés – szóvégi bilabiális *-w* hanggal és nem csökkentett nyomatékú *iŷ* labiális utótagú diftongussal igazolva van. Ennek bizonyítékai: 1. a *név*: *nevet* szavunk nominativuszában is mindig megvolt, és ma is megvan a *-w* > *-v*, tehát a *tő*véghangzó eltűnése után is; 2. a régi és a mai nyelvjárási 'Saft, Suppe' jelentésű *lew* > *lév* (> kny. *lé*) szóvégi *-w* > *-v* hangját is ejtik (< PFU *-m-*). (Vö. MÉSZÖLY: ÓmSzöv. 169; NYÍRI: Az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók vitája és valószínű megoldása. NéprNyelvtud. XIX-XX, 296-7, 299). Nem valószínű az, de talán nem is mondja senki, hogy a *név* eredetibb alakja *neŷ* lett volna valaha, vagy hogy a *lév* (> *lé*) szavunk *leŷ*-nek hangzott eredetibb fokon, ezért az óm. *nyj*. *kiw* is szóvégi *-w*-vel hangzott, nem volt *kiŷ*.

Az óm. *kiw* meglétét igazolja az 1395 körüli *kiues* olv. *kiwes* (BesztSzj. 598., id. TESz.), a XIV. sz. végéről való

kiui hal 'kövi hal; petrinus' (MNY. XX, 154), a kupuszinai nyj. *ki* 'Stein', *kível* 'kövel'¹, *kívek*, *kíves* (Nyatl. 968-971), *kiet* 'követ' (Baranya m., Katádfa, UMTSz, idézi a TESz. is)¹, a sztánai *kívek* többes alak (MTsz.) továbbá a zalai és a zemp-léni *ki* ebben az összetételben: *ki-por* (Zala m. Orosztony; Tokaj, MTsz., id. TESz.). – A kupuszinai nyj. illabialitását (vö. kupuszinai *kí*, *kível*, *kívek*, *kíves*) BENKŐ LCRÁND jó okkal már a középkorban meglévőnek tartja (MNY. LVII, 409-410).

Az avuló vagy elavult *i* \geq *i* magánhangzós nyelvjárási tő-változat története tehát csakugyan ez lehetett: PFU. **kiwe* > ősm. *kiwü* > óm. *kiw*: *kiwek* > m. *kí*: *kívek*; a *ki-por* előtagjának *i* hangja rövidülés eredménye.

Lényegében hasonló lehetett a zürj. *iz-ki* 'Mühlstein' *ki* utótagjának (< PFU. **kiwe*) fejlődése is.

b/ A tő eredeti *i* magánhangzója az utána következő -w- hatására *ü*-zö magyar nyelvjárásban *ü*-vé labializálódott.

Ennek az a bizonyítéka, hogy 1055-ből (TA.) már vannak *ü*-vel hangzó *kuef*, *cuef* olv. kües 'köves', *cuesti* olv. Küesti 'Kövesd' adataink. Ez csakis ősm. **kiwü* > ősm. **küwü* nominatívusszal függhet össze, melynek -s képzős származéka *küwes* > *kües* lett.

Az ősm. **küwü* > óm. *küw* meglétét igazolja az 1230 körül hamisított, CZINÁR által közölt "Hegyes-Kuw" stb. adat is (CZINÁR, Fejér Gy. Magyarországi Okmánytárának betűrendes tárgymutatója I, 329, vö. SZENTPÉTERY IMRE, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I, 5), mely csakis Hegyes *küw*-nek olvasható² és nem Hegyes *küü*-nek, mert – hogy csak egy döntő érvet említsünk ez ellen a föltevés ellen –

¹ Az így megjelölt adatokat BALOGH LAJOS az ÚMTsz. anyagából volt szíves rendelkezésemre bocsátani az MTA Nyelvtud. Intézetében. Szívességet ez úton is megköszönöm.

² A régi hamis oklevelek magyar nyelvű adatait nyelvészeti tekintetben hamisítás korabeli hiteles adatoknak tekinthetjük, de a hamisítás korát ismernünk kell. Az itt idézett hamis oklevél korát SZENTPÉTERY hitelesen megállapította.

ezt a föltételezett *kű* hangalakú, ómagyarnak vélt szót a múltban sem tudta kimondani senki, és ma sem tudja senki, nemhogy jelölni tudták volna az ómagyar oklevél- és szövegírók (vö. MÉSZÖLY ÓmSzöv. 136, 171-3; NYÍRI: MSFOu. 150: 252-9; Népr-Nyelvtud. XIX-XX, 291-300).

Az ősm. **kūwū* > óm. *kūw* > *kű* fejlemény ezen utolsó mozzanatára a XI. századtól vannak adataink; 1093/1399: Hurozku 'Oroszkő'; 1216/1230: *Cucopu*, olv. Kűkapu; 1240: *Cuzepku*, olv. Kűzpekű; 1262: *Ykurku*, olv. Ikűrkű; 1395 k. murus *kwfal* BesztSz.; XV. sz. "hath *kw* edenek" – "elfordeytwan az *kwuet*" (SermDom. I, 578); 1522: *kwuen* = küven, *kwuet* = küvet, *kwueketh* = küveket; *kwues* = küves (KeszthK. 59, 98, 150, 197, 324, 314; 28, 406); 1567: *kűek*, olv. küvek (RMNy. II, 2.r., 199); továbbá: a mai nyelvjárások egy részének *kű*, *kü*, *kuj* adatai (1. lentebb).

IMRE SAMU (A mai magy. nyelvjk. rendszere 305), hivatkozván a Nyatl.-ra (968-9), megállapítja, hogy "A Dunántúl keleti felében, a Duna-Tisza közének nagy részén, Szeged vidékén" *kű*: *küvek* tőváltozatok vannak. – Valószínű, hogy azokban az *ő*-ző nyelvjárásokban vagy azok egy részében, ahol ma – *ő*-ző nyelvjárásuk ellenére – tiszta *ü*-ző alakokban van meg a 'Stein' fogalmának neve, ott eredetileg ómagyar *ü*-ző tőalakok hagyományozódtak reánk, és a *küv-et* mellett nem *kő* > *kű* zártabbá válás történt. Ilyen a szegedi nyj., ahol bizony annak ellenére, hogy *ő*-ző, nem *kő*: *követ*, *köve* van, hanem *kű*: *küvet*, *küve* (SzegSz.).

E mellett szól az a tény is, hogy van másik olyan szó is a szegedi nyelvjárásban, amely itt nem lett *ő*-ző, pedig azt várnánk, és ez a *kínyér*: *kínyeret*, vagyis ez nem *könyér*: *könyeret* Szegeden, hanem a JordK. szerint van; JordK.: *kyner*: *kyneret* (405, 773. NySz., *Kynyeret* 263), vagy az ÉrdyK.-ben: *kynyér* (515. NySz.), *kínyér* (Pós.: Igazs. 708. NySz.), és még másutt is.

Az *ő*-ző zselici nyelvjárásban is *ü*-ző hangalakban van meg a 'Stein' fogalmának neve: *kü* (< *kű*), ha a *v-s* tő helyett hiátustöltő *j*-vel van meg is a megfelelő szótő: *kujet*; a

hékujön (NYÍRI, Szenna és vid. 138).

A nyelvjárási *kü*: *küek*, *kuj*: *küjek*, *kujj*: *küjje* stb. egyalakú, magánhangzóra, illetőleg mássalhangzóra végződő szövekek keletkezése, mint IMRE SAMU is megjegyzi (i. m. 255, 305), a szótő *v*-jének kiesésével és a hiátustöltő *j* keletkezésével kapcsolatos.

c/ A szórványos *ké* 'kö', *ké-bél* 'köből': *kev-e* nyelvjárási töv változat története. — Ismét más ősm., óm. nyelvjárásban, ahol aztán *i* > *ë* nyíltabbá válás történt, a 'Stein' fogalmát jelölő szónak a *w* előtt *ë* tőhangzója keletkezett; ősm. **kiwü* > ősm., óm. **këwü* > óm. *këw* (esetleg: ősm. **kiwü* > óm. *kiw* > óm. *këw*); ez az óm. nyj. *këw* tőalak azután kezdetét jelentette az *ö*-zö *kő*: *köv-et* töv változatnak.

A 'kö' *këw* nyj. alakjának legrégebb bizonyítéka a *Keve* személy és földrajzi név, mely az óm. *këw* 'kö' szónak -e képzős származéka. Az elég gazdag ide tartozó adatcsoportból néhány idézet: 1093: *Keueaza* 'keve-aszó' (PRT. X, 499), 1138/1329: *Kewe* szn. (MNY. XXXII, 131, id. TESz.), változatai: *Kevé*, *Keueh*, *Küve* (PAIS: MNY. XVII, 162, XVIII, 33), 1150 k./XIII-XIV. sz.: "castrum *Keuee* ingressus est" (An. 44., id. MELICH, A honf. Magyarorsz. 209), 1298: *Kewozowa* 'Keve-aszója' (CSÁNKI III, 349-50, ezeket és a többi adatot l. KRISTÓ-MAKK-SZEKFI, Adatok korai helyneveink ismeretéhez I, 66, vö. KISS LAJOS, Földr. EtSz.: Ráckeve); egyéb ómagyar kori nyj. adatok: 1193: *hygiskeu* olv.: *Higyiskëw*, 1369: *Inter lapides Zaadkeu et Mezkeu*, olv.: *Szádkëw*, *Mészkeu*; 1384: *Wereskeu*, olv. *Wereskëw* stb.; 1395. *hy kew* (BesztSzj.), olv.: *hí-këw* 'hév-kő', 'a tűzhely azon köve, amelyen a tűz égett', Szennában (Somogy megye): *hé-kü* (NYÍRI: MNY XXXVIII, 50), *hőkkü* Vas m., stb. (MTsz.). — Ugyancsak a BesztSzj.-ben van (1302): *lew* 'brodium; lé', mely csakis így olvasható: *lew* vagy *lëw*, l. fentebb.

Az óm. nyj. *këw* > m. nyj. *ké* 'kö' bizonyítékai a JóKK. következő adatai is: tyzes *keuel*, olv.: *tizes kével* JóKK. 1; *kewekrel*, olv.: *këwekrél* JóKK. 7; *keuekuel*, olv. *këwekwel* JóKK. 3. 1516-19-ből: *kewet*, olv.: *këvet* JordK. 449; továbbá a lozsádi *këvire* (MTsz., id. TESz.) is. A lézspedi *keve* 'kö-

ve': "Annak a malomnak Három *keve* legyen" (KALLÓS ZOLTÁN: Népr. Közl. III, 1-2. sz. 1958: 58), "Kébbél rakott kemence" (DOMO-KOS P. P.-RAJECZKY B.: Csángó népzene. Bp. 1956. I, 152, ÚMTsz.; e két utóbbi adat BALOGH LAJOS közlése az ÚMTsz. anyagából, köszönet érte).

Az óm. *kēw*-hez hasonló fejlődési fokon vannak a vog.K. *kāw*, az osztj. *kēw*, a DN. Ni. O. Kaz. *keu*, a md.E. *kev*, *kāv*, M. *kev* (az adatokra l. MSzFgrE., TESz.). — Ezek a rokon nyelvi adatok nemcsak azt igazolják, hogy a mai nyelvjárási *ké*: *kēv-e*, *kēv-ire* óm. előzménye *kēw* volt (vö. még erre a JókK. és a JordK. adatait is), hanem azt is, hogy az óm. *kēw*, *kiw*, *kūw* nominativuszi alakok helyes bizonyítékokon alapuló megállapítások, tehát ezeknek *keu*, *kiu*, *kūu* diftongusos ómagyar alakjai nem voltak.

d/ A *kő*: *kōv-et*, *kōv-e* nyj. és mai kny. töváltozat története. — A *kēw*: *kēwet* > *ké*: *kēvet* töváltozat létrejöttének vázolásával a *kő*: *kōv-et* kialakulásának közvetlen előzményéhez érkeztünk.

Nyelvjárásaink tetemes részében az óm., m. *kēw* magánhangzója a *w* hatására labializálódott, és lett: *kōw* úgy, mint ahogy a fentebb bemutatott ősm. **kiwū* > **kūwū* > *kūw* kialakult. Tehát ősm. nyj. **kiwū* > ősm. nyj. **kēwū* > óm. nyj. *kēw* > óm., m. nyj. *kōw*.

A *kōw* 'Stein' hangalak bizonyítékai: XVI. sz. draga *kōw* (így idézi a TMNy. 325; Born. Préd. 24b), *kōw* Born. Ének 351, *kōw* szalom *kōszálam* (Born. Préd. 179), *kōw* palotaban, *kōw* labra (uo. 287; valamennyi Bornemisza Pétertől való idézet a TMNy.-ból); 1587: "Noha igen lagy az viz es kemeny az *kōw*, de azért soc czepegessel altal lyukad." (Born. Örd. kís. 146). Bornemisza nyelvjárásában természetesen a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt is *kōw*- vagy *kōv*- a szónak a töve: *kōwnel*, olv. *kōwnēl* vagy *kōwnél* (Born. Préd. 33b), *kōwnec*, olv. *kōwnek* (Préd. 362), *kōvre* (Megy. 3 Jaj; id. TMNy. 325). — Nyilvánvaló, hogy Bornemiszánál a primer toldalékok előtt is *kōw*- vagy *kōv*- tönek kellett lennie, ha nincsen kéznél is rá adunk: *kōv-on*, *kōv-et* stb.

Ez azt jelenti, hogy Bornemisza Péter nyelvjárásában – és természetesen minden olyan nyelvjárásban, ahol (*kəw* >) *kəw* volt a nominativusz –, ez a töváltozat – fejlődésének ebben a szakaszában – á t m e n e t i l e g e g y a l a k ú , m á s s a l h a n g z ó s t ö v ű szó v o l t, vagyis ebben a nyelvjárásban és a tö történetének ebben a mozzanatában *kəw*(-) vagy *köv*(-) volt a töve t o l d a l é k t a l a n és m i n d e n t o l d a l é k o s a l a k b a n e g y a r á n t: *köv*, *köv-nek*, *köv-re*, *köv-et*, *köv-é* 'kövé', *köv-e* stb. SIMONYI (TMNy. 325): "Ezt a szót némely dialectus egész a XVII. századig *köv-nek* ejthette..."

Tudjuk, hogy az egyes nyelvjárások rendszerének és rész-rendszerének azonos alakú és azonos funkciójú rendszertagjai, egyedei egymáshoz képest nem változnak, fejlődnek azonos tempóban, egyenletesen, ugyanazon időben. Így például az 1416 u./1466-ből való *mīcor* kötőszó (pl. MünchK. 38vb 6) már az -n határozórag nélküli alakot mutatja, Sylvesternek száz évvel későbbi (1541-ből való) Új Testamentumában általában mégis régibb *mīkoron* alakjában van meg (pl. ÚT. I, 6v stb.) ez az időhatározószóból lett kötőszó. – A XV. sz. első feléből való BécsiK. (1416 u./1450 k.) már mai alakjában mutatja a *midōn* kötőszót – *midon* BécsiK. 1 stb. –, ezzel szemben 1508-ban még *mī idōn* van (pl. *My idōn* DöbrK. 71 stb.), sőt még az 1724-ből való egyik Békés megyei boszorkányperben is (SCHRAMM FERENC, Magyarországi boszorkányperek 1529-1768. Budapest, 1970. I, 35-39) megvan az az eredeti *mī idōn* ~ *mī ūdōn* szerkezet, melyből a *midōn* kötőszó keletkezett (SIMONYI, A magyar kötőszók III, 42), holott – imént láthattuk – a XV. században megvan már a *mī idōn*-ből fejlődött *midōn*.

Ezért lehetséges az, hogy Bornemisza Péter XVI. századi és Medgyesi XVII. századi nyelve eredetibb *kəw* vagy *köv* szót őrzött meg, mint a XV. század első felében keletkezett Huszita Biblia szintén XV. századi másolat-részletei: a Bécsi és a Müncheneri Kódex, ahol már a m a i köz- és irodalmi nyelvben is szokásos *kő*, *kő-höz*, *kő-re*, *kő-vel*: *köv-ön*, *köv-et*,

köv-ez olvasható.³

A *kőw*, *kőwre*: *követ*, *kővek* stb. > *kő*, *kőre*: *követ*, *kővek* stb. fejlődés tehát, mely mai köznyelvünk és írásbeliségünk *v*-tővű névszója is, kialakulva áll előttünk *ő:öw* szóvégi és szóbelseji váltakozásával már a XV. századi huszita nyelvemlékek nyelvében.

A *kő*, *kő-ben*: *köv-et* toldalékos alakjainak története.

- A *kő* nominativuszi *tő*, mint fentebb láttuk, úgy jött létre, hogy az óm. nyj. *kēw* nominativusz *ē* hangját az utána következő bilabiális *w* *ö*-vé labializálta, és meg is nyújtotta: *kēw* > *kőw* > *kōw* > *kő*. Ez a *kő* *tő*alak jelentkezik a nominativuszon kívül minden olyan toldalék előtt, mely a magyar nyelv külön életében keletkezett, tehát valamennyi nem egy hangból álló kötött morféma előtt, vagyis a *-ben*, *-be*, *-ből*, *-höz*, *-nek*, *-re*, *-től*, továbbá az *-ig*, a *-vel* és a *-vé* határozóragok előtt. Ezeket az utóbbi toldalékokat azért kell külön megemlíteni, mert alapjukban primer eredetűek, de a magyar nyelv külön életében önálló magyar fejleményekkel bővültek; a *-vel* és a *-vé* hiátustöltő *v*-vel, az *-ig* pedig *k* > *g* nyomósító elemmel.

E testes toldalékok - a *kő-ig* kivételével - eredetileg nem a *kő* hosszú magánhangzós *tőhöz* járultak hozzá, hiszen e toldalékok jórészt akkor keletkeztek, mikor a szótő még rövid magánhangzóra végződött. A *Tas-nak* határozóragos szó *-nak* toldaléka sem a *Tas* *tőhöz* járult hozzá eredetileg, hanem a *Tasu*⁴ *tővéghangzós tőhöz*: An 44: *Toſunec* olv. *Tasunek*.

Amint a *Tasunek* a kétnyíltszótagos tendencia következtében **Tasnek* > *Tasnak* lett (vö. MÉSZÖLY, ÓMSZÖv. 186), ugyan-

³ vö. *kp* BécsiK. 122₃₄, *kpre* 289₁₆, *kpuēl* 222₁₁, *kpuēt* 299₇, *kpuēc* 259₆, KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi Kódex nyelvtana 75.; *kphoz*, MünchK. 10ra 6, *kpuon* 79vb 6, *megkpuēz* 78 vb 6 stb.

⁴ Ennek ejtése bizonyosan *Tasu* volt átvétele korában; vö. Konst. Porph.: τασής ejtve Tasis; GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 130; TESz.

úgy lett az ősm., óm. **kəwū belé* > **kəw belé* ~ **kōw belé* > *kő-be*. Hasonlóképpen folyhatott le a többi másodlagos határozóragnak a *kő* egykori kéttagú, tövéghangzós alakjához való kapcsolódása és további története is.

Ha egyelemű primer toldalék járult a szótőhöz, tehát ha az -*n* hat. rag, a -*t* tárgyrag, a -*k* többesjel, az -*e* birt. szjel, az -*i* nom. possessi képző járult hozzá, akkor az eredeti -*v*-t tartalmazó tő (< -*w*-) megmaradt: *kővön* ~ *kővenn*⁵, *követ*, *kövek*, *köve* (birt. szjeles), *kővi*, *köves*, *kövez*; a nom.-ban és a másodlagos toldalékok előtt, mint láttuk, a -*v*- < -*w*- (nyújtóhatással) beleolvadt a -*v*- < -*w*- előtti magánhangzóba: *kő*, *kőbe*, *kőnek*, *kővé*, *kővel*, *kőig* (e legutóbbi három a *kő* nom. tő kialakulása után).

A *kő-vé* transzlativusz eredetibb fokon *köv-é* volt; ezt igazolja a gyergyói *kővé* és *lové* ~ *lová* (= 'kővé', 'lővá'; HORGER, Magy. nyelvj. 131). Ez a gyergyói *köv-é* transzlativusz (a *köv-et*, *köv-ek* stb. mellett) szintén azt bizonyítja, hogy kellett lennie egykor *kōw* > *kōv* nominativusznak is.

A transzlativuszi -*vé* morfémanak -*é* eleme, mint tudjuk, tövéghangzó + PU. *-*kə*-ra megy vissza, vagyis a gyergyói, eredetibb *köv-é* -*v*- hangja a szó tövéhez tartozik és a transzlativuszi morféma i t t az -*é* a *v*-s töváltozathoz kapcsolódik, mint a *köv-ön* lokativusz ragja. Vagyis a tő + transzlat. morféma fejlődésének menete a gyergyói alakig ez lehetett: ősm. **kiwe-γ* (> **küwe-γ*) > **kēwe-γ* > óm., m. *kəw-é* > *kōw-é* > m. *köv-é*. – Miután a *kő* nominativusz kialakult és a *kő-be*, *kő-ben*, *kő-ből*, *kő-höz*, *kő-nek*, *kő-re*, **kő-től* határozóragos tövek is hasonlóképpen, a társadalmi tudat ebbe a csoportba vonta bele az eredetibb *köv-é* alakot, és lett *kő-vé*. Az e-

⁵ Szamosháton (Szhsz.) a *kővenn* alakban a toldalék előtti alsó nyelvválású -*e*- valószínűleg az e r e d e t i nyílt -*e* tövéghangzó minőséget őrzi, és mutatja azt is, hogy az első szótag *ö* hangja a *w* labializáló hatására keletkezett; vö. általában is: *köv-et*, *köv-ek*.

redetileg a szótőhöz tartozó -v- (*köv-*, vö. *köv-ön*, *köv-et* stb., gyergyói *köv-é* 'kövé') ezért vált a toldalék részévé; vö. *hamu-v-d* > *hamu-vd*: *köv-é* > *kő-vé*.

A *köv-é* > *kő-vé* tövének alakulása szerint folyt le a *kő-vel* < **kőw-el*. MÉSZÖLY a *szó-val* és a *ló-val* alakok keletkezéséről a következőket mondja (FUF. XXI, 61): "Der flektierte form des wog. *lū* 'equus' mit dem suffix -l ist *luþal*. Die ursprünglichere form des entsprechenden ung. *ló* war **lovþ*, dessen form mit dem suffixe -l also **lovþ-l* gelautet haben mag. Dass diese annahme richtig ist, beweist der umstand, dass es im KTSz aus der altung. periode eine solche form des ähnlich auf -v stammauslautenden wortes *szó*: 'wort' mit dem suffixe -val -vel gibt: *scovol*. Den älteren formen **szovo-l*, **lovo-l* folgten die formen *szó-vol* (so ist das *scovol* im KTSz zu lesen) **ló-vol* > *szó-val*, *ló-val* und zwar erst nach der entstehung der nominative *szó*, *ló*." - MÉSZÖLY e fejtegetésének figyelembevételével a *kő-vel* előzménye: **kőw-el* volt, ebből lett *kő-vel*, hasonlóképpen, mint ahogy a *kőw-é* > *kő-vé* kialakult. Itt jegyzem meg azt is, hogy a *kő-vé* < *kőw-é* történeti mozzanat magyarázatokor is MÉSZÖLY imént idézett *ló-val*, *szó-val* magyarázatának alapján álltam, mert azt helyesnek tartottam és tartom.

A *kő*: *követ* töváltozat főképpen a palóc és az északkeleti nyelvjárástípus nyugati részében található meg (Nyatl. 968), de szórványosan még másfelé is megvan.

A nyj. *kí*: *kívek*, nyj. *kű*: *küvek*, nyj. *ké*: *këvek*, nyj. *kő*: *kövek*, nyj. *kű*: *kövek* töváltozatok közül a *kő*: *kövek* lett mai köznyelvünk és az írásbeliség társadalmilag érvényes szótöve. Ebben a közrejátszhatott az is, hogy a Károlyi és a Káldi-féle bibliafordítás és azok későbbi kiadásai, illetőleg átdolgozásai a *kő*: *követ* töváltozatot használták, és így például a hitviták irodalmában is minden bizonnyal ez a töváltozat érvényesült, de egyéb irodalmi alkotásokban is.

e/ Végül a *kű*, *kűnek*: *kövek*, *köves* n y e l v j á r á s i v á l t o z a t o t

kell bemutatnunk és történetét vázolniunk.

IMRE SAMU (i. m. 305) e töváltozat mai állapotáról a következőket mondja: "A Dunántúl ény.-i felében, a Tiszántúl nagy részén, az ék.-i területeken *ű*: *őv* váltakozás van; pl.: A - 1, 10, O - 11, 13, N - 4, P - 4, 17: *kű*: *kövek*, hasonlóképpen Erdély egyes északi - ény.-i részein is."

A *kű*: *kövek* töváltakozás megvan már a XVI. sz. elején is; 1508 *kűbe*: *kövek* Máté IV, 6. és 3. versében, DöbrK. 302. - A DöbrK. e két adatának hiteles hangalakját igazolják nemcsak a mai nyelvjárások, hanem Sylvester is; 1541. ÚT.: "Egğ *kű* az masikoñ nem hağattatik..."; "nem hağattatik egğ *kű* az mäs *kõuõn*"; *kűsiklabol*, *kűben*, *kűbe*, *kűuel* (az adatok sorrendjében: ÚT.I, 70v-71, 116v, 122, 6, 138v) mellett mindig *kõuõn* (ÚT. I, 116v), *kõuet* (ÚT. I, 46v, 47, 76v, 122v, 143, 175v) és *kõuek*; "ez *kõueknek* közzõle"; "lafs nemejs *kõueket*"; "fjip *kõuekuel*" (ÚT. I, 5v, 116v, 116v). - E töváltakozás szabályossága (*kű*, *kűben*, *kűbe*, *kűnek*: *követ*, *kövön*, *kövek*, *köves*) arra vall, hogy itt nem holmi *u*-zõ és *õ*-zõ nyelvjáráskeveredéssel van dolgunk; arra sem gondolhatunk, hogy Sylvester Új Testamentumában a nyomdász beleavatkozásával van dolgunk a *kű*: *követ* *ű*: *őv* váltakozásának a létrejöttében, hiszen, mint láttuk, a DöbrK.-ben is megvan ez a *s z a b á l y o s* töváltakozás meg több mai nyelvjárásban is. Mindezek arra vallanak, hogy e töváltakozás indító oka az *ű ~ őv*-re nézve e szótõ egyik nyelvjárási hangfejlõdési tendenciájában keresendõ.

Hogy a *kű* nominativusz és a mássalhangzóval kezdõdõ, általában másodlagos toldalékok elõtti tõve (*kű*, *kű-be*, *kű-nek*, *kű-vel* stb.) *ű* magánhangzójának és az elõhangzós (tehát egykori tövéghangzós) elsõdleges toldalékok (*köv-et*, *köv-ek*, *köv-em*, *köv-ez*) *kõw*- > *kõv*- tõve *õ* magánhangzójának mi az egymáshoz való történeti viszonya, arra nézve az alábbi két föltevés valamelyike lehet érvényes.

a/ Az egyik lehetõ magyarázat szerint *kõ*, *kõ-be* > *kű*, *kű-be* zártabbá válás történt a nominativuszban és a másodlagos toldalékok elõtti tõben. Ezt a magyarázatot támogatja Sylvester ÚT.-ának az a hangtörténeti sajáttsága, hogy zártabbá válás jelentkezik ÚT.-ában a XVI. sz. elõtti *é* > *í* esetében is: *él* V > *íl*, *mész* > *míz*, *szép* > *szip*, *vég* N > *víg*;

a *fō* 'Haupt' > *fū* is támogatja ezt, mert itt is *ō* > *ū* zártabbá válás történt, - "fū_g (=fővé) tI₃i űtet" Lukács XII, 44: Sylv. ÚT. I, 103v -, mint az imént föltételezett *kō* > *kū* esetében. Ezzel szemben - láttuk - ugyancsak Sylvesternél és néhány mai nyelvjárásunkban is a *kū*, *kū-be*, *kū-re* mellett *kōv-et*, *kōv-ek*, *kōv-e* van, ahol tehát (az idézett nyelvjárásokban és a DöbrK.-ben meg Sylvesternél) a *kōv-* tö eredetibb fokon áll, mint a vele szemben levő *kū*, *kū-be*, *kū-re* alakok *kū(-)* töve. Vö. a *kō* > *kū* stb. zártabbá válásra HORGER, Mnyj. 57.

β/ A másik - elvileg föltehető - magyarázat szerint: ősm. **kiwū* > **kūwū* > őm. *kūw*: *kūw-et* > őm., m. *kū*: *kūw-et* > *kū*: *kōw-et* > *kōv-et*-beli -*ū*- > -*ō*- nyíltabbá válás keletkezett, vele szemben az *ūw(-)* > -*ū(-)* (*kū*, *kū-be*, *kū-nek*) megnyúlása következtében megmaradhatott eredeti minőségében. Ha így keletkezett a *kū*: *kōvet* töváltakozás, akkor a *kūw* > *kū* változás hamarabb megtörtént, mint a *kūw-et* > *kōw-et*-beli *ū* > *ō* nyíltabbá válás.

A kísérleti fonetika valószínűleg igazolná azt a megfigyelésemet, hogy a *kūwet*-beli -*ūwe*- hangkapcsolatban a felső nyelvállású -*ū*- után a -*w*- (> -*v*-) ejtések a nyelv nyugalmi helyzetbe kerül, s a -*w*- után következő -*e*- ejtések a nyelv kisebb mozdulatot tesz, mint a -*w*- előtti -*ū*-ből a -*w*- ejtésére való átmenet alkalmával. A *kūwet* > *kōwet* -*ōwe*- hangkapcsolatban a *k ō z é p s ō* nyelvállású -*ō*- után következő -*w*- (> -*v*-) ejtések viszont kisebb nyelvmozdulat történik, mint a *kūwet*-beli -*ūwe*- hangkapcsolat *f e l s ō* nyelvállású -*ū*- hangja utáni és -*e*- előtti -*w*- (> -*v*-) ejtések. Ezért a *kūwet* > *kōwet* (> *kōvet*) -*ū*- > -*ō*- hangjának nyíltabbá válása az illeszkedésnek egyik fajtája lehet.

Megjegyzem, hogy a *kū*, *kū-be*: *kōv-et*, *kōv-e* töbeli szembenállásához hasonló Sylvesternél a *lū*: *lovak* (ez megvan nyelvjárásaink egy részében is, l. a következő fejtegetést a *lō*, *lōra*: *lovat* történetéről); l. a *jū*: *ō jōve*, *ū* 'Gürtel': *ōvīt* 'övét', *ū* névm.: *ōvē* (l. ott) szótövek viselkedését is.

Az a/ alatti magyarázat valószínűbbnek látszik, mint a

6/ alatt levő.

2. Ló 'Pferd', ló-ra: lov-at, lov-a

'Pferd' jelentésű, veláris hangrendű szavunk többeli sa-
játásaiban hasonló a 'Stein' jelentésű, palatális hangrendű
szavunk többeli sajátásaihoz. A fő változatnak tekinthető *ló*,
ló-ra: lov-at, lov-ak, lov-a többeli veláris hosszú magánhang-
zója – az *-ó-* középső nyelvéllású, labiális hang, mint a *kő*,
kő-re: köv-et, köv-ek, köv-e palatális, hosszú magánhangzója,
az *ő*; a *lov-at, lov-ak, lov-a* *v-s* tövváltozat primer toldalé-
kok előtt van, s a *-v-* előtt középső nyelvéllású veláris,
l a b i á l i s rövid *-o-* van, mint ahogy a *köv-et, köv-ek,*
köv-e *-v-s* tövváltozatában a *-v-* előtt középső nyelvéllású,
de palatális l a b i á l i s rövid *-ő-* található. – A *ló*:
lov-at PUg. CVCV hangszerkezetű, veláris hangrendű töre megy
vissza, a *kő*: *köv-et* szintén CVCV hangszerkezetű, de PFU. és
palatális hangrendű töre.

E szónak mai nyelvünkben a következő tövváltozatai vannak:
a/ Göcsej, Őrség és Hetés nyelvjárásában *lu: lu-ak, lu-a* vál-
tozatban is él még (de másod- és harmadsorban), azaz egyala-
kú, rövid *-u(-)* hangra végződő tö, melynek közvetlen előzmé-
nye talán *lú: *luv-ak, *luv-a* lehetett; b/ több nyelvjárásban
meg a köznyelvben és a nemzeti nyelvben *ló(-)* és *lov-* tö ta-
lálható: *ló, ló-ra: lov-ak, lov-a*; c/ az Ormányságban van
ló(-): lo- töváltakozás is: *ló: lo-ak* (Ormsz.); – él Bara-
nyában a *ló(-): loh-* töváltakozás is (Nyatl. 962; IMRE, i. m.
305); d/ "A *lú: lova* jelentkezik mindenütt, ahol a *lú* alapa-
lak él" (IMRE, i. m. 305).

Láthatjuk: *ló* szavunknak csakúgyan hasonló jellegű tövál-
tozatai vannak, mint *kő* szavunknak (*kő: köv-et – ló: lov-at*
stb.), csak a *ló: lov-at* tönek nincsen, nem is lehet illabiá-
lis magánhangzós változata, hiszen a veláris labiális magán-
hangzóknak nincs felső és középső nyelvéllású, illabiális pár-
juk, de főképpen azért, mert a *kő: köv-et* finnugor alapalak-
jának első szótagjában *i* volt – < PFU. **kiwe* –, a *ló: lov-at*

ugor alapalakjában meg *u* volt < PUG. **luw* vagy **luγ* (MSzFgrE., TESz.).

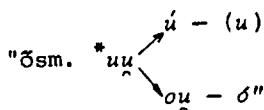
a/ Az itt tárgyalt *v*-tővű névszó ugor alapnyelvi alakjával kapcsolatban a vogul megfelelők alapján megjegyezhetjük, hogy STEINITZ (Geschichte des wog. Vok. 276) ősvogul többeli *ū* magánhangzóra következtet. Az első szótagbeli eredeti *u* mellett szól a legrégebbi ómagyar adatok egy része is; 1055: *luazu* holma, olv.: luászu holma (TA.); 1250: *Luaz* hn. (Bars m. GYÖRFFY, I, 459); 1275: Peruenit ad Siluam Nicolay *Luuaz* nuncupatam, olv.: Luwász; 1130-40: *Luadi* szn., olv.: Luadi (PRT. VIII, id. MSzFgrE.); 1171: *Luos*, olv.: Luos 'predium' (Veszpr.); 1198: *Luascu*, olv.: Luas-kű (Bodrog m.-ben, GYÖRFFY, im. I, 723); 1357: *Luas*, olv.: Luas 'possessio' (Veszpr.); 1507: *Luos*, olv.: Luos 'predium' Veszpr., 1306/1333: Petro dicto *Lwag*, olv.: Luag vagy Luwag; 1358: Johannis filii *Luuag*, olv.: Luwag. — A nominativusza az itt bemutatott származékok abszolút tövének *luw* > *lú*; 1297: In terra *Luoul*, olv.: *lú-oul* (az összetett szó második tagja < *ouul*; az *oul* nem diftongussal, hanem a *γ* kiesésével teljes magánhangzókkal); 1319: Prope nemus *Luocul* vocatam, olv.: *lú-okul*; 1410: Ad agrum *Lwmeze* dictum, olv.: *Lú-mezeje*.

Ez adatok alapján a 'Pferd' jelentésű ómagyar szavak egy részének tövei: *luw*-, *lú*-, a nominativuszban *lú*.

Ezek szerint és a vogul P. *luw*, Szo. *luw*: *luw-ä*, Al. *lu*, Kl. *lū* (vö. STEINITZ, Gesch. des wog. Vok. 276; MSzFgrE.) vallomásának mérlegelésével az ugor alapalak elsősorban inkább **luw* lehetett, úgy gondolom, ezt tartja valószínűnek a MSzFgrE. és a TESz. is. Mivel azonban *lō* szavunk egyes osztják nyelvjárásokbeli megfelelőjében -*γ* van (vö. osztj. V. *lox* tbsz. *lōγāt*, Trj. *Λαγ*), talán lehetségesnek mondható a PUG. **luγ* is (vö. MSzFgrE., TESz.), de az ősm. kor újabb szakaszától kezdve akkor is -*w*- (> -*v*-) volt már a *lō* ősm. kori tövében.

GOMBOCZ ZOLTÁN szerint (Alaktan 75, 76) a *lú* és a *lō* tőváltozatok, tehát az őm. *luw*- (vö. 1275: Nicolay *Luuaz*) és az őm. *low*- (vö. 1193: *lovacol*) az ősmagyar korban alakultak

ki, kétirányú fejlődéssel. Ezt GOMBOCZ – elfogadva a labiális utótagú kettős hangzók meglétét, közöttük az óm. $u\bar{u}$ meglétét is – a következőképpen fejezte ki:

Ez magyarázza – mondja tovább GOMBOCZ –, hogy az eredeti $lu\bar{u}$ alakból e yfelől $l\acute{u}$ (lu), másfelől $lou > l\acute{o}$ fejlődött ki" (i. h.).

A TESZ. szerint viszont: "Eredetibbnek feltehető $*lo\beta\beta > lou$ alakjából mind alakváltozatai, mind – különféle hangtani helyzetekben keletkezett – v -s és v nélküli tövváltozatai megmagyarázhatók."

Ezt az állásfoglalást az indokolja, hogy a $*luwat$, $*luwak$, $*luwa$ stb. $-w$ -vel hangzó, $-uw$ - hangkapcsolatú töre a korai ó-magyarból és később csak elvétve vannak adatok. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a $luuaz$, olv.: Luwász szn. 1275-ből való, és ez a származék a luw - abszolút töből van képezve, és az 1055-beli $luazu$ holma olv.: luászu holma csak ősm. luw - tö származéka lehet: ősm. nyj. $*luw\acute{d}szu > \acute{o}m$. nyj. $lud\acute{s}zu > \acute{o}m$, m. nyj. $lud\acute{s}z$.

Ezek a tények GOMBOCZ magyarázatát támogatják, de az is, hogy az ugor kori alapalak $*luw\acute{s}$ vagy $*lu\acute{y}s$ volt, tehát első szótagbeli u -val, ami helyesnek mutatkozik, és több vogul nyelvjárásban is megvannak az \bar{u} -val, u -val hangzó alakok – Szo. luw , KL. $l\bar{u}$, FK. lu –, ugyanis ezek alapján, mint láttuk, STEINITZ ősvogul \bar{u} töbeli magánhangzót föltételez, bár vannak a mai vogul nyelvjárásokban o -val hangzó szótövek is (TJ. $l\acute{o}$, AK. $l\acute{o}$, MSZFgrE.). Mindezek alapján joggal lehet következtetni arra, hogy ősm. $*luwu > *luw$: $*luw-at$, $*luw-ak$ tövváltozatok voltak, ami összhangban van a vogul nyelvjárási $luw > l\bar{u} > lu$ tövváltozatokkal is (vö. MUNKÁCSI, Vnyj. 259).

Külön is utalunk arra, bár magától értetődő, hogy a XII. sz. első feléből való tövéghangzós $Luadi$ szn.-et meg kellett előznie a $luwadi$ alaknak, melyben a w ugyanúgy etimológikus,

amilyen a XIII. századi *Luas* olv.: *Luwász* -w- hangja. Mindezek igazolják azt a föltevést, hogy az ősm. kor. újabb szakaszában kellett lennie **luwu* alaknak, melynek folytatása az ómagyarban *luw* > *lú* volt, mégpedig meglehetősen *n a g y t e r ü l e t e n*. Ennek az a bizonyítéka, hogy a TA.-ben van 1055-ben *luasu*, 1171-ben Veszprémben *Luos* 'predium', 1198-ban Bodrog megyében *Luasou* hn., 1250-ben Bars megyében *Luaz*; nem utolsósorban az 1130-40 körüli időből való *Luadi*, olv. *Luadi* tövéghangzós alak, de a többi *lu*- hangalakú korai óm. abszolút szótő is erről tanúskodik. Nem mond ellent e megállapításnak az, hogy már 1193-ből van *lovacol* 'Pferdestall', 1295-ből *Hotlounoguta* hn. stb., sőt erősíti is azt. Ezek a tények ugyanis azt is bizonyítják, hogy a *luw*- ~ *low*-tőváltozatok már a XII. század *e l ő t t* is megvoltak.

Ezek alapján következtethetünk arra, hogy az ősm. kor. újabb szakaszában kellett lennie **luwu* nominativusznak, **luwu***royé* > **luwu***royd* > óm. *luw* *réd* névutós szerkezetnek, továbbá ősm. **luwa*-*tu*, **luwa*-*ku* primer toldalékos alakoknak, melyekből az óm.-ban **luw* > **lúw*: **luw*-*at*, **luw*-*ak*, majd pedig *lu*-*at*, *lu*-*ak* keletkezettek.

Az óm. *lú* mellett nincsenek adatok az ómagyar kortól egészen a XIX. századig **luw*-*at* > *lu*-*at*, **luw*-*ak* > *lu*-*ak*, **luw*-*a* > *lu*-*a* 'lova' stb. -u- magánhangzós, *luw*-, *lu*- tövű, primer toldalékos alakokra, de ezeknek az ómagyarban – az idézett 1055: *luasu* stb. alapján – meg kellett lenniük. Okleveles adatokbeli hiányuknak az lehet az oka, hogy az oklevelekben sajátos tartalmaik és latin voltak miatt nincsenek ragos és jeles magános névszók, legfeljebb elvétve.

Vannak-e ilyen tövváltozatok a mai nyelvjárásokban?

Ide illő *lu*- tövváltozat a őrségi, a hetési és a göcseji nyelvjárásokban (ezek, mint tudjuk, a nyugati nyelvjárástípus részei) primer toldalékok előtt is van, de keletkezésének korát nem lehet egyértelműen megállapítani, és így ennek közvetlen ómagyar eredetét nem lehet kétségtelenül kimutatni.

VÉGH JÓZSEF "Őrségi és hetési nyelvátlasz"-ából a következő ide vonható adatokra hivatkozhatunk: a *low*-*ak* mellett *lu*-*ak* (ŐH. 48. térkép); a *lov*-*am*, *lo*-*om* mellett *lu*-*am* (130);

a *lov-a*, *lo-a* mellett *lu-a* (131); a *lov-ank*, *lo-ank*, *lov-unk* mellett *lu-ank* (132); a *lov-ajimok* mellett *lu-ajim*, *lu-ajimok* (134); a *lov-ajink* stb. mellett *lu-ajink*, *lu-ajinkak* stb.
- Ezek a *lu-* tövű adatok az ŐH. szerint másod- és harmsorban használatosak; elavulóban vannak.

VASS JÓZSEF idézeteiben (1860.) *luakat* 'lovakat' és *luam* 'lovam' őrségi alakokat is találunk. (MNYv. V, 162, 92).

A Nyatl. (1962. térkép) a *luad* 'lovad' alakot Szentgyörgyvölgyben (B-16) és Bödeházán (B - 28) egyaránt archaikusnak minősíti; annak minősíthető az előbbieik alapján a Szentgyörgyvölgyben ritkának mondott *lua* 'lova' és *luajimak* 'lovaim' is (1963. és 1964. térk.), ugyanis a *lua* Bödeházán archaikus jelzésű; mindkét falu a nyugati nyj. délnyugati szélén.

Göcsejben is voltak a múlt század végén, századunk elején ilyen *u*- tövű alakok a 'Pferd' jelölésére primer toldalékok előtt; GÖNCZI FERENC "Göcsej népköltészete" c. művében (14) megjegyzi: Göcsej *b e l s ő r é s z é n* ... alovakat *luak*nak (a kiemelés tőlem: Ny. A.), a vagyok szót *vajok*, *vaok* kiejtéssel mondják." - Csakugyan azt látjuk, hogy e gyűjteményben *lu* (121): *luak* (341: 3-szor), *luakat* (263, 342); "Szem Pá' *lu*dt patkulom" (40) található. - Ezek mellett van e göcseji gyűjteményben *lovat*, *lovam* is, egyéb alakokkal együtt a göcseji nyelvjárás keleti részén lejegyzett és olyan népköltési alkotásokban, melyek nem Göcsej belső részén keletkeztek, hanem szájrul szájra kerültek oda más vidékekről, más nyelvjárás(ok)ból. A Fehér Lászlóról szóló ballada például megvan Göcsejben is, de másfelé is. A GÖNCZI által közölt göcseji változat így kezdődik: "Fejir László *lovat* lopott." De már a következő versszakban Radamos falu nyelvjárása szerint (ezt a falut a hetési nyj.-hoz szokták számítani, de az ún. hetési nyelvjárás szoros kapcsolatban van a göcsejivel), ahol ezt a balladát GÖNCZI lejegyezte, ezt olvashatjuk: "Fogd be kocsis a *luakat*" (i. m. 263). De több más balladában és dalban csak a *lov-* tövű valamelyik primer toldalékos alakja szerepel.

Arra a kérdésre tehát, hogy közvetlen történeti kapcsolatban vannak-e a nyugati nyelvjárástípus ezen *lu*, *luak*, *luakat*, *luam*, *luad*, *lua*, *lu*dt, *luajim*, *luajink* adatainak *lu(-)*

töve az óm. 1055: *luazu* holma hn., 1130-40: *Luadi* szn., 1171: *Luos* 'Lovas', 'predium', 1250: *Luaz* hn. és a többi *lu-* abszolút tövével, csak azt mondhatjuk, hogy kétségtelen bizonyítékaink erre nincsenek, sőt ilyen összefüggésüket kétségbe is lehet vonni, mivel *ló* szavunknak *luw-* vagy *lu-* tövű primer toldalékos és *-asz* képzős alakjai az óm. koron kívül közneveken eddig már idézett mai vagy közelmúltbeli nyelvjárási adatokon kívül nem kerültek elő. Ezek összefüggését azért csak föltételezhetjük akkor, ha arra gondolunk, hogy a nyugati nyelvjárástípus és benne az őrségi, a hetési és a göcseji nyelvjárás több, ómagyar fejlődési fokon megrekedt hangtani, alaktani és mondattani meg szokászatbeli sajátyságot is őriz, de hozzátehetjük: újakat is fejleszt.

Ilyen megőrzött régiség például, hogy "Göcsejben bizonyos hangtani helyzetben (két mássalhangzó után és mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt) ritkán még tövéghangzókat találunk: *mondova*, *tíltova*, *sáncoba*" (KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink 70); hogy Alsólendván (hetési nyj.) is följegyezték még a múlt század végén az *akasztova* 'akasztva' alakú határozói igenevet (Nyr. 26: 521); hogy a hetési nyelvjáráshoz tartozó jugoszláviai Bánuta község nyelvében a 'szarv' jelentésű szó *szaruv* alakban van meg (NYÍRI: NéprészNyelvtud. XX, 297; Uő.: Indiana Univ. Uralic and Altaic Series 1977, 131. sz., 237), mely ugyanazon óm. **szaruv* alaknak közvetlen fejleménye, mint a felsőőri *szarob* 'szarv' (ez utóbbira l. IMRE SAMU, A felsőőri földművelés 85 és a Felsőőri tájszótár 156); hogy az Őrségben 1873-ban még megvolt a *v nélküli, e r e d e t i b b alás* 'alvás', *fekis* 'fekvés' (Nyr. 2: 374, 7: 372), tehát ott, ahol a *lu-ak* 'lovak', *lu-am* 'lovam', *lu-a* 'lova' stb. élnek, talán egykori elszigeteltségük miatt (Végh József levélbeli közlése; köszönet érte). Láttuk, hogy nemcsak GÖNCZI FERENC és VÉGH JÓZSEF tanúskodik a *ló* szó *lu-* hangalakú tövének primer toldalékok előtti meglétéről, hanem 1860-ból is van hiteles adat az őrségi *-u-* tövű, 'Pferd' jelentésű szó primer toldalékos alakjára: *luakat* 'lovakat' (MNyv. V, 162), s a Nyr. is közül *luak* 'lovak' (Nyr. 7: 372), *luai* 'lovai' (Nyr. 7: 418)

alakokat a XIX. sz. utolsó negyedéből.

Ezek a nyelvtörténeti tények megengedik azt, hogy a 'Pferd' óm. *luw-*, *lú(-)* töveinek a fenti, XIX. és XX. sz.-i nyelvjárási, primer toldalékos *lu-* tövével való *f o l y a m a t o s* történeti összefüggését lehetségesnek tartsuk. Annak magyarázatául, hogy a *luw-*, *lu-* fő primer toldalékos alakja-ira a XVI. sz.-tól a XIX. sz.-ig nincsen adat, hivatkozhatnánk például arra, hogy az 'esztendő; Jahr' jelentésű fgr. eredetű *év* szó a XVI. században még előfordul, de a XVII. sz.-tól a XVIII. sz. végéig nincs rá adat régi könyveinkben. Szabó Dávid elevenítette fel 1792-ben (NySz.; TOLNAI: NyK. LVI, 327. stb.). - "Az *év* 'annus; Jahr' XVII-XVIII. századi könyveinkben való hiányának valószínűleg ugyanaz az oka, mint ami a felelevenítését is megnehezítette (NyÚSz.), nevezetesen: az *év* 'genny' szóval való azonos hangzása" (NYÍRI: NéprNyelvtud. XIII, 64).

A *lu*: **luw-at* > **lu-at*, **luw-ak* > **lu-ak*, **luw-a* > **lu-a* primer toldalékok előtti töve régi könyvekbeli hiányának okául föltehető, hogy Károlyi Bibliája (1590-től) meg Molnár Albert átdolgozása (1608) és Káldi György fordítása (1626), Calepinus szótára (1585) és Molnár Alberté (1604) stb., továbbá a hitvitázó irodalom Károlyi, Szenczi Molnár és Káldi tekintélye nyomán, nem utolsósorban Pázmány művei is a *ló*: *lov-ak* töváltozatot tették irodalmivá.

A *lú*: **luw-ak* > **lu-ak* stb. töváltozat régi nyelvi eltűnésnek és nyelvjárássokbeli továbbélésének (a hetési, az őrségi és a göcseji nyelvjárássokban) ez az oka lehetséges ugyan, de bebizonyítva nincsen. Főképpen az int óvatosságra, hogy ha a régi nyomtatványokban nincs is *lú*, *lú-ra*: **luw-ak* > **lu-ak*, miért nincsenek a kódexekben **luw-ak* > **lu-ak*, **luw-a* > **lu-a* -féle alakok.

Ha a hetési, az őrségi és a göcseji(*lu*:) *lu-ak*, *lu-am*, *lu-a* stb. *lu-* töve magánhangzójának minősége nem megőrzött régiség az ősm. és az óm. korból, akkor ez a nyelvjárási *lu-* fő primer toldalékok előtt: a nyelvjárási *lu* nominativusz és a *lu-nak*, *lu-ra* stb. szekunder toldalékos alakoknak az

analógiájára keletkezett a *lov-ak*, *lov-am*, *lov-a* stb. *lov-* töve helyett. — E b b e n a z e s e t b e n a *lu* nominativusz és a szekunder toldalékos *lu-nak*, *lu-ra* stb. előzménye: *lu* < *lú* < *ló* zártabbá válással és *-ú* > *-u* rövidítéssel keletkezhetett. — L. még a *lú*: *lov-ak* töváltozat keletkezéséről mondottakat.

Azt azonban ismételten hangsúlyozni kell, hogy az óm. *luw* > *lú*: **luw-at*, **luw-ak*, **luw-a* stb. töváltozat meglétét az 1055: *luazu*, 1275: *luuas* stb. alapján igazoltnak tarthatjuk, és ennek tövében az *-uw-* hangkapcsolatnak magánhangzója minőségileg ugor eredetű, hasonlóképpen a *-w-* is, tehát ennek *luw-* töve azonos a vog. Szo. *luw* 'Pferd' tövének a hangszerkezetével.

b/ Mint már említettem, 'Pferd' jelentésű szavunk fő töváltozata a *ló*, *ló-ra*: *lov-ak*, *lov-a*-beli *ló*:- *lov-*. Ez a töváltozat megvan a dunántúli, a déli, a palóc nyelvjárástípusban s a tiszai nyj.-nak délkeleti részén (vö. Nyatl. 961, 963.), és ez honosodott meg nemzeti nyelvünkben is.

E töváltozat történetéről a következőket mondhatjuk.

A PUG. **luw* az ősm. korban **luwu* lett, ebből ősm., majd óm. nyelvjárásaink egy részében *lú*, *lú-ra*: *luw-ak*, *luw-a*, más részében ősm. nyj. **luwu* > ősm. nyj. **lowu* > óm. nyj. *low*: *low-ak* > óm. nyj. *lov-ak* lehetett a fejlődés menete. Vö. ezt GOMBOCZ magyarázatával: Alaktan 75, 76, továbbá e fejtegetést a 35-36. lapon.

Az óm. nyj. *low* > *lów* szó végén a *-w* hangot éppen úgy kiejtették, mint a PFU. **leme* > óm. nyj. *lēw* > m. nyj. *lěw* (*lěv* SzlavSz. II, 156) végén; *-w* > *-v* volt a *hew* > *hēw* > *hěw* végén is (> *hě* ~ *hō*) 'aestus; hőség', 'calidus'. NB. A MünchK.-ben is szóvégi *-w* > *-v* hanggal ejtették; 1466: Lukács XII, 55: Es micor latangatoc auftert fuatta mōdotoc hog hēw lēžēn, ug lēžēn (MünchK. 71va 55) = 1541: Es mikoroñ az dili βelet lātātōk hoğ fu, azt monğātōk, hoğ meleg liβen, es meg liβen. (Sylv., ÚT. I, 104 = 1590: Es mikor halljátoc fúni az deli βelet, azt mondgyātōc, hewšēg lēβen, és vgy lēβen. = Et cum austrum flantem, dicitis: Quia a e s t u s. erit; et fit =

und wenn ihr den Südwind wehen sehet, saget ihr: es wird hei werden! und es trifft zu (Arndt). – L. még erre a kérdésre: MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 136; 171-3; NYÍRI: Zur Frage der altung. Diphthonge... MSFOu. 150: 252-259; UŐ.: Az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók vitája... NéprNyelvtud. XIX-XX, 291-301. – A MünchK. h w olv.: h w szava nem analógiás alakulat a heve, heves formákból. Már An. 31: Heuyou = Hewjow 'meleg folyó' frn. A TESz. szerint analógiás alakulat. – K  szavunknak is volt, mint láttuk az ómagyarban kiw ~ k w   k w nyelvjárási változata is, s ez utóbbi SIMONYI szerint is megvolt még a XVI. sz. második felében is, sőt, mint láttuk (NéprNyelvtud. XXII-XXIII, 28), SIMONYI úgy véli: "Ezt a sz t némely dialektus egész a XVII. századig k v-nek ejthette..." (TMNy. 325). A l v, a XVI. sz.-i k v és bizonyára a MünchK.-beli h w = h v 'hei ' és későbbi adatainak a szóvégi -w > -v hangja etimológikus; a l : lov-at ómagyar el zmény   is az.

Ezért a XII.  s XIII. századbeli 'Pferd' jelent   , ugor eredet   sz t is szóvégi -w hanggal ejtették: luw (v . 1055: luazu és 1275: Luuaz stb., l. fentebb)  s low > l w; 1193: lovacol, olv. l v-akol 'Pferdestall'; 1295: Hotlounoguta, olv.: Hot-l w-nogy-uta; 1395 k.: 934. sz. Equus low, 936. sz. hippus l w, 1036. sz. mango low pastor BesztSzj. – Mindhárom BesztSzj.-beli adatban pontosan ki van írva a szóvégi -w, amely – mivel az ugor kori -w- hangot  rzi – nem válhatott a t   r - s a d a l m i t u d a t b a n -  hanggá, hiszen – vitathatatlan bizonyítékok vannak rá: a n v; a nyj. l v, de egyéb is – az ómagyarban is ejtették sz  végén a -w > -v hangot. Az lehetséges, hogy miután a -w > -v beolvadt az el tte levő magánhangzóba, megny jtv n azt, még akkor is  rt k a szóvégi -w ~ -v ~ -  bet t, miután a szóvégi -w az ejtésben eltűnt, de a hangfejl d snek az előző szakaszában mássalhangzót jelöltek ezek a betűk az -o- után sz  végén.

 gy gondolom, hogy a BesztSzj.  r j nak nyelvében m g  gy ejtették ezt a sz t: low vagy l w, mivel még 1540-b l is van adat a low sz  írására. (Zrínyi János, Levtk zl. I, 147-8).

Már az 1405 körüli időből való SchlSzj. valamennyi ide illő adata -w nélkül van írva; 1351. sz. Equus lo; van azután itt még cabala lo, men lo, zekeres lo, vad lo, vagyis úgy ejtették ezt a szót a SchlSzj. nyelvében, mint ahogy a mai nyelvjárások jó részében és a mai köznyelvben is ejtik.

Ettől kezdve nyelvelméleinkben, nyelvjárásainkban és újabb irodalmunk nyelvében is bőven vannak adatok erre a töváltozatra. A XV. sz. első feléből (a BécsiK.-ből) valók mai helyesírással⁶; ló, ló-ra: lov-at, lov-on, lov-ak, lov-dt, lov-aidnak; lov-ag; 1590/1765 (Károlyi Bibl., János: Mennyei jelenésekről VI, 2., 4., 5., 8. vers; IX, 9): egy fehér ló, más veres ló, egy fekete ló, sárga színű ló - lovak; 1608 (MA. Biblia, Hanoviae, ugyanazon bibliai helyen): egy fehér ló, más veres ló, egy fekete ló, egy halovány [sin] ló - lovac; 1626 (Káldi, Bibl. ugyanazon bibliai részben): egy feir ló, más ló veres, egy fekete ló, egy halovány [sin] ló - (János, Jel. X, 9) soklovú; szótárakban: 1585 (CAL. 369, 366): equus - lo; lora; stb.; 1621 (MA. Dict. Ung. Lat.): Lo - Equus, Caballus; stb.; 1708 (PP) Ló Equus, Caballus; stb. - A ló nominativusz mellett csakis ló-ra: lov-ak, lov-a töváltozatok lehetnek, ezért a primer és a szekunder toldalékos alakokra nem idézek több adatot, valamint újabb kori adatokat sem, hiszen azok az eddigiekből nyilvánvalóak.

A ló-vd és a ló-val toldalékos alakokkal és azok ló- tövének kialakulásával azonban külön is foglalkoznunk kell. Ezek töve és -vé ≥ -vd meg -val, -vel toldaléka ugyanis nem úgy alakult ki, mint például a hamu-v-d > hamu-vd és a hamu-val, mert a ló: lov-at tönek a nominativuszában is ott volt a -w(-) > -v, a hamu esetében nem -w-re végződő töhöz járult a transzlativuszi funkciójú lativuszi -é ≥ -d, hanem m a g á n h a n g z ó s t ő h ő z.

⁶ Eredeti helyesírással írt alakjait l. KÁROLY SÁNDOR, A BécsiK. nyelvtana 80.

A *hamu* transzlativusz ragos alakján: *hamu-v-d*: a lativuszrag hiátustöltő *-w-* > *-v-* hanggal kapcsolódott a *tőhöz*, és így alakult ki a *-vé/-vd* határozórag. — A *ló* szó nem a *hamu-v-d* > *hamu-vd* módján kapcsolta magához a lativuszi *-d* morfémat, mert *ló*: *lov-at* szavunknak a nominativuszában is ott volt a *-w(-)* > *-v*, és ez az etimológikus *-w(-)* > *-v-* hang — a nominativuszi *low* > *ló* kialakulása után — a transzlativuszi ragnak lett az alakotó része, mivel a nem *v* tövű, magánhangzóra végződő szavakon kialakult a transzlativuszi *-vd* (*hamu-v-d* > *hamu-vd*) is. Tehát: *low-é* > *low-d* (gyergyói *lové* ≥ *lovd*) > *ló-vd*.

A *ló-val* toldalékos alak töve és *-val* morféájának története. — Erre nézve itt is idéznem kell MÉSZÖLY GEDEON alábbi fejtegetését: (FUF. XXI, 61): "Die flektierte form des wog. *lū* 'equus' mit dem suffix *-l* ist *luβl*. Die ursprünglichere form des entsprechenden ung. *ló* war **lov8*, dessen form mit dem suffix *-l* also *lov8-l* gelautet haben mag. Dass diese annahme richtig ist, beweist der umstand, dass es im KTSz. aus der altung. periode eine solche form des ähnlich auf *-v* stammauslautenden wortes *szó*: 'wort' mit dem suffixe *-val*, *-vel* gibt *scovol*. Den älteren formen *szovo-l*, *lovo-l* folgten die formen *szó-vol* (so ist das *scovol* im KTSz. zu lesen), *ló-vol* > *szó-val*, *ló-val* und zwar erst nach der entstehung der nominative *szó*, *ló*. Wir sehen also, dass die form **lov8l* der altungarischen sprache das genaueste lautliche ebenbild der wog form *luβl* ist. Das daraus entstandene suffix des heutigen *lóval* ist also etymologisch das einfache *-l* und nicht das entsprechende des *βγl*; im letzten fälle sollten wir nämlich einen ursprünglicheren *v*-laut finden und eine grundform: **lov8-vel* annehmen, woraus das heutige *lóval* schwerer zu erklären wäre."

Vagyis: ősm. **lov8* 'Pferd': **lowo-l* > őm. *low*: **low-ol* (egyalakú szótő) > őm. *ló*: **ló-wol* > *ló-wal* > m. *ló*: *ló-val*, emellett már: *lov-ak*, *lov-a* (*v*-tövé).

A *ló*, *ló-ra*: *lov-on*, *lov-at*, *lov-ak*, *lov-a* töváltózat történetének lefolyása: PUG. **luw3* > ősm. **luwu* > ősm. **lowu*:

*low8-nek > *lowu: *lownek > óm. lów: *lównek > óm. ló: *ló-nek > ló-nak; másrészt: ősm. *luwu > ősm. *lowu: *low8-n8 > ősm. *lowu: *low8-n > óm. lów: low-on > óm. ló: low-on > m. lov-on. Hasonlóképpen lov-at, lov-ak, lov-a stb.

c/ A baranyai ló: loh-ad 'lova' részletesebb fejtegetést nem kíván. Ennek rövid története: ló, ló-ra: lov-ak > lo-ak > lo-h-ak; lov-ad > lo-ad > lo-h-ad stb. Hiátustöltő -h-val a kiesett -v- helyén.

d/ Már GOMBOCZ ZOLTÁN rámutatott arra (Alaktan 72), hogy "A Rábaközben lu, lúé, lundl, lurul, lutul, luig, de lovat, lovon Vass, MNyszet. V, 78, NyF. XXXIV, 11, luakok, lu Göcsej, Nyr. II, 133" van. Szamosháton is (SzhSz.) ez a töváltozat járja: lú, lúnak, lúvāl, lovann, lovat, lovak, lova. IMRE SAMU pedig, mint már említettem, megállapítja (A mai magy. nyjk. rendszere 305): "A lú: lova megfelelés jelentkezik mindenütt, ahol a lú alapalak él" (vö. Nyatl. 961-965.).

Ez a töváltakozás megvan már Sylvesternél is, sőt a budai basák magyar nyelvű levelezésében is. — 1541: lu (ejtése nyilván lú: ÚT. II, 141v négyszer): louakhoz, louakot (ÚT. II, 145), az loaknak feiek (ÚT. II, 145v). — A lú: lov-at töváltakozás szép példái idézhetők Ferbát basa Pálffy Miklósnak 1589. június 6-án kelt levelében is: "Touabba az mely lu feleől jrt ngd hogj kŵldenenk mostan ngdk ualo oly louajnk njnczenek, myuel hogj jmmar az jffiyusagbol ky keöltŵnk... csak lepeö lu kel, hanem jm jrtam herczeg uramnak hogj emberemet akarnam kŵldenj oda az kjralyhoz addig ha oly ngtoknak ualo louat eythetŵnk ualahol ngdk kesek uagyunk meg kŵldenj." (Budbas. 488).

E töváltakozás magyarázatának nyitja vagy az, hogy a/ a v-s tö az eredetibb — lov-at, lov-a — a szó töve magánhangzó-jának minőségére nézve is, és ebben az esetben a lú nominativusz ló > lú zártabbá válás útján keletkezett: nyj. ló > nyj. lú és ló-nak > nyj. lú-nak, de u g y a n o t t nyj. lov-ak, lov-a stb. maradt, vagy pedig b/ az óm. nyj. luw > lú, óm. nyj. *luw-nak > m. nyj. lú-nak m e l l e t t a v tövű nyj. lov-at, lov-a lov- tövének magánhangzója óm. nyj. *luw-at > low-at > m. nyj. lov-at eredményeképpen nyíltabbá válás történt.

α/ Mivel Sylvester nyelvjárásának egyik jellemzője az *é > í* zártabbá válás – *él* V. > *íl*, *méz* > *míz*, *szép* > *szíp* –, és az *ő > ű* zártabbá válásra is van példa ÚT.-ában – *fő* 'Haupt' > *fű*: Lukács XII, 44: Sylv. ÚT. I, 103v: *fű* = 'fővé' –, valószínűbbnek látszik a *ló > lú* zártabbá válás; azért is, mert e mellett a hangváltozás *m e l l e t t* a *lov-at* töve rövid *o* magánhangzójának minősége nem változhatott meg, tehát a töváltakozás eszerint alakulhatott: (*ló >*) *lú*, *lú-nak*, de *lov-at*, *lov-a* stb. Így alakulhatott ki a *kű*: *köv-et*, *köv-e* töváltakozás is (1. ott).

β/ A másik magyarázat szerint, amely kevésbé valószínű, a nyj. *lú*, *lú-nak*: *lov-at*, *lov-a* töváltakozás, mint már mondtam, úgy kelekezhetett, hogy az óm. nyj. *luw*, **luw-nak* > *lú*, *lú-nak* mellett az óm. nyj. **luw-at*, **luw-a* > m. nyj. *low-at*, *low-a* alakokban nyíltabbá válás történt. Az óm. **luw-at* > *low-at* fejlődésben az *-uwa-* > *-owa-* hangkapcsolatban történt közelítő illeszkedés lehetőségével (1. a *kű*: *köv-et* magyarázatának ide illő részletét) számolhatunk ugyan, de az α/ alatti magyarázatnak nagyobb a valószínűsége.

AUS GESCHICHTE DES UNGARISCHEN STAMMSYSTEMS

von

ANTAL NYÍRI

In dieser Veröffentlichung erörtert der Verf. die Stammgeschichte zwei ungarischer *v*-stämmigen Hauptwörter: 1. *kő* 'Stein', *kő-be*; *köv-et*, *köv-e*; 2. *ló* 'Pferd', *ló-ra*; *lov-at*, *lov-a*.

Durch verwandtsprachige, altungarische und heutige mundartlichen Belege werden nachgewiesen, wie die verschiedenen *v*-stämmigen Varianten der zwei ungarischen Hauptwörter *kő* 'Stein': Akk. *köv-et* und *ló* 'Pferd': Akk. *lov-at* zustande gekommen sind und sich bis zu unserer Zeit entwickelt haben.

HELTAI GÁSPÁR NÉMET ANYANYELVÉNEK NYOMAI

MAGYAR NYELVŰ MŰVEIBEN

(Az elbeszélő múlt vallomása)

Velcsov Mártonné

1. A magyar reformáció irodalmának egyik legjelentékenyebb egyénisége Heltai Gáspár. Írói erényei között első helyen szokták említeni ízes, élvezetes, életszerű stílusát (vö. HORVÁTH JÁNOS: Néhány XVI. századi írónk nyelvéről, MNy. XLVIII, 8-10; A magyar irod. tört. I, 362-72 és az ott felsorolt irodalom; KULCSÁR PÉTER: Kísérő tanulmány a Krónika hasonmás kiadásához 14. l., ill. passim; MOLNÁR JÓZSEF: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527-76 között 111. stb.). Sajátságos, hogy a XVI. század második felének ez a jeles írója, a világi tárgyú magyar próza megteremtője nem magyar, hanem szász származású. Egyik nyilatkozatából tudjuk, hogy csak felnőtt korában tanult meg magyarul: "Kérem ezokáért te kegyelmedet, hogy te kegyelmet ió neuē vegye: és ha színée tiŕŕta magyarságal irua ninchen, te kegyelmet meg bochaffa: Mert iol tudgya te kegyelmet, hogy nyelvem ŕerént ŕáfŕ vagyoc, es eŕt e' keuejet tizenhat eŕtendeig tanultam." (Heltai Dialogusából idézi MOLNÁR JÓZSEF: i.m. 104; vö. még: HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében 367; A magyar irod. tört. I, 363). Vajon el tudta-e sajátítani olyan mértékben a magyar nyelvet, hogy műveiben semmi nyoma sem maradt idegen anyanyelvének? A szakirodalom mindössze egy-két megjegyzésben érinti ezt a kérdést.

Heltai szóhasználatában alig lehet észrevenni efféle nyomokat. MOLNÁR JÓZSEF (i.m. 111) csupán egyetlen németes kifejezését említi: "Mátyás királyról is megemlékezik előszavában,

azt írván: akkor voltak a magyarok a *spitzn*.¹ Ez a szó azért ilyen feltűnő, mert sehol másutt nem találni nála ilyen németes kiszólást." De – véleményem szerint – ilyen még a *glit* szó is: "*glit* leueleket küldé az wraknac, hogy Babadon, és minden bántás nélkül időhethénec az gyűlésbe, és efmét víßba mehethénec." (Heltai: *Chronica az Magyaroknac dolgairól*² 114r). A *glit* levél féltükörszó, a német *Geleitbrief* második, ismeretebb felének (-*brief*) lefordítása útján születhetett. A NySz. (I, 1091) a *glit* szó alakváltozataként a *gelyth* és *glét* formákat is közli, első példái pedig éppen Heltaitól valók. Ez természetesen nem jelenti föltétlenül azt, hogy Heltai alkotta meg ezt a féltükörszót, de például a Levelestár I. XVI. századi leveleiben nem bukkantam rá a szóra. Alakja szerint a *swogor* 'sógor' szó is ide vonható: *suogorát* (i.m. 197); ezt a változatot szintén Heltaitól idézik (vö. TESZ. III, 567).

Néhány körülírása vagy németes vonzata szerintem szintén anyanyelvének hatására vall: "*meg igére magdt nekic*" (Krónika 137v, másutt is); "*Az Podmanitzki Balás meg kezdé magdt ielenteni à kőritéjéről*" (i.m. 131r); "*ollyan vállalt tőn nekic*" (Krónika 136r); "*Es ez mellet folly allà a Ráb vize*" (i.m. 4r); "*Annac vtánna meg gyonéc à paphoz, és wrat vőn*" (Krónika 133r) stb.

Szász származásával magyarázza MOLNÁR JÓZSEF (i.m. 121), hogy olykor szó végén megkettőzi a mássalhangzókat: "Heltai szász származása lehet az oka annak, hogy néha minden különösebb ok nélkül szóvégi mássalhangzókat hosszúnak jelöl, azaz megkettőzi az utolsó mássalhangzót, pl.: *ötett* 'öt', *borr* 'Wein', *borrt*, *euell* 'ezzel' stb. Ezzel szemben a múlt idejű alakokat, amelyek ma hosszú -tt- re végződnek, röviden, azaz egy t-vel írva találjuk." Talán ezzel hozhatjuk kapcsolatba

¹ Az eredeti szövegben így írva: *spictzn* (Krónika bev., 2r). Vné.

² A továbbiakban: Krónika. Az *r* a levél első oldalát, a *v* a hátlapját jelöli.

azt az írásgyakorlatát, amely minden bizonnyal a korabeli német helyesírás hatását mutatja. Gyakran fordulnak elő nála olyan szóbelseji betűkettőzések, amelyek feltehetően a megelőző magánhangzók rövidségét jelzik³. Hasonló helyzetű kettőzések mutatkoznak ugyan a kódexekben is, de elvértve, különösebb szerep nélkül, pl. BatthyK. 33: *Urr*. Heltainál viszont – úgy látszik – van rendeltetésük. Csak néhány példát idézek a sok közül: *hammar* (Krónika 137r), *haßsada* (i.m. 128v), *vißfelt* (i.m. 26v), *Szeggedé* (i.m. 127r, 130r), *meg erðtlenñüle* (i.m. 24r), *egyettlen* (uo.), *allat* 'alatt', *allà* 'alá' (uo.). A mutató névmás többesét is általában így írja: *azzok* (az igen nagy számú adat közül pl. 1. a bevezetőt; 122r stb.). Ilyen rendeltetésű lehet a *ck* betűkapcsolat, mert kétségtelenül geminált *kk* jelölésére is előfordul nála, pl. *ackoron* 'akkoron' (bev. 2r). Német helyesírási hatásra gondolhatunk tehát a következő típuspéldákban: *sockaig* (i.m. 24a), *sockasagat* (i.m. 105v), *rockona* (i.m. 111r), *rockonomat* (i.m. 124r). TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (MNy. X, 216) a Hálóból gyűjtött hasonló adatokat. Itt találunk olyan eseteket is, amelyekben a kettőzött mássalhangzó előtt hosszú magánhangzó áll, ezekben már bizonyára nyelvjárási mássalhangzónyúlás jelölője. Többségük azonban kétségtelenül etimológikus rövid magánhangzó után áll, ezért – szerintem – elképzelhető és nyomon követhető a korabeli német ortográfia hatása.

A fentiekkel szemben nem helyesírási szokás, hanem németes kiejtési sajátság mutatkozik abban, hogy szóvégi zöngés mássalhangzókat zöngétlennek jelöl. HORVÁTH JÁNOS (Néhány XVI. századi írónk nyelvéről; MNy. XLVIII, 10) írja róla: "A szóvégi *d* és *t*, *g* és *k* hangot, a hosszú és rövid mássalhangzót gyakran felcseréli, mint a magyarul beszélő németek rendszerint ma is."

³ Erre NYÍRI ANTAL hívta fel a figyelmemet, tanácsait ezúton köszönöm. Ezzel kapcsolatban megnéztem az MTA könyvtárának anyagában néhány kiadványt. A Brassóban 1547-ben megjelent gótbetűs *Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgen* például érvényesíti ezt a jelölést; *Schriftt*, *Gott*, *gebessert*, *sollen*, *wercken* 'Werken' stb.

Az *-ig* rag esetében elég következetesen ezt tapasztaljuk, pl.: *Egric* 'Egerig' (Krónika 124v), *Máttyás királyic* (i.m. bev. v), *mind éltic* (i.m. 116v stb.); ez azonban lehet nyelvjárási alakváltozata is ennek a ragnak. (Így találjuk például az *addig* határozószót: "el nem ozol az therek *agyk* myg eg jeles nag rablast nem mywel.": Levelestár I, 150. Keltezés: Koltó, 1555.). Ellenpélda is akad, pl.: *tiz eßtendeig* (i.m. 127r). Zöngétlen a mássalhangzó zöngés helyett pl.: *Bezec* 'bezzeg' (i.m. 123v); *műuelét* 'műveléd' (uo.) stb. Még zöngés mássalhangzó előtt is előfordul ez a csere: "A mássalhangzóhasonulást Heltai általában jelöli nyomtatványaiában. Szász származása miatt azonban néha vét ez ellen, ugyanis zöngés mássalhangzó előtt álló szintén zöngés mássalhangzó helyett a szabálynak ellentmondó zöngétlen mássalhangzót ír, ez különösen *d ~ t*-re vonatkozik. A szövégen gyakran cseréli fel a *d ~ t* és *g ~ k*-t, még ha zöngés mássalhangzóval kezdődő szó áll is utána. Ez azonban inkább csak korai műveire jellemző." (MOLNÁR J.: i.m. 126).

2. A felsorolt sajátságok természetesen nem csökkentik Heltai műveinek élvezhetőségét ma sem, még kevésbé zavarhatók korabeli olvasóközönségét, hiszen a kifejezőkészletében előfordulók valóban csekély számúak, a helyesírásban megnyilvánuló zavaró hatását viszont ellensúlyozta a művek leírásában érvényesülő, a maga korában kétségtelenül újszerű és egyedül álló következetessége.

Van azonban egy olyan terület Heltai nyelvhasználatában, amely elárulja, hogy a magyart nem anyanyelveként tanulta: ezek az alanyi és tárgyaz igeragozás használatában tapasztalható bizonytalanságai, vétségei. Közismert dolog, hogy a magyarul tanuló idegen ajkúak számára e kétféle igeragozási típus helyes használatának az elsajátítása a legnehezebb.^{3a} Már HORVÁTH JÁNOS (i.h.) megjegyezte Heltairól: "Ismétlődő nyelvtani hibája: tárgyaz igeragozás az alanyi helyett. A sajtóhi-

^{3a} Vö.: GERSTNER: A magyar-német nyelvi kölcsönhatás néhány grammatikai esete, MNy. LXXV, 204.

bákhhoz hozzászokott akkori olvasó efféléken bizonyára kevésbé akadt fenn a mainál." MOLNÁR JÓZSEF (i.m. 124) e hibát jelentéktelennek tartja: "Szintén szász származásának tulajdonítják, hogy a tárgyas igeragozás helyett többször alanyi igeragozást használ. Ez a hibája azonban elenyésző, és korában szinte fel sem tűnt a sajtóhibákhoz szokott olvasóknak." Ha azonban megvizsgáljuk ebből a szempontból Heltai műveit, azt tapasztaljuk, hogy – az előző megállapítással ellentétben – még a legutolsókban is n a g y t ö m e g b e n fordulnak elő ragozástévesztések mindkét irányban. HORVÁTH JÁNOS az alanyi ragozás helyett használt tárgyas alakokra figyelt fel, MOLNÁR JÓZSEF pedig ennek fordítottjára. Mindkettőre sok a példa, de az utóbbira jóval több, mint az előbbire. Dolgozatomban mindkét típust igyekszem tüzetesen megvizsgálni, annál is inkább, mert újabban VARJAS BÉLA (Heltai Gáspár, a könyvkiadó: Reneszánsz füzetek 24., 290-314; Bp. 1973) SZABÉDI LÁSZLÓra hivatkozva így vélekedik: "Egyes nyelvtani botlásairól alaposabb nyelvjárástörténeti vizsgálatok alighanem ki fogják deríteni, hogy azok nem idegen eredetével és fogyatékos nyelvi ismereteivel magyarázandók" (298).

3.1. Tanulmányomban Heltai "Chronica az Magyaroknak dolgairól" című művét vizsgálom. Azért választottam ezt a művet, mert helyesírása ebben a legkiforrottabb, és mert ez Heltai saját szövege; javarészt fordítás, de sok eredeti betoldást is tartalmaz. A mű fakszimile kiadásából (Bibliotheca Hungarica Antiqua VIII., 1973) mintegy hetven levélnyi szövegrészt néztem át a mű első, illetőleg második feléből (1-33, 100-138. levél). Ez a 208 levélből álló egésznek hozzávetőleg egyharmada. Ezért a vizsgált szöveg terjedelme alapján, a benne talált adatokból, következtetni lehet az egész műnek, illetőleg szerzőjének nyelvhasználatára. E szövegrészből minden egyes szám 3. személyű elbeszélő múlt idejű igealakot kigyűjtöttem. Nem mondhatjuk ugyanis azt, hogy Heltai általában téveszti a kétféle ragozás használatát. Ott, ahol e két alakrendszer részparadigmái feltűnően különböznek egymástól, nemigen fordul elő tévedése, bár itt-ott találunk ilyen is, pl.: "*mellyet*

ackoron beljő Daciánac *neuezic vala*" (*neveznec vala* helyett: Krónika bev. 2r). Egymásnak mellérendelt mondatok párhuzamos, de nem azonos igeragozást kívánó igealakjai is hatnak egymásra, és hibát eredményezhetnek: "... hogy az ő berelmét ... meg mutatta..., Hogy tégedet *ki tekerte* à Németeknec kezéből" (i.m. 116r). Bizonyára a feltűnő különbség miatt használja szabályosan az ikes ragozást is. Inkább olyan esetekben véti el a ragozást, amelyekben csekély a hangzásbeli különbség a két forma között, pl. "*mellyeket* à fel földén *épütetté: vala*" (*épütettéc vala* helyett: i.m. 124v). Ez és az előbbi, vonatkozó névmással álló igealak másként is magyarázható: 1. 4.2.1.3/d.

Csekély a különbség az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyében is, mert – mint tudvalevő – itt az időjel *é-a*, *é-e* alakváltozatainak szembenállása az alanyi, ill. tárgyas ragozás megkülönböztető-eszköze. Márpedig idegen anyanyelvűek számára e két magánhangzópár tagjaiban az időtartam érzékelése még az egyéb képzésmozzanatok különbözősége ellenére sem könnyű. Hasonló a helyzet a feltételes mód megfelelő alakjaiban, a *-ná--na*, *-né--ne* jelváltozatok esetében is. Ezért találunk ilyen hibákat: "*azzokat meg vehetne*, és el *hányhatna*, ... *abst* meg *óltalmazna* (Krónika 122r); "*à Magyar nyelvet ot meg tanólna*" (i.m. 32v); "*ki ... nem beretne és félne az Istent*" (i.m. 28r), "*fia gyanāt akarna Mátyás Kirdlyt tartani*" (i.m. 121r) stb. Jó és hibás alak ugyanabban a mondatban, egymás után is gyakran előfordul: "*Székelly Mihályt ... Colofuárrà vinne*, Es ot *bolgdítatnà a törüényt reáioc*" (i.m. 135r). A vétség okaihoz az idegen anyanyelvűségen kívül hozzájárul természetesen az is, hogy az íráskép mindössze egy ékezetben különbözik egymástól a kétféle ragozásban.

3.2. Vizsgálódásunkban abból kell kiindulni, hogy Heltai a maga helyesírási rendszerében igyekszik következetesen jelezni a magánhangzók időtartamát (vö. KNIEZSA: A magyar helyesírás tört. 13, 1. még: CorpGr. 124). E tekintetben Sylvester a példája; elveik azonosak, de a hosszúság jelölésében eltérnek egymástól. Sylvester a magánhangzóhosszúságot a betű fő-

lé húzott vízszintes vonallal jelöli (kivéve a hosszú í-t, ezt ugyanis hajtott ékezzettel írja: î). Ezzel szemben Heltai jelölésének formája közelebb áll a maihoz, mert függőleges ékezetet használ. Megjegyzendő, hogy két utolsó művében egy új ékezetmegoldás jelenik meg két betűn: tompa ékezetet találunk az ð = d és ě = e esetében, de – mint kiderül – nem minden helyzetben jelöli így a hosszúságot. Ez a betűforma csak szóvégi helyzetben álló d hangot jelöl a Krónikában és a Cancionaleban, ezenkívül így írja még a határozott névelő rövidebb, z-tlen változatát is, ě-vel pedig a mutató névmást írja. A két utóbbi esetben a mellékjelnek eredeti rendeltetése szerint hiányjel értéke volt; használatának az lehet a magyarázata, amit KNIEZSA (i.m. 14) az ez, az, emez, amaz mutatónévmások kihagyásos alakjairól mond: "Heltai vezette be a magyar helyesírásba az ez, az, emez, amaz mutató névmások kihagyásos alakjait a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt: e', a', eme', ama'. Ezek a magyar helyesírásban egészen a múlt század hatvanas éveig éltek, az Akadémia helyesírási szabályzata azonban csak 1877-ben szüntette meg őket. Nála ě, ð alakúak. E jelek végeredményben a Huszita Bibliára mennek vissza (itt e' a' a jelük), de hogy Heltaihoz milyen úton kerültek, nem ismerjük."

De vajon miért jelölte külön jellel, tompa ékezzettel a szóvégi d hangot? Erre a kérdésre nehéz határozott választ adni. Több magyarázat is lehetséges.

Tudjuk a hangtörténet tanúsága alapján, hogy a szóvégi d, ě hangok megterheltsége a XIII. század óta jelentős mértékben csökkent. Csak azokban az esetekben maradtak meg, amelyekben funkciójuk volt, illetőleg ha a nyelvi rendszerben valamilyen oppozícióba kerülve alkalmasnak bizonyultak funkciómegkülönböztetésre, és ezért funkciót kaptak. Ilyen okból maradtak meg az elbeszélő múlt idő és a feltételes mód jelen idő egyes szám harmadik személyében (vö. BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR: A magyar nyelv tört. 166). (Tovább éltek egyes nyelvjárásokban az ősi lativuszragban és fejleményeiben is.) Az említett igealakokban személyrag nélkül találjuk mind az alanyi, mind a tárgyas

ragozású alakot, arra lehetne tehát következtetni, hogy Heltai jelölése erre a személyraghiányra utal, s ezért használja ugyanazt a betűformát, amelyet az *az*-ból rövidült *a* névelő esetében láttunk. De ebben az esetben palatális párján is hasonló megoldást várnánk, ott viszont sem az ékezet, sem az egész betűforma nem különbözik a szó belsőjében álló betűétől. Másrészt ez az elgondolás igen nagyfokú grammatikai tudatosságot tételezne fel, bár ez sem elképzelhetetlen olyan író esetében, aki felnőtt korában, tudatosan sajátít el egy idegen nyelvet.

A másik magyarázati lehetőség az, hogy figyelemfelhívó jelnek szánta a valószínűleg szintén nem magyar anyanyelvű szedők számára, akik – elsősorban emiatt – gyakran szedhették a magyar szövegeket ékezethibával. Erre céloz maga Heltai is (vö. VARJAS: i.m. 20. sz. jegyzete). Ezek megelőzésére alkalmasnak látszhatott egy sajátságos formájú ékezet olyan szóalakokban, ahol az *-d* hangnak grammatikai szerep jutott.

Elképzelhető persze az is, hogy valami, számunkra ismeretlen nyomdatechnikai okból használta ezt a betűjelet. Az kétségtelen, hogy a hosszú *d* hang jelölésére van egyébként a legtöbb betűváltozata. (vö. MOLNÁR J.: i.m. 122-23., ill. 296-97. lap táblázataival.) Megjegyzendő még, hogy az *d* jel csupán a két első, 1550-51-ből való és két utolsó, 1574-75-ből való nyomtatványában kerül elő.

Heltaitól magától tudjuk, hogy igyekezett következetesen érvényesíteni saját helyesírási rendszerét; másutt már megjelent munkákat is átírt a maga kiadásában (vö. ABAFFY E.: író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban, MNy. XLIX, 32; MOLNÁR J.: i.m. 198). Önálló helyesírási rendszerének jelentőségéről MOLNÁR J. (i.m. 337) összefoglalóan a következőket mondja: "Heltai nyelvi és helyesírási »erőszakosságának« a kialakulóban levő magyar irodalmi nyelv látja hasznát. Nyomtatványainak – mint helyesírási példakép – hatása alól nem vonhatta ki magát korabeli magyar nyomdász. Heltai helyesírási hatása sokkal erősebb, mint nyelvi hatása, mert saját nyomdája is inkább helyesírási rendszerét őrzi kö-

vetkezetesebben, mint nyelvét. Heltai helyesírásának két szakaszát ismerjük: 1. 1550-től 1559-ig ... 2. 1559-től ... haláláig, illetve utódai folytatják ezt a rendszert ...".

Tudjuk, hogy a Krónika nyomtatását Heltainé fejezte be – ez a kolofonból kiderül –, férje ugyanis 1574 vége felé meghalt (vö. Magyar irodalmi lexikon I, 451). Ezért nem biztos, hogy Heltai korrigálhatta-e még a kiszedett szöveget. Azt már sikerült kideríteni korábbi műveiről, hogy maga szokta végezni ezt a munkát. TÖRÖK GÁBOR (MNY. LII, 201) ugyanis a Fabulák néhány megtalált korrektúraívét megvizsgálva elfogadja JENEI FERENCnek a megállapítását, hogy Heltai maga szokta korrigálni a nála nyomtatott műveket, hiszen egy nyilatkozatában "arról panaszkodik, hogy a nyomtató szolgák nem veszik figyelembe az ő hibaigazításait, és ezért sok a sajtóhiba." (i.h.)⁴. Ha tehát még egészségi állapota engedte, minden bizonnyal átjavította jeles művének, a Krónikának kiszedett szövegét is. E megfontolást egy tényező teszi bizonytalanná. TÖRÖK GÁBOR (i.h.) a Fabulák említett korrektúraívein talált adatot az az névmás különböző toldalékos alakjaiban előforduló kettőzött *zz*-nek egy *z*-re való javítására: *azzon* helyett *azon*, *azzokat* helyett *azokat* a javított változat. TÖRÖK GÁBOR ezt a javítási típust inkább nyelvi, hangtani indítékúnak, mint pusztán ortográfiai jellegűnek gondolja. E névmási alakok viszont a Krónikában mindenütt kettőzött *zz*-vel találhatók. Ennek legkézenfekvőbb oka az lehet, hogy a kiszedett szöveget már nem javította át Heltai. De arra is gondolhatunk, hogy láthatta a kiszedett szöveget, felfogása azonban megváltozott időközben. Lehetséges, hogy a megelőző magánhangzó rövidségét akarta következetesen jelölni itt is, ez pedig bele-

⁴ VARJAS BÉLA is (i.m. 20.sz. jegyzet) idézi Heltait: "akar mint vigyázzon az ember, majd soha vétek nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is, mert a nyomtató szolgák nem értik a dolgot, sem a nyelveket. Ezért csak kordéra rakják a betűket, és noha én megjedszem, hogy a jedzés szerint megigazítanak, de azért ugyan nem művelik ..."

illik általános írásrendszerébe (vö. 1. pont. Erre vall az is, hogy a Cancionaléban Tinódi Cronicabeli szövegének *z*-it is *zz*-re javítja, pl. Cancionale K_{4a} jelzetű lap, ill. Tinódi: Cronica G_{2b} .)

Az elmondottak előrebocsátása után a pontosság kedvéért témánkat így kell módosítani: Heltainak, esetleg munkatársainak, illetőleg munkája folytatónak ragozástévesztései.

4.1. Mielőtt a hibás ragozású igealakokat áttekintenénk, szükséges néhány általános érvényű észrevétel.

A vizsgált 70 levélnyi szövegben a hibás és hibátlan elbeszélő múlt egyes 3. személyű alakok aránya közelítően 47-53 % (533 hibás, - 630 hibátlan, ez hozzávetőleg laponként 7,5:9 arányt jelent). Ha tehát akad is a hibás alakok között olyan, amelyről véletlenül, szedési vagy korrigálási pontatlanság miatt maradt le az ékezet, ilyen arány kétségtelenné teszi, hogy nyelvi bizonytalanság rejlik a sok-sok téves alak mögött.

De lássunk először egy-két kétségtelen ékezethibát. A *vala* igealak sokszor fordul elő a műben, és mindig ékezet nélkül szokott állni, az alábbi forma tehát kétségkívül szedéshibás: "Mert Világos vár à vége felé *vàla*" (Krónika 123v). Ékezetcserére gondolhatunk a következő mondat 'adá' értelmű igéjében: "az egész al földet neki *áda*" (i.m. 124v, az ékezet itt a megszokotthoz képest fele nagyságú), az előző levélen ugyanis *add* olvasható: "az várat kézébe *add*" (i.m. 123v), itt azonban *ad* ~ *ád* tőingadozás is elképzelhető. E mellett szól az *akar* ~ *akár* alakpár ugyanazon mondaton belül: "oda *akárna* menni, és meg *akarna* őtet engeftelni" (i.m. 124v); mint ahogyan TÖRÖK GÁBOR (MNY. LII, 202) már idézett közleményében a *barány* ~ *bárány* szópár tagjairól is úgy véli, hogy - természetesen nyelvjárási jellegű - "fakultatív variáns"-ok lehetnek Heltainál. Főlöszleg és egyéb szempontból is hibás ékezetre néhány kétségtelen példa: "ebbe *maráda* a dolog" (114v); *harmādic* 'harmadik' (i.m. 25r, itt az ékezet a szabálynak ellentmondóan a szóbelseji helyzet ellenére előre dőlt); *Haramarosbá* (i.m. 24v, itt viszont szóvégi helyzetben kivéte-

lesen hátra dőlt az ékezet – vagy esetleg rosszul sikerült na-
zálsrövidítő jel?)

4.2.1. A h i b á s r a g o z á s ú a l a k o k átte-
kintését a következő szempontok szerint végeztem el. A tárgy-
gyal nem bővíthető igéket csak akkor vettem figyelembe, ha
tévesen tárgyas ragozásba kerültek. Ez a legkisebb számú cso-
port. A következő típust azok a hibás igealakok alkotják, a-
melyek határozatlan 3. személyű tárgyi determináns mellett
állnak tárgyas ragozásban. Ezek az előzőnél nagyobb számban
fordulnak elő. E két típus teszi kétségtelenné, hogy nem nyom-
dai, hanem nyelvi hibával állunk szemben. Ezek bizonyító e-
reje azért nagyobb, mert itt nem mondhatjuk, hogy "lemarad"
véletlenül egy ékezet, hanem éppen "felkerül" fölöslegesen.

A harmadik csoportba a határozott tárgy mellett álló a-
lanyi ragozású igealakok kerültek. Ezek a hibák a leggyako-
ribbak. Bemutatásukat a határozott tárgy esetei köré csoport-
tosítottam. Helyes ragozású alakok minden típusra a hibások-
kal hozzátéve azonos számban találhatók, de az ilyen ellen-
példák felsorakoztatását mellőztem.

4.2.1.1. A hibás ragozású elbeszélő múlt alakok közt
legszembeötlőbbek a t á r g y a s r a g o z á s ú t á r -
g y a t l a n i g é k. Ilyenek ritkán fordulnak elő, a vizs-
gált szövegrészben 15 adatot találtam. Érdekességük, hogy mind
mély hangrendűek. Így találjuk:

a *szalad*⁵ igét és ható igei származékát többször is: "és futua
el *szalladà* (Krónika 8v), l. még: 122r, 126v, 137r; illetőleg:
"és czac alig *szallathatà* el a Király" (i.m. 7v), l. még: 122v.
marad: "ot veřteg *maradà*" (i.m. 138v); "senki ... nem *marad-*
hatà meg tőlle" (i.m. 18v).

all: "Az egész népeleibe *allà*" (i.m. 15r). Ez a forma azonban
nem föltétlenül ide tartozik, lehet egyszerű ékezetcsere is,

⁵ Az igekötőt vagy egyéb összetételi előtagot, esetleges szókész-
leti egységben szereplő többi elemet ebből a szempontból lényeg-
telennek találtam, ezért csak ott emelem ki, ahol jelentősége
van. Vnő.

amelyet a gyakran használt *alá* igekötő és névutó ugyanígy szedett alakjának írásemlékképe sugallt (vö. pl. *allà* hozác, 36v).
folly: "födegen földre *follyà*" (i.m. 21r).

megfullad: "az őnen vérében *meg fulladà*" (i.m. 20r).

száll: "táborba *szállà* a tuljo parton" (i.m. 115v, a szóvégi *d* ékezeete nem tompa); "kőmbe *szállà* Mattyás Királlyal" (i.m. 137v); "meg *szállà* az Hoffstátban" (i.m. 137r). Ennek a *meg* igekötős változatnak az esetében arra is gondolhatnánk, hogy a tárgyas *umit megszáll* hatott a ragozási formára (pl. "meg *szállà* Sáros várát" i.m. 123r), és ez idézte elő a téves használatot. De éppen az imént idézett 137. oldalon találunk ez utóbbira adatot, itt viszont – szintén tévesen – tárgyas ragozású helyett az alanyi ragozású alak szerepel: "és *meg szálla* az váraft" (uo.).

szólhat: "és touáb nem *szólhata*" (i.m. 116v).

4.2.1.2. **Határozatlan tárggyú tárgy-
 gyas ragozású ige** a vizsgált szövegészben 39 található. Ez a szám minden hibás alakot tartalmaz, az ismételt előfordulók minden előfordulását külön számítva. Feltehető, hogy a 39 adatból 12-szer ugyanaz a kifejezés fordul elő hibás ragozásban: *követ(ek)et bozadtà* (az alábbi helyeken: Krónika 16r kétszer, 17v, 19v, 31r, 33r, 120r, 125v, 126v kétszer, 136r, 137r). Úgy látszik, mintha a két szó szóképzleti egységgé rögződött volna ilyen alakban.

Állandó kifejezésnek látszik a *zsoldot kiáltat*. A vizsgált részletekben kétszer fordul elő hibásan ragozva: "mindíárt *szöldot kiáltatà*" (i.m. 118v; ugyanígy még 136r);
álmot lát: "ollian *álmot látà*" (i.m. 21r).

Kötetlen kifejezésekben, alkalmi szerkesztésű mondatok állítmányaként az *ad*, *megajándékoz*, *dsat*, *csindítat*, *épt* 'épt', *felgyújtat*, *hagy*, *hányat*, *helyheszt*, *hívat*, *megholdolat*, *(egybe)hordot* 'hordat', *hoz*, *hozat*, *indít*, *megölet*, *rat*, *kat*, *megszáll* igék fordulnak elő hibásan ragozva.

A határozatlan tárgynak a következő típusai fordulnak elő a felsorolt tárgyas igék mellett. A tárgy:

a/ n é v e l ő t l e n f ő n é v, pl.: "*leueleket add nekic*" (i.m. 139r);

b/ h a t á r o z a t l a n n é v e l ő s f ő n é v, pl.: "*egy templomot épüté*" (i.m. 30v);

c/ h a t á r o z a t l a n n é v m á s v a g y i l y e n j e l z ő v e l d e t e r m i n á l t f ő n é v, pl.: "*Máttvás Kiráiy meg aian-dékozà nemellyeket*" (i.m. 136r);

d/ h a t á r o z o t t v a g y h a t á r o z a t l a n s z á m - n é v v a g y i l y e n j e l z ő s f ő n é v⁶, pl.: "*három báz ſlle fülle népeket hadià benne*" (i.m. 131v);

"*Magyar Balás ...ſoc akaſtofát czindltatà*" (i.m. 131v);

"és nagy ſokat meg holdoltatà" (i.m. 119r) stb. (A minden névmás mellett lehetséges nyelvjárási ingadozás. Tárgyas ragozású az ige pl. 19r, 21v, 129r).

A felsoroltak közül a névelőtlen főnévi tárgy a leggyakoribb a mi szövegrészünkben.

A vonatkozó névmási vagy az ilyen jelzővel bővített főnévi tárgy mellett álló igealak ragozási formája a mai magyar irodalmi és köznyelv szabályai szerint ugyan alanyi – kivéve az *-ik* végű névmásváltozatokat (vö. MMNyR. II, 160; MMNy. 281) –, a nyelvjárások azonban ingadozást mutathatnak e tekintetben (vö. e dolgozat 4.2.1.3/d pontját!).

4.2.1.3. A h a t á r o z o t t 3. s z e m é l y ű t á r g y mellett t é v e s e n a l a n y i r a g o z á s - b a n á l l ó igealakokat – az előzőkhöz hasonlóan – a határozott tárgy altípusai szerint csoportosítottam. Az alábbiak fordulnak elő:

a/ A tárgy t u l a j d o n n é v (esetleg határozott névelővel). A vizsgált szövegrészben 46 ilyen adat található.⁷ Pl.: "*Vy hir ére eſmet Hunyadi Lászlót*" (i.m. 109v); "mellé

⁶ Ezt a típust nem említik meg a nyelvtanok a határozatlan tárgy esetei között.

⁷ Ide soroltam a *talál* ige két olyan adatát is, amely alakja szerint felfogható jelen idejűnek éppúgy, mint elbeszélő múltnak. Kettő között *ll*-je ugyanis a tövégi *-l*-ből és a *-ja*

ada Báthori Istudnt" (i.m. 125r); "meg engeſtete az Atilát" (i.m. 19v). Az ide sorolhatók közül 9 adatban *megszállá* igealak fordul elő *megszállá* helyett (ennek, a szöveg tartalma miatt gyakran használt igének az analógiás hatását említettem a 4.2.1.1. pont *száll* igéjével kapcsolatban), pl.: *meg szálla Argentinát*" (i.m. 16r.) Ez az ige más altípusba tartozó határozott tárgy mellett is gyakran alanyi ragozása.

b/ A tárgy h a t á r o z o t t n é v e l ő s. A vizsgált szövegrészben 133 esetben találunk ilyen tárgy mellett alanyi ragozása elbeszélő múltat. Pl.: "hoza be à tudományokat" (i.m. bev.); "Es meg tölte az váraſt néppel... Es ki hoza à sebeseket és à betegeket belőle: Es az wy diadalómal meg vidamita és megwyta az vároſbelieket" (i.m. 105v); "meg elelgete à Kiralyt" (i.m. 116v); "rackata az várat éléſſel" (i.m. 124r). Ide tartoznak azok az esetek is, ahol az összefoglaló értelmű *mind* névmás is jelen van a határozott névelős tárgy vonzaskörében, esetleg közvetlenül megelőzve névelős főnevét: "Arra állata mind környűl az áldgyukat" (i.m. 105r); "Be viue mind a népet az orſádba" (i.m. 134r); "Az Alibęc egybe kergete mind à rabbokat" (i.m. 126r), közvetlenül utána, a mondat folytatásában ugyanilyen típusú tárgy mellett viszont tárgyas az – egyébként ékezhibás – ige ragozása: "... és mind le rackatà à predát" (uo.).

A határozott névelő és a főnév közt álló *töb* 'többi' jelző ellenére is alanyi ragozása az ige az alábbi mondatokban: "A tob népet ada Sallágyi Mihálynac" (i.m. 133r); "ot meg vára à töb segitſégeket" (i.m. 136r). Ugyanez a szerkezet ösz-

személyrag *j-jéből* is létrejöhetett: *talál+ja* > *találá*, ebben az esetben pedig szabályos tárgyas ragozása forma volna. Én a szövegkörnyezetet tekintettem eligazítónak, ez pedig azt sugallja, hogy elbeszélő múltnak és így tévesen ragozott igealaknak tekintendő: "Es vgy lőn. Mikoron à kegyetlen ellenſég be ſaguldot volna Erdelbe, ſrőſen találá mind à falukat" (i.m. 30v), illetőleg "Mikoron Buda iutot volna máſod napon Nyitrába, Tehát bõmnelkül, és ſüketen találá az Vazult: Es fel véuén őtet, à Királyhoz hoza." (i.m. 32r). Ezért mindkét adatot *találá* igealaknak olvasom. Ugyanígy a következő, b/ típusban: "meg találá a ... kénceket" (i.m. 24r; vő. még 134r). Megjegyzendő, hogy az elbeszélő múlt megfelelő igealakja *találá* formában is megtalálható, egy l-lel írva: "és aual mellyébe találá az Mahomet Czaſárt" (i.m. 107r).

szefoglaló *mind* -del értelmezve is előfordul alanyi ragozású ige mellett: "A több várakat is *mind megerősíte* néppel" (i.m. 136v).

c/ A tárgy birtokos személyjeles főnév. Tévesen alanyi ragozásban álló igealakokkal összesen 68 esetben fordul elő ilyen típusú határozott tárgy; ezek további csoportosítása is lehetséges aszerint, hogy névelő is áll-e a személyjeles főnév előtt, hogy a birtokos jelző is szerepel-e a mondatban, s megelőzi vagy követi-e birtokszavát. Mindez fokozottan hangsúlyozhatja a tárgy határozottságát. Illusztrálja egy-egy példa e kifejezésformákat is! A hibás igealakok között magas és mély hangrendűek egyaránt előfordulnak, pl.: "*ki indita seregét*" (i.m. 14v); "*le törete Scambrianac kőritőseit*" (i.m. 24r); "*Ki küldte à testét egy fekete posztóba be takaruán*" (i.m. 111v); "*az őnen lednydt a-da neki felelőségül*" (i.m. 137r); "*De nem vgy gyábla meg az Hunyadi Ianosnac halálát*" (i.m. 108v); "*à ődmét találta az Hadnagynac*" (i.m. 130r); "*meg ielente neki az okát az ő hammar iőuőfőnec*" (i.m. 131r); "*Es el rendele mind à birodalomnac az ő módját*" (i.m. 13r).

d/ A névmási szófajú határozott tárgy realizációi közül a mutató névmási és a harmadik személyű személynévmási a leggyakoribb, szövegrészünkben az előző 76, az utóbbi 60 esetben fordul elő tévesen alanyi ragozásban álló igealak determinánsaként vagy (a 76-ból 7 esetben) a tárgyi determináns kijelölő jelzőjeként, vagyis nem főnévi, hanem melléknévi névmásként.

A személynévmási tárgy egyes és többes számú alakja egyaránt megtalálható, az egyes számú mindig *őtet* alakban. Pl.: "*őtekgle őtet az hadra*" (i.m. 135v); "*De az Ippáia ... meg esala őtet*" (i.m. 111r); "*meg őolita és inte őket minden iókra*" (i.m. 31v).

A mutató névmási tárgy esetei közül az egyszerű rámutató az a leggyakoribb, pl.: "*és egy folyó köuettől küldte őt à Czeh Királynac*" (i.m. 115r); "*Es meg confirmta azokát esküfőfel*" (i.m. 117r). Emellett az *es* is előfordul: "*őt el boendta*" (i.m. 29r); utalószerű szerepben

is: "Ést is ígére à Czeheknec, Hogy..." (i.m. 116v). Egyszer-egyszer a nyomatékosan rámutató és az azonosító változat is előfordul tévesen ragozott igealak mellett: "ki imeßt magyara-raa felőle, ki amaßt" (i.m. 120v); "Vgyan eßt műuele" (i.m. 15v); "Es vgyan aßt végeze, Hogy..." (i.m. 136r); "Vgyan esent ígére esküűffel" (i.m. 117r).

Jelzői szerepben, a főnévi tárggyal egyeztetett formában: "meg küldte aßt à sommat neki" (i.m. 132r); rövid, nem egyeztetett változatban szintén: büntete az Isten à kóborlo latrot (i.m. 126r).

V i s s z a h a t ó névmási határozott tárgy mellett 11 esetben fordul elő alanyi ragozású elbeszélő múlt, pl.: "és nyayaaffággal vísele magát mindenhez" (i.m. 116v); "őmagat meg aidndőkoza" (i.m. bev.).

Az -ik k i e m e l ő j e l e s névmások tárgyként általában tárgyas ragozású ígét kívánnak meg; szövegrészünkben a mindenik kétszer, az egyik egyszer áll alanyi ragozású igealakokkal: "Es kegyessen meg őlelgete mindeniket" (i.m. 110v; ugyanígy még 1. a bevezetésben); "Egyiket à sáua mellő helyheştete" (i.m. 105r). (Itt említtem meg az -ik kiemelő jeles és névelős sorszámnévi határozott tárgy mellett álló 2 alanyi ragozású igealakot: "a negyediket be küldte Erdelbe, és fel függhetete": i.m. 28v.. Ez a hiba azért szembetűnő, mert előtte az egyik részt, másic részét, harmadikat accusativusok mellett tárgyas ragozású igealak áll a közvetlenül megelőző szövegrészben.).

A minden á l t a l á n o s n é v m á s tárgyként határozatlannak számít, illetőleg a tárgy jelzőjeként határozatlanná tesz, jelzett szavát viszont determinálhatja birtokos személyjel. Az előző esetben alanyi, az utóbbiban tárgyas mellette az ige ragozása. E szabály általában érvényesül Hel-tai nyelvében (pl. "Ezért esmet meg ercsté minden időbágait ": (i.m. 4v), ezért tartom hibásnak az alábbi mondat igei állít-mányának ragozását: "A király mindon dolgait megőörze Bets orháába" (i.m. 112v).

Külön figyelmet kell szentelnünk a *v o n a t k o z ó* *n é v m á s i*, ill. *i l y e n j e l z ő j ű* tárgynak. A mai magyar nyelv normái szerint alanyi ragozásban áll mellette az ige, a nyelvjárásokban azonban előfordul ingadozás. Ebből SZABÉDI LÁSZLÓ (Heltai Gáspár magyar nyelvtudásáról: Nyelv és irodalom 37-40, Bukarest, 1956; eredeti megjelenési helye: Utunk, 1954. IV. 30; vö. még e dolgozat 2. fej.) arra a következtetésre jutott, hogy Heltai nem szász anyanyelve miatt használt tárgyas ragozást alanyi helyett, hanem azért, mert a háromszéki székely nyelvjárást tanulta meg, illetőleg beszélte, és abban ingadozás található.⁸ Mikes Törökországi leveleiből idéz három példát e jelenségre. Mindháromban vonatkozó névmási tárgy mellett áll tárgyas ragozású igealak alanyi helyett (az adatokat a Toldy-féle 2. kiadásból idézi),

⁸ Mai gyűjtésekben nem találtam ilyen adatot, vö. Faragó J. (szerk.) – Konsza S.: Háromszéki magyar népköltészet, Marosvásárhely é.n. Az erdélyi nyelvjárásokról írt tanulmányok azt hangsúlyozzák, hogy a tárgyas igeragozást általában úgy használják a bemutatott dialektusok, mint a köznyelv. Csupán MÁRTON GYULA (Az igealakok használata Borsavölgyén: Pais-Eml. 158-66) sorol fel a tárgyas ragozás használati típusai között egyet, amely eltér a köznyelvitől: ez a főnévi igenév, akkor is, ha egymagában áll. Egyik ilyen példája: *Fődni nem szerettem. Én ehhez hasonlóknak találok a SZABÉDI említette mai nyelvjárási szeretem sétálni alakot.* GÁLFFY MÓZES (A tárgy és a tárgyas szó szerkezet: Nyelv és Irodalomtud. Köz. XXI, 65; Kolozsvár 1977) ugyan idéz három példát arra, hogy határozatlan tárgy mellett tárgyas ragozású ige áll: "... a két gyermek egy darab szőraz. k e - n y e r e t e l f o g y a s z t o t t á k ... Vigyázz, jó áron add el m i n - d e n p o r t é k á t ... Csak valahogy csináld meg, hogy i n g e m e t ('engem') és a t e h e n e i m e t ne egye meg a medve." Az utolsó példáról maga is megjegyzi, hogy a *teheneimet* tárgy határozott, csak a személybeli egyeztetés nem felel meg az irodalmi normának.

Lássuk a két előbbi mondatot. Az elsőben idegenszerű már a számnévi jelzős alany után álló többes számú állítvány is (*két gyermek ... elfogyasztották*) ezért idegen hatásra gondolhatunk, de nélkülül is megmagyarázható a tárgyas ragozás. Odaérthető az *egy darab* elé a határozott névelő: 'az egy darab', amiről a szövegben előbb már szó lehetett. A második példában a tárgy a *minden* jelző miatt lehet logikailag határozott, ahhoz hasonló ingadozás valóban előfordul Heltainál is.

azonban ha közelebbről megvizsgáljuk őket, azt látjuk, hogy a főmondatnak azt a mondatrészét, amelyre visszaütal a vonatkozó névmás, vagy birtokos személyjel, vagy határozott névelő – esetleg mutató névmás – determinálja: "Ideje már, édes néném, egy *levelét* venni kednek, *amelyet* itt *adták meg*"; "Az olyan *gyümölcs* közöttük, *amelyet* sohasem *viszik* az asztalhoz". A harmadik példamondatban közvetettebb a determinálás, a vonatkozó névmás ugyanis az egész előző mondatra visszaütal, mintegy mellérendelő kapcsolással (ti. *amelyet* értsd: 'és ezt'), az első tagmondat emellett még birtokviszonyt is involvál: "A *lábaiból* igen sok víz foly ki, *amelyet* a borbélyok rosszra *magyardázdák*", értsd: 'és ezt ... rosszra *magyardázdák*'. Így tehát az idézett mondatok nem fejtik meg azokat a – még a korabeli erdélyi nyelvjárások igeragozási szabályai szerint is – minden bizonnyal téves használatú formákat, amelyek nemcsak ilyen finom különbségtételre alkalmas helyzetekben, s nemcsak vonatkozó névmással kapcsolva, hanem – mint láttuk – a tárgytipusok szinte minden változatában nagy számban találhatók meg Heltainál.

A vonatkozó névmások mellett egyébként nála is az alanyi ragozású igealakok a gyakoribbak. Az első 30 lapon 25:10 az arány az alanyi javára. Nincs is művében olyan következetesség, amit a Mikestől idézett mondatokban fel lehet fedezni, mert határozott és határozatlan főnévre utaló vonatkozó névmási tárgy mellett megtalálható a Krónikában mindkét ragozási forma. Feltűnő viszont, hogy az ilyen típusú mondatokban igen ritka az elbeszélő múlt idő. Néhány helyen úgy látszik, mintha egyfajta időegyeztetést alkalmazna. Ez is lehet nyelvjárási sajátosság, bár latin forrása szintén minta lehetett számára e tekintetben is. Ez az időegyeztetés abban nyilvánul meg, hogy ha a főmondatban egyszerű múlt áll, a mellékmondatban összetett múlt szerepel, pl.: "és *fel fogada* azzokat a Királynac, *mellyeket kiudn vala tölle*" (113r, ugyanígy még l. a bevezetést; továbbá 8v stb.). Valószínűleg ezért ritkább

az elbeszélő múlt idő a vonatkozó névmások társaságában. Ilyen helyzetű, tárgyas ragozásban álló elbeszélő múlttra egyetlen példát találtam: "Vármegye, à Liptouiai, Melly az váraftól neueftettet, *mellyet* Mátyás Király az ő fiának ... alándokban *add*." (i.m. 5r). Ez az imént elemzett Mikes-idézetekhez hasonlóan is értelmezhető, és így nem volna téves, hanem nyelvjárási, hiszen az "az váraftól" határozott névelős, s a névmás erre utal vissza.⁹

e/ A tárgy h a t á r o z o t t t á r g y a l bővített főnévi igenév. Az ide sorolható példák száma 43, (ebből 37 esetben *kezd* a vezérige, 4 esetben *akar*): "Mátyás Király is *diczirni kezd* őket" i.m. 137v ; "és nem *akara* az ő *hugát* neki *adni*" (i.m. 20r).

f/ A tárgy m e l l é k m o n d a t (vagy egyenes idézet). Összesen 89 esetben található tárgyas helyett alanyi ragozású igealak a főmondat állítmányaként (ebből 43 *monda*, 7 *meghagya*, 7 *parancsola*, 6 *gondola*, 4 *jelente*, 3 *felele*, 2 *kérde*, 2 *megvalla*, 2 *megkösszene*, 2 (meg)*igére*, 2 *megizene* és 5 egyéb ige megfelelő alakja). Általában *hogy* kötőszóval vagy anélkül kapcsolódik a mellékmondat, pl.: "és *monda*: *Hogy* ió kedű lenne" (i.m. 109v); "és *monda* neki, Melly igen erőssen meg őltalmaznác magokat"; sokszor pedig egyenes idézetet vezetnek be a felsorolt igék, elsősorban a *monda*. (Főként ez utóbbi szerepben találunk példát az alanyi ragozásra is a régi nyelvben, vö. BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR: A magyar nyelv tört. 434).

4.2.1.4. Érdemes külön is figyelmet szentelni azoknak az igéknek, amelyeknek az elbeszélő múltja nem az időjel időtartambeli különbségét használja fel az alanyi-tárgyas ragozási forma megkülönböztetésére, hanem morfológiai felépítés

⁹ Ugyanígy magyarázható egy *kít* névmással álló tárgyas ragozású igealakja is, mert a névmás tulajdonnévre vonatkozik az alábbi mondatban: "Azon közbe Romai Cz. lőn *Károly*, à Franzai kiraly *kít* annac vtanna Nagy Karolynac *neuezic vala*, *kít* *igé dicziric* mind az historias könyuec" (i.m. 23v). Általában azonban alanyi ragozást szokott használni a *kít*, *kiket* mellett, pl. 28r.

és hangalak tekintetében egyaránt egymástól elütő formákat mutat a kétféle szerepben. Ilyenek a *v* tövű igék közül az *sz-es* és *v-s* változatúak. Heltainál a következő alakpárok szerepelnek. Tárgyas: *vévé* (~ *vövé*), *tévé* (~ *tövé*) – alanyi: *vén* (~ *vön*), *tön* stb. Lássunk először példát a szabályos opozícióra! Tárgyas ragozásban: "az három ezer fegyueres *fel véué őtet*" (i.m. 137r); "és meg *vöué az erősséget*" (i.m. 106v); alanyi ragozásban: "Es az Arpad Capitany *vén* azöheld *egy* hadi *kürtet*, és meg *tölte aht*" (i.m. 21v); "és *wy bñuet vön* magá-nac" (i.m. 108v); "*ollyan vállalt tön nekic*" (i.m. 136r).

Ha tehát e szabályszerűségtől eltér a szöveg, csakis nyelvi bizonytalanságról lehet szó. Ilyenek a következő esetek: A *vesz* ige (ill. igekötős változatai) az alanyi ragozású *vén* ~ *vön* helyett tárgyas formát mutat pl.: "*három kastélyt véué meg*" (i.m. 125r; l. még 20v, 128v). Másrészt tárgyas ragozású igealak helyett *véve-vöve*, *téve* található: "*meg vöue aht*" (123r); "*meg véue aht*" (139v); "Végre *à pántzél*t véue magára, és el indulla" (i.m. 109v); "az várajnac, és várnac *kölczdit* eleybe *téue*, a Királynac, és móda:" (i.m. 109r)¹⁰.

5. Összehasonlításul térjünk még ki röviden Heltai Cancionáléjára¹¹, mert a Krónikával hozzátételeg egyszerre készült. Ismeretes, hogy a benne közölt históriás énekeket Heltai nemcsak közzétette, hanem sok helyen át is írta, meg is toldotta, "kiforgatta eredeti mivoltukból" (vö. VARJAS: Kísérő tanulmány a fakszimile kiadáshoz 25). Ha a mi szempontunkból

¹⁰ Ezeknek az alakoknak létrejöttét a tiszta *v* tövű igék külső analógiája támogathatta. Gondolhatnánk még arra, hogy határozói igenevekkel van dolgunk, de ennek egyrészt az *és* kötőszóval folytatódó mondatfűzés mond ellent, amely az igei állítmányi szerepre vall, másrészt a határozói igenév képzője a szövegben legtöbbször *vön*, *-vén*: *öluén*, *Haludn* (108v), bár ritkán *va*, *-ve*, esetleg nazálisrövidítő jeles formájú (105r, ill. 109v) alak is előfordul.

¹¹ Heltai Gáspár: Cancionale azaz históriás énekeskönyv, Kolozsvár 1574. Fakszimile kiadása: Bibliotheca Hungarica Antiqua V., Bp. 1962.

közelítjük meg a művet, általában ugyanazt mondhatjuk el róla, amit a Krónikáról: sok hasonló ragozástévesztés fordul elő szövegeiben. Ezeket azonban – verses szövegek lévén – nem vizsgálhatjuk a fentebb érvényesített szempontok szerint. Igealakjait – főként sorvégeken – sokszor meghatározza a rímkényszer: "Nem oknēlkūl lōn ez, Mert Isten akara, Ostorāt boczātani az Magyar oršágra" (Cancionale C_{2b}); bár másutt is gyakori a tévesen ragozott elbeszélő múlt: "El boczātā népēt az Magyar oršágra, Igen rablattatā hēllel az oršágban" (i.m. C_{3v}); "Ottan višša tēre id Magyar oršágban, Sirua ō talala ašt nagy puštulásban" (i.m. D_{3v}).

A Cancionalében megjelent Bánk bán históriát Heltai halála után, 1580-ban felesége újra kiadta ((Valkai András-Nagybánkai Mátyás: Két szép história .. Bánk bánról ... Hunyadi Jánosról, Kolozsvár 1580). MOLNÁR JÓZSEF (i.m. 241) megállapítja, hogy kisebb változtatásokat alkalmaz Heltainé utánnyomása. A tőle idézett párhuzamok közül egyet azért idézek, mert igeragozási formát érint. Az első sor Heltai kiadásából, a második Heltainé utánnyomásából való:

"Kérlec hogy feienként ra halgaššatoc".

"Kęrlec hogy feyenként ra halgašsatoc".

Az ilyen javítások mutatják, hogy a maga korában is hibásnak számított az első példamondat igealakja, ezért sem tekinthető nyelvjárási jelenségnek.

6. Az elmondottakat a következőképpen összegezhetjük. Heltai ragozástévesztéseinek jelentős része idegen anyanyelvéből fakad. Kétségtelen, hogy a "nyomtató szolgák" is sok hibát követhettek el. Ezek közül némelyik jól elkülöníthető Heltaiéitól. Az ilyen jellegű, a vizsgáltaktól élesen elütő magyartalanságokból hadd álljon itt illusztrációképpen a következő részlet: "... bolond ember nec alitom ešt, ki az ō testamentomnac dolgait hallaštya az ō vtólšo ōdšre... Régen meg csináltam az ōn testamentomot... Ōmagamnac vōlt erre gondom" (Krónika 107v). Ezek a hibák a magyarul rosszul beszélőket jellemzik. A birtokos személyjel kötelező egyeztetése, főként az első, kétszeres birtokviszonyban bonyolult a német birtokos névmáshoz szokott beszélő számára, ezért marad le

az -d személyjel róla. Az *én testamentomomat* ismétlődő *om - om* elemeinek leírása szintén nehéz az idegen ajkú szedőnek, ezért hagyja el az egyiket. Az *Ömagamnac* szóalak is tagolhatóbb lehetett az *Ömagamnak* 'önmagamnak' helyett, tehát téves olvasásból születhetett. Mindezek egyedi hibának minősülnek, külön-böznök a szöveg egészétől, közvetlenül egymás után is fordulnak elő, tehát nem a szerző nyelvét jellemzik, hanem magyarul nem jól tudó, pontatlan szedőre vallanak.

Ezzel szemben az igeragozás tévesztései – mint láttuk – az egész Krónikán végigvonulnak, s zömüket semmiféle nyelv-járási jelenségnek sem lehet tekinteni. SZABÉDI Mikes-idézetek az eltéréseknek csak kis töredékét magyarázhatnák meg¹², de a legfőbb nehézség az, hogy nem lehet egyetlen nyelvjárásra szűkíteni Heltai magyartudásának forrásait. Születésének, gyermekkorának helyét mindeddig nem sikerült biztosan megállapítani, újabban Nagyszeben és Brassó neve is felmerült (vö. BINDER PÁL: *Nyelv és Irodalomtud.* Közl. XIX, 80; Kolozsvár 1975, illetve VARJAS BÉLA: i.m. 298). Biztosan hatott magyar nyelvhasználatára Kolozsvárnak és környékének magyar beszéde is, hiszen életének, munkásságának jelentős része ide kötötte. Ehhez járul még az, hogy kiadványaiban különböző vidékek nyelvi megnyilvánulásait akarva-akaratlan olyan írott nyelv-vé ötvözte össze, amely a magyar irodalmi nyelv csírájává lehetett. De szász anyanyelvének – ha tetszik: kétnyelvűségének – hatását sem iktathatjuk ki a számbaveendő tényezők közül. A keletkezési körülményeket mérlegelve természetesnek találjuk a bemutatott nyelvi hibákat; a mű, amelyet élete során alkotott, sem mentegetésre nem szorul, sem bírálat nem illetheti. VARJAS BÉLA (i.h.) mondja róla: "Heltai ... felismerte, hogy a magyar többségű városban, de annak falain túl is, magyar könyvekkel kell és lehet a reformációt terjeszteni."

¹² Számadataimba ezért nem számítottam bele a vonatkozó nevmásokkal és a minden általános névmással szereplő, ragozási eltéréseket mutató adatokat.

Ez jó alkalmat adott számára ama vádak ellensúlyozására, hogy ő ellensége volna a magyar nyelvnek, mert a város főtemplomában, mint a szászok plébánosa csak német nyelven volt hajlandó istentiszteletet mondani. Igazságtalan lennék, ha úgy ítélném meg, hogy Heltait csupán vallási, politikai és üzleti érdekek tették magyar íróvá. Tehetsége avatta azzá, de hogy szász anyanyelve ellenére a század legízesebb és legművészebb magyar szépprózája az ő tolla nyomán termett, ahhoz azt is meg kell éreznünk: minden szavát úgy vetette papírra, hogy gyönyörűsége telt a magyar nyelven való írásban, hogy élvezte a magyarul írást." És HORVÁTH JÁNOS (i.m.: MNy. XLVIII, 10) szavai is érvényesek ma is: "Nem könyvből tanulta a nyelvet, hanem magyar emberek élő beszédéből, s főképp azon fordulatait sajátította el kiváló mértékben, melyek a fesztelen, sőt kedélyes érintkezés eszközei: magvas szólásokat, népszerű hasonlatokat, képeket, humoros, de velős mondásokat, idiotizmusokat, mik mind bizonyos kedélyi árnyalatot, — nem nyelvtanilag helyes, hanem lelkiileg jellemzetes magyarságot árasztanak magukból."

DIE SPUREN DER DEUTSCHEN MUTTERSPRACHE VON GÁSPÁR HELTAI
IN SEINEN UNGARISCH GESCHRIEBENEN WERKEN

/Verräterisches Imperfekt/

Von

KATALIN VELCSOV

Der Autor untersucht das Problem, ob der gebürtige Sachse Gáspár Heltai, eine hervorragende Persönlichkeit der ungarischen Literatur der Reformation, der erst im Erwachsenenalter Ungarisch gelernt hatte, die ungarische Sprache in dem Maße erlernen konnte, dass er in seinen Werken keine Spur von seiner Muttersprache hinterliess. Tatsächlich weist sein Wortgebrauch kaum Mängel auf. Auf einem anderen Gebiet aber, auf dem der subjektiven und objektiven Konjugation gibt es Unsicherheiten und Fehler bei ihm, die seine fremde Herkunft verraten. Im Beitrag wird Heltais "Chronica az Magyaroknac dolgairol" aus diesem Gesichtspunkt untersucht. Aus einem Drittel des Textes wurde jede einzelne Imperfektform der 3. Person Singular überprüft, und die Fehler wurden nach den Typen des bestimmten und des unbestimmten Objekts in Gruppen eingeteilt. Der Autor kam zum Ergebnis, dass im untersuchten Textteil 47% fehlerhafte und 53% richtige Verbformen vorkamen. Die Fehler können nicht als Erscheinungen des Dialekts aufgefasst werden; sie resultieren aus Heltais deutscher Muttersprache bzw. aus seiner Zweisprachigkeit.

Dadurch wird sein farbenfroher Stil und seine ausserordentlichen schriftstellerischen Leistungen nicht im geringsten beeinträchtigt.

ADALÉKOK A FEGYVER JELENTÉSTÖRTÉNETÉHEZ

Bratinka József

1. Etimológiai szakirodalmunk mindmáig adós a *fegyver* szó eredetének tisztázásával; történtek ugyan megfejtési kísérletek, a kérdés azonban korántsem tekinthető megoldottnak. Az alábbiakban e szóra vonatkozó jelentéstörténeti kutatásaimat összegzem, s ezzel a származtatás újabb, tárgyi-szemantikai szempontjaira kívánom felhívni a figyelmet. Célszerűnek látszik mindenekelőtt áttekinteni a *fegyver*-re vonatkozó eddigi véleményeket.

CzF. a részletes jelentéselemzés után ezt a – láthatóan ötletszerű – magyarázatot adja a szóra: "Eredetét ... némelyek szerint, a *fegy* és *ver* igék öszvetételéből vette; mások szerint am. *fegyð er*, (azaz fegyverő)" (II, 635). A kérdés ezután – valódi tudományos igénygel – a század végén vetődik fel ismét egy a Nyr.-ben megjelent szerkesztői üzenet kapcsán (I. XXI, 237), amelyben SIMONYI ZSIGMOND ismeretlen eredetűnek mondja a szót. Ekkor (1892-ben) tette közzé elsőként KISS IGNÁC a maga véleményét (Nyr. XXI, 275); szerinte a *fegyver* német jövevényszó, mégpedig egy *feldwehr* összetételnek mint "nomen genericum"-nak az átvétele, melyből az -l kiesésével, ill. a -d jésülésével vezeti le a mai hangalakot.

Ezt követően MELICH JÁNOS foglalkozott több ízben is a szó eredetével (legelőször: Nyr. XXIV, 206-7). Szintén német átvételnek tekinti a m. *fegyver*-t, KISS IGNÁC magyarázatát azonban – hangtani, jelentéstani nehézségek, ill. az adatok hiánya alapján – részben elveti. A feltételezett összetétel előtagjában ő az úfn. *fehde* 'viszály, békétlenség, háborúság' előzményét látja, azaz egy kfn. **fehdeuër* alakot rekonstruál (vö. AkNyÉrt. XVII/4, 41; és LUMTZER-MELICH: DOLw. 96-7).

Ezt az álláspontot közvetíti SIMONYI egy újabb szerkesztői üzenetben (Nyr. XXXII, 408; vö. Nyr. XLIII, 386), ugyanak-

kor cáfolja a DOLw. által bizonyító adatként idézett nyj. *fedver* (=fegyver; MTSz.) eredetibb voltát.

Végül ez a magyarázat kapott helyet az EtSz. szócikkében is (< kfn. **vêde-wer*), ilyen - az érvelés legfőbb gyengéjére utaló - megszorítással: "a feltett kfn. összetételt mindezek ideig nem sikerült kimutatni" (II, 178).

Újabb megoldás azóta sem született; a kérdést elméletileg érintette MOÓR ELEMÉR a sajátos hangszerkezetű szavakról írt tanulmányában (Nyr. LXXIII, 20), legutóbb pedig JUHÁSZ JENŐ (Mny LVI, 253), inkább csak felvetve, mint bizonyítva a *fegyver* és a *fegy*, *fegyűt*, *fegyelem* etimológiai összetartozásának lehetőségét.

A kutatások egy másik, nem kevésbé tekintélyes része a *fegyver* egy származékával, a *Fegyvernek* helynévvel ill. köznévvel kapcsolatos. A NySz. szerkesztői ugyanis MA. adata alapján felvettek egy *fegyvernék* köznevet is címszavaik közé (I, 784), 'machaeropolis; fegyverkovács, kardcsiszár' jelentéssel, melyet BALLAGI ALADÁR helytelennek minősített. ZOLNAI GYULA mutatta ki végül (Nyr. XXVIII, 164-6), hogy - noha MA. kétségkívül a *Fegyvernek* helységnevet fordította le a gör. *machaero* + *polis* azaz 'fegyver + város' összetétellel (amint megtette ugyanezt *Kézmárk* vagy *Kecske*, ti. 'kecske + város', nevével is) - *fegyvernék* ~ *fegyvernök* köznév létezett a régi nyelvben is. Bizonyítja ezt egy 1266-ból származó oklevél: "... *armigerorum nostrorum wlgariter Fegwernuk vocatorum*" (Oklsz. 222), amiből ZOLNAI a szó 'fegyverhordozó' jelentését olvassa ki. Erre az alábbiakban még visszatérek; itt megjegyzem még, hogy a *fegyvernek*-et később a nyelvújítók elevenítették föl, ugyancsak 'Waffenträger; csatlós' értelemben (vö. NYÚSZ; KARDOS A.: Nyr. XLI, 258). Kevésbé tartozik ide, bár a *fegyvernek* származékot is érinti, az a *-nok/-nök* képző körüli vita, melyhez SIMONYI majd MELICH, később pedig PAIS és BÁRCZI szólt hozzá a Mny. hasábjain (irodalmát l. EtSz.; TESz.).

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a *fegyver* etimológiája mindezek ideig nincs megnyugtatóan tisztázva; jogosan utasít-

ják tehát el a TESz. szerkesztői – mint korábban a SzófSz. is – mind a német jövevényszóként, mind a magyar származékként való magyarázatot (I, 860), s minősítik i s m e r e t l e n eredetűnek e szót.

Látható azonban az is, hogy az eddigi kutatások homlokterében a szó megfejtése, alaki származtatása állt, és feltűnően kevés figyelem illette a *fegyver* régi nyelvbeli jelentését ill. jelentéseit. Márpedig e téren szintén felmerülnek fontos kérdések, minthogy a szó történeti-szemantikai arculata korántsem problémamentes. Ezek tisztázása talán a szó eredetének megoldásához is közelebb visz egy lépéssel – vagy akár a megoldás kulcsát rejtheti magában.

2. A TESz. így határozza meg a *fegyver* jelentését: 'Gewehr, Waffe' (I, 860), s jellel utal arra, hogy ez a mai köznyelvi jelentéssel azonos. A meghatározás kétségtelenül helytálló, ám ha szembesítjük a régi nyelv adataival, a kielemezhető használati értékkel, úgy találjuk, az túlságosan tág értelmezés, s így számos konkrét mozzanatot elhanyagol. *Fegyver* szavunknak ugyanis e fenti legtágabb jelentésén kívül még legalább két, világosan kitapintható s z ű k e b b jelentésváltozata volt a nyelvtörténet folyamán. Minderről régi szótáraink – s így a NySz. – valamint CzF. és az EtSz. jobban számot adnak.

A TESz.-adta meghatározás tulajdonképpen a szó gyűjtőnévként való használatának felel meg. Ebben az értelemben a *fegyver* 'minden támadásra és önvédelemre alkalmas h a r c i e s z k ö z'. Ez a jelentés nem szorul különösebb bizonyításra: általános volt a régiségben, ugyanígy él ma is. Néhány korai példa: "Nem panczelual ewltew;tetuen auagŷ tewruel nem ŷuet [azaz: íjat, nyilat] vŷfeluen auagŷ hadŷ fegŷuereket" (Jókk. 147); "u egmenden fezfiv o fegudzet veuē u kimenēnc nagtapoŷaffal" (BK. 41; vö. "accepitque unusquisque vir arma sua"); "Ha ke attol ēzpfb ipuend / u megpŷžēndi eluēži mēd o fēguēit" (MK. 68vb; vö. "universa arma eius auferet"). Mint látjuk, idézeteinkben a *fegyver* a szintén gyűjtőnévi értékű lat. *arma* megfelelője. – Heltai így ír Szapolyai I. foglyul eséséről: "mikoron őtet minden fegyuertől meg fohottác vólna,

két örűzét hadianac melete" (Chron. 160v); a Hunyadiék által meglepett törökök "fútanac allà sfel, és kerefic vala louokat és *feguereket*" (i.m. 94r). – Tinódi így inti a végbeli vitézeket:

Bay vijadalba mikoron ti mentőc

Soc *fegyuere* ne legyőn ti remenfegetőc

Chyac az egy Istenhöz remenkődgyetőc. (Cron. qlv.)

Régi szótárainkban (Cal., MA., PP.), amint a régi bibliafordításokban is, a lat. *arma* értelmezi ezt a jelentést (vö. NySz.)

A szónak most tárgyalt jelentéséhez egy sajátos átvitt értelmű (metaforikus) alkalmazás is kapcsolódik: a *fegyver* jelölhet erkölcsi, szellemi értelemben vett támadó-, ill. védezőeszközt, mint ebben a Tinódi-idézetben:

[az Isten]

Elueue haidukrol irgalmas bőmeijt

Realoc ballita haragos *fegyuereijt* (Cron. H2v.)

Ez az értelme az ilyenféle szólásokban is: "Az írók *fegyvere* a toll; A gyermeknek *fegyvere* a sírás; Az ész *fegyverével* győzni le valakit." (Vö. CzF.) – Egy idézet Pázmánytól: "Az ördöggel-való hadban erőtlén, és haszontalan minden emberi tsinálmányok *fegyvere*" (Préd. 405. NySz.); egy szilaj török pedig úgy vív és sebez "Mint egy vad kan ő *előss fegyueruel*" (Tin: Cron. Z3v).

Ez a metaforikus szóhasználat azonban nem tekinthető önálló jelentésváltozatnak, inkább a szó tudatos vagy spontán stilisztikai eszközként való használatáról van szó.

3. Világosan elkülönül azonban az előzőtől a *fegyver* 's z ú r ó-, v á g ó e s z k ö z'-ként való alkalmazása, aminek révén az a régi nyelvben a *szablya*, a *kard*, ill. a *tőr* szinonimájaként tűnik elő. Ezt ismét nem szükséges hosszasan bizonyítani; Tinódi pl. így idéz elénk egy heves ostromot:

Doboc trombitac igen harfagnac

Ketfelől puskac igen ropognac

Fenős *fegyuere* villagnac chattagnac. (Cron. Y2r.)

A villogó-csattogó *fénős fegyver* nem lehet más, mint a

vitézek kardja, amint nem lehet más a *kivont fegyver* (l. i.m. G2r), a *mezítelen fegyver* (l. JordK. 294), az *oldalra felkötött fegyver* (Heltai) sem. Ezt a jelentést példázza a NySz. egyik-másik idézete is: 1627: "*Fegyvereket* írnc Mária kőrül, kiknec éles hegyic vannac fordéttatván Mária szive aránt" (Zvon: Post. I, 175); 1699: "*A fegyvert* meg pallerozzák s ól-alokra ugy kötik" (Felv: Dics. 13).

Erdekes stílustörténeti összevetésre adnak alkalmat a különféle 16. századi szövegekben előforduló állandó kifejezések. A budai basák magyar nyelvű leveleikben gyakran hivatkoznak – afféle ultima ratioként – arra, hogy "az hatalmas *czaszar fegyuereuel veotte megh az orszagott*" (BudBLev. 272; vö. 80, 99, 208); így jelzik az uralmuk alatt eltelt időt is: "*miolta asz hatalmas czaszar fegiuereuel ez orszagoth megh vptte*" (i.m. 35; vö. 174). – Gyanítjuk, hogy itt is 'szűrő-, vágóeszköz' értelmében szerepel a *fegyver*, megerősíti azonban ezt egy másik, tartalmilag a fentivel egyező idézet: "mely dolog [ti. egy sikeres magyar portya], meg mjuta az htls *czaszar*, ez feöldet *szablyayauual megh uette* nem teörtent uala" (i.m. 486). – A kifejezés igen elterjedt lehetett a 16. században, SzikszF.-nál (1590) is ez áll a lat. *provincia* mellett: "*Fequerre vet tartomány*" (230).

Hasonló eredményre vezet a *tűzzel-vassal* szókapcsolat korabeli variánsainak vizsgálata is: "W altalok eseöt az vesseödeleöm, es egetes mert *tűzzel vassal* fenyeögettek Wket [a falu népét], az keues adoieret" (BudBLev. 231); ugyanígy Heltainál: Médiát az alánusok "mind által *őáguldottác*, és *tűzzel, vassal* mindeneket el veßtööttéc" (Chron. 8v); Debrece-ni S. János énekében (1598): "*Tűzel es vassal* (...) El pusztéttatek" (RMKT. 17. sz. I, 62). – A *vas* itt a fogalmi érintkezés révén 'kard'-ot jelent, bizonyítják az egyéb változatok: pl. "*ostromlassal, tűszell es kardall* rea menthek [ti. a falukra]" (BudBLev. 444). – Előkerül azonban a *vas* ill. *kard* helyén a *fegyver* is: "*twzel es fegwerrel* bwntetny" az árulókat (i.m. 11); "kit *tűzzel* kit *fegiuerrel* emezte megh" (i.m. 116). Heltai Chronicájában ugyancsak sűrűn előfordul: "MAjod

napon à Törökec mind be báguldác az viz meléket, és tűzzel és fegyuerrel mind el puštítác à földet" (154r); Heltai forrásában, Bonfini latin krónikájában ez felel meg a fenti résznek: "*igni ferroque vastatur*" (Rerum Ung. dec. 1936-i kiad. IV. vol. 95).

Ugyanilyen megfeleléseket tapasztalunk a korai bibliafordításokban is: a MK. pl. *tör*-rel vagy *kés*-sel fordítja a lat. *gladius*-t (l. 51va; 81vb), a JordK. ugyanott következetesen *fegyver*-t ír (l. 507; 609).

Végül a 'kard' jelentésről tanúskodnak a 16. századi szótárak, megerősítve azt is, hogy ez esetben már önálló (világosan elkülönülő) jelentésváltozattal kell számolnunk; Murm.: "*Gladius: Fegyuer*" (29); Cal.: "*gladius: Kard, szablya, tör, fegyuer*" (136) és "*ensis: Szablyator [olv. tör], fegyver*" valamint "*ensifer: Fegyuer, kard hordozó*" (105), "*mucro: Az fegiuernek az hegies ele*" (205). – Ez a *fegyver* értelme az olyan régi keletű szólásokban is, mint a *fegyvert fog v. ragad, fegyverre kel, fegyverre hány* (l. NySz.).

Nem szaporítom tovább az adatokat, noha bőven lehetne idézni 17. századi forrásainkból (Zrínyitől, Hallertől stb.) is; egy régi közmondás kívánczik még ide: "*Egygyik fegyver tartóztatja a masikat hüvelyében*" (Klsv: Agad. NySz.).

Ami a két jelentés viszonyát illeti, a 'szűrő-, vágóeszköz; kard' jelentés nyilvánvalóan a gyűjtőnév értékű *fegyver* specializálódása útján fejlődött ki (a két dolog mint fő- és alfogalom érintkezik egymással). Tudjuk ugyanis, hogy a kard évszázadokon keresztül a legfontosabb fegyver, a személyi főfegyver szerepét töltötte be a hadseregben, s amikor helyét átadta a korszerűbb lőfegyvereknek, a puskának, a *fegyver* megnevezés is erre az új személyi fegyverre specializálódott. CzF.-nál még együtt találjuk e kétféle alkalmazást: *fegyver* 2/ "A huszároknál: *kard*"; "A bakancsosoknál: *puska*" (II, 635; mellette a fegyverrel való bánás szakkifejezései). A szónak ilyen szűkebb értelmű használata egyébként ma is él a katonai szaknyelvben: a *fegyver* itt a géppisztoly (a mai személyi lőfegyver) megkülönböztető neve.

4. A régi nyelvi adatokból végül a szónak egy harmadik jelentése is kirajzolódik: 'a fegyverzet egésze, a régi h a r c i ö l t ö z e t / p á n c é l ö l t ö z e t'. Erre korábban már TAKÁTS SÁNDOR is felhívta a figyelmet (Armiger= Fegyveres; MNY. IX, 178-80; Ödöngő Ábel néven; az EtSz. hivatkozik rá, a TESz. irodalomjegyzékéből azonban hiányzik!), egyértelműen ezt bizonyítják 16-17. századi forrásaim, amellet a szó származékaiban (pl. *fegyveres*; l. alább) valamint az összetételekben sokkal korábról is adatható ez a jelentés.

Tinódi Károly császárról írt énekében olvassuk:

Az io chyaßar vala ßep *fegyuerében*

Vitez modra forgodic ő igyeben

Herczeg Maximilian ot az igyben

Vitez modra forgodic *fegyuerében* (Cron. b3r.)

A korabeli ábrázolások ismeretében aligha lehet kétséges, hogy a fejedelmek díszes páncélöltözetét, fegyverzetét örökíti meg itt a krónikás. — Heltai is igen gyakran ebben az értelemben használja a *fegyver*-t; a Hunyadi János és hű szolgálja közti páncélcserét pl. így írja le: Aßt [ti. Kemény Simont] *öltetetté fegyuerébe*, és alláia ada az ő louát, és aßt állatà közébbe à zááló allà" (Chron. 85v); a viadalban ezután "környül fogác à Kemény Simont, ki az hunyadi Iános louán, és az ő *fegyuerébē* vala", eközben a fővezér "allà ífel fut más *fegyuerben* és louon" (i.h.).

Mint látjuk, akár a *páncélba*, a *fegyverbe* is *öltözni* kellett, a szó tehát itt a középkori (ill. ókori) páncélos védőöltözet egészének, a mai értelemben vett *fegyverzet*-nek a neve. Tanulságos ezzel kapcsolatban összevetni Dávid és Góliát bibliai történetének egy részletét, a különböző fordításokban ill. átdolgozásokban. Tinódinál:

Fel *öltözetec* [ti. Dávid] Saul kiral *fegyuerébe*

Abban nem bizet lőn le vetkőzesbe. (Cron. qlv.)

Fekete Imre históriájában (1546) ezt olvassuk: "Iollehet az Saul önnön *fegyuerébe* az Davidot akoron *öltöztete*, hokaísa Daidnac *fegyuer víselesre* es benne vinia az előt Joha nem volt" (Hoffgreffén. b3r.). — Mindkét idézet forrása a Biblia

(1. Sám. 17: 38-9); ott pedig a különféle fordításokban szintén harci öltözékről van szó: Káldi: "Es fel-oltózteté Saul Davidot, az ő ruháiba, és réz sifakot ton a' fejére, és panczélba öltözteté őtet. Dávid azért amannak kargyát reá övedz-vén ruháján felyül, kezdé próbálni ha *fegyverben* járhatna-é" (Bibl. 1626; 244); Károli: "*Felöltözteté* azért Saul Dávidot az ő *fegyverébe* (...) Reá övedzé pedig *fegyverét* [=kardját!]" Dávid az ő ruháján felül, és próbálja vala, ha előmehetne abban" (Bibl. 1867-i kiad.; 300). A modern fordítások már nem használják a *fegyver* szót, helyette *harci ruhá-t* (1. Károli átdolg. kiad. 1969; 275), ill. *harci öltözk*-et (1. Új m. bibl. 1976; 293) írnak. Ezt az értelmezést a Vulgata szövege is megerősíti: "induit Saul David *vestimentis suis*" és "coepit tentare si *armatus* posset incedere" (1714-i kiad; 197).

Szintén a 'páncélöltözet' jelentésről és a *fegyver* egy újabb metaforikus használatáról tanuskodik a VitkK. egy részlete: "*öltöztessetek* magatokat hűtnek *feg'uerébe*" (70. NySz.). Maga a motívum szintén a Bibliából, Pál apostol leveléből származik (1. Tessz. 5:8); vö. Káldi: "Mi pedig, kik a' napé vagyunk, józanok legyünk, *fel-öltözzvén* a' hitnek és szeretetnek *pánczélllydába*" (i.m. 477); Károli: "... a' hitnek és szeretetnek *mejjvasádba*" (i.m. 233); a Vulgatában: "*lorica fidei*". – Ide illik még egy másik bibliai részlet, melyet Káldi így fordít: "*Ötözzetek-fel* az Isten *fegyverébe*" (i.m. 466; vö. Vulgata: "*armaturam Dei*").

Heltainál többször előkerül a *merő fegyver* kifejezés is, pl. "Es Mátyás Király wyonnan meg alandékoza László Királyt, egy *kép merő fegyuerrel*, kinéc *kép gyöngyes sifakia vala*" (Chron. 170r); Mátyás temetésekor ugyancsak "tizen két vitez, *merő fegyuerben* méne" a koporsó előtt (i.m. 176r). SzikszF. szójegyzékében is ez áll a *cataphractus* mellett: "*Merő feguer-bē öltözzöt* vitez" (73). – A szószerkezet világosan a középkorban divatos páncélöltözékre vonatkozik (melynek egy-egy finomművű, díszes példánya valóban fejedelmi ajándéknak számíthatott); a *merő* fokozó értelmű jelzőként bizonyára az öltözk teljességére utal.

Ha a *fegyver* a teljes harci öltözék neve, egyszeriben az is érthetővé válik, miért nevezték *fegyver-derék*-nak a mellvértet, azaz a páncélzat középső – mellkast és hátat védő – részét. Régi szótárainkban a *fegyver-derék* a lat. *lorica* ill. *thorax* fordításaként, a *mell-vas*, *vas-mell*, *vas-derék* és az akkor inkább sodronyvértet jelölő *páncél* megnevezésekkel váltakozva fordul elő (l. SzikszF., Ver., MA., PP.).

Az összetételre 1490-ből van először adatunk: "*Feghwer-drek* [így] ad homines" (Oklsz. 221), s véleményem szerint ugyan csak a vértzetnek erre a középső részére vonatkozik a *fél-fegyver* kifejezés, mellyel egy 1458-i és egy 1462-i oklevélben találkozunk: "*Arma Media wlgo feelfegwer cum haathwillya* [=hátsó része, fele?] finews" (Oklsz. 233).

A *fegyver* mint páncélöltözet tehát már a 15. században is kimutatható ezekben az összetételekben, s mindaddig általános a használata, amíg a páncél viselése végleg el nem tűnik. – Zrínyi még arra inti katonáit, hogy ne csak könnyű *páncélváll*-at, hanem *fegyverderek*-at viseljenek a csatában (l. Hadtud. munkái Bp. 1957; 215-6; 401). Haller János ókori témájú történelmében szintén előkerül a 'páncél' jelentésű *fegyver* és a *fegyver-derék*: "Te azért talpig öltözzél *fegyverbe*, a' *fegyver derekadat*, és minden *fegyveredet* vastagon kend-meg fagyantával; és szurokkal, illyen főrmán hartzoly ember módon az oroszzlánnyal" (HHist. 1767-i kiad; II, 105).

A páncél viselésének kezdete a hadtudomány tanúsága szerint igen régi időkre nyúlik vissza. Már a magyarok ősei is viseltek lemezekkel erősített bőrpáncélt, ezt azután a nehéz vasvértzet váltotta fel a feudális állam megalakulását követően, amikor sok egyéb dolog mellett a nyugat-európai, lovagi harcmodort is átvették ősaink. Letűnése pedig, mely a lőfegyverek elterjedésével függ össze, a 16. és 17. századra tehető (vö. ERDÉLYI GY.: A magyarok hadművészete; Bp. 1933).

5. Végezetül, a *fegyver* 'páncélöltözet' jelentéséből vezethető le egy fontos származék, a *fegyveres* is. Ez a régi nyelvben nem egyszerűen 'armatus; bewaffnet' (mint ma), hanem

katonai fegyvernemi szakszó: 'nehéz fegyverzetű, páncélos' és fn.-ként 'páncélos lovas' jelentéssel. TAKÁTS SÁNDOR mutat-
ta ki igen meggyőzően (i.h.), hogy a R. *fegyveres* a köz. lat.
armiger pontos megfelelője, s hogy ez utóbbi nem klasszikus
'fegyverhordozó, apród', hanem 'nehéz fegyverzetű lovas, kirá-
lyi testőr' értelemben használatos a királyi kancellária ok-
leveleiben.

A *fegyveres* tehát a gyalogság és a könnyű lovasság mel-
letti harmadik (a középkorra legjellemzőbb) fegyvernem megkü-
lönböltető neve¹. Néhány bizonyító erejű idézet gyűjtött anya-
gomból:

Elől iarot őt ſaz huſart bochatanac

Azutan az louag fegyuerſſec valanac.

- írja Tinódi a várból kikelt hadakról (Cron. M3r); "Vgyan
azon napon iſue oda à Szapolyai Iſtuán is ſép néppel, három
ſáz fegyuerſſel, két ſáz Huſarral [azaz: könnyű lovassal],
es ezer gyaloggal" (Heltai: Chron. 192r); a királyt "ſép fé-
nyes fegyuerſec közet" viszik a városba (186v); a kunok nem
árthatnak a magyaroknak, mert ezek "mayd mind fegyuerſſec
valánac" (39r). Hunyadi János ekképp rendeli csatára seregét:
"A két ſárnyára allata az Huſárokat, Kezēbben kedig az gyalog
fegyuerſeket, és à több gyalogokat. Azzoc meget allo ſeregben
állatata à louag fegyuerſſeket, à ſámberiaſſokat es à kopiáſſo-
kat, Hogy azoc óltalmul lőnnénec á két ſárnyoknac, és à kö-
zepſő roppont gyalog ſeregnek." (84r). Bonfini krónikájában
rendszerint a *cataphractus* ill. a *gravis armaturae* felel meg
a *fegyveres*-nek. - Nyomát találjuk e jelentésnek szótáraink-
ban is: Cal., MA., PP. szintén e szóval fordítják a *cataphrac-
tus*-t. Külön figyelmet érdemel, hogy milyen kifejezések kerül-
nek egymás mellé MA.-nál: *Fegyverős, Takargatott, Otalommdl*

¹ Figyelemre méltó, hogy katonai műszóként a szomszédos nyel-
vekbe - pl. a horvátba és a szlovákba - is átkerült a *fegy-
veres* (vö. HADROVICS: Melich-Eml. 112; HAUPTOVÁ: MNy. LVI,
174).

erősítetett"; a *cataphractarius* pedig: "Egy fegyverben öltöztet" (165).

A *fegyveres* származékra egyébként már a 13. század elejétől vannak adataink (vö. OklSz., TESz.), s ha eme oklevélbeli személynevek a köznév 'páncélos vitéz' jelentéséből keletkeztek, ez újabb bizonyítékot szolgáltat a *fegyver* = 'harci öltözet' igen korai meglétére.

Az elmondottak alapján könnyűszerrel megfejtethető az OklSz. egyik kérdőjellel ellátott adata, amelyet a *fegyveres* címszó alatt (222), külön pontban közölnek a szerkesztők: "2/[?].

1533: Vna supycza *fegweres* de scarlato (OL. Nád. 45)." Ezt én a következőképpen értelmezem: 'egy skarlát(ból való) subica (köntösféle), amit *fegyveresek*, azaz *páncélos lovasok* használnak'. A bizonyítékot maga az OklSz., illetőleg a Nádasdy-iratgyűjtemény szolgáltatja; ott ugyanis – forrásjelzete után ítélve közvetlenül az előző mellett – szerepel egy hasonló tartalmú bejegyzés: "1533: *Supycza huzar* de scarlato (OL. Nád. 45)." Ezt az adatot külön alcímszóban közli az OklSz. (*huszdr-subica*; 399), s hozzá értelmezést is ad: "tunica husaronica; husarenoberkleid". A hátravetett *fegyveres* ill. *huszdr* megjelölés tehát éppúgy a fegyvernek szerinti megkülönböztetésről árulkodik, mint Heltaitól vett korábbi idézeteink. – Nyilvánvalóan ez a *fegyveres* jelző értelme a következő, ugyanonnan és ugyanabból az évből származó bejegyzésben is: "Vnus *fegweres dakos deauratus*" (OL. Nád. 49. OklSz. 222; önálló alcímszóként).

Legvégül még egy megjegyzést teszek a *fegyvernek* köznévvel kapcsolatban. A fentebb már idézett 1266-i oklevélben a lat. *armiger*-t értelmezi a m. *fegyvernek*; ha azonban ez az *armiger* a középkori kancelláriai szóhasználatnak megfelelően nem csatlóست, hanem páncélos lovast, királyi testőrt jelent, akkor a *fegyvernek* nem más mint *fegyveres*, azaz: 'páncélos lovas'. Ilyen módon talán a *Fegyvernek* helynévben is (melyet a FNEsz. a 'fegyverhordozó'-ból eredeztet) a királyi nehézlovas testőrség művelődés- és helytörténeti nyomait kellene keresnünk. Véleményemet megerősíti BÁRCZI GÉZA, aki a nyelvújításról szólva ezt írta: "Fegyvernek község neve valóban a ré-

gi *fegyvernek* közszóból származik, ez azonban nem 'csatlózt' mint ma, vagy 'fegyvercsiszár'-t, mint a nyelvújítás idején egy darabig, hanem 'páncélos lovas'-t jelent" (Szók.² 41; vö. Szófsz. is). – Mindezek alapján a *fegyvernek*-et a *fegyver* = 'harci öltözet' egy újabb, korai származékának tekinthetjük.

6. Felmerül ezek után a kérdés: milyen összefüggés van a fenti 'harci öltözet' és az elsőként vizsgált '(általában vett) harci eszköz' jelentés között. Ez a viszony minden bizonnyal a rész és egész (egy eszköz és a hasonló eszközök együttese) fogalmi-szemantikai érintkezésén alapul, melynek révén névátvitel ment végbe. Azt azonban, hogy milyen volt a jelentésfejlődés iránya, hogy melyik volt az eredeti jelentés, egyelőre nem érzem eldönthetőnek, annál is inkább, mivel ez a legszorosabban összefügg a származtatás kérdésével. Elképzelhetőnek tartom, hogy a – közvetetten igen régről adatolható, archaikusabbnak tűnő – 'harci öltözet' jelentés volt az eredetibb, ez esetben a szó alapjelentésében a betakarás-oltalmazás mozzanatát kellene keresnünk. Mindez azonban még további kutatásokat, alapos mérlegeléseket igényel.

ZUR BEDEUTUNGSGESCHICHTE DES WORTES *FEGYVER*

'GEWEHR, WAFFE'

von

JÓZSEF BRATINKA

Der Autor liefert mit seiner bedeutungsgeschichtlichen Analyse einen Beitrag zur bis heute ungeklärten Etymologie des Wortes *fegyver*. Er weist nach, dass dieses Wort neben seiner noch heute gebräuchlichen allgemeinen Bedeutung 'Gewehr, Waffe' in der altungarischen Sprache noch zwei weitere,

sich absondernde Bedeutungsvarianten innehatte: 1/ 'Degen, Schwert, Stosswaffe' - als Bedeutungsverengung; 2/ 'Kampfanzug, Harnisch'. Letzteres wird durch das Vorhandensein der Ausdrücke *fegyvernek*, *fegyveres* untermauert und da diese Ausdrücke die ältesten Angaben über das Wort darstellen, ist mit der sehr frühen Existenz der obigen Bedeutung zu rechnen. Dies wirft schliesslich die Frage der ursprünglichen Bedeutung von *fegyver* auf, was wiederum ein neuer wichtiger Gesichtspunkt bei der Etymologie des Wortes sein kann.

SZÓFEJTÉSEK

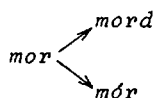
Mokány Sándor

1. mord ~ mor ~ mór 'sárgarépa'

A *mord* komor, mogorva szócikk etimológiai részében a TESz. munkaközössége a következőkre hívja fel az olvasó figyelmét: "Az indulatszószerűen, illetőleg szitokszóként használt *mord* (1825: *Mord!* megölöm magamat": Maróthy M.: Amália 51: NSz.) nem tartozik ide, hanem a káromkodás, illetőleg szitokszó jellegű ném. *Mord* (vö. GRIMM: DtWb. 6: 2533; vö. még ném. *Mords-* 'fene, állati') átvétele. Ugyancsak más szó a tisztázatlan etimológiájú N. *mord* 'sárgarépa' (MTsz.)." (TESz. *mord* a.).

Az alábbiakban a nyelvjárási *mord* 'sárgarépa' eredetével foglalkozom.

A nyelvjárási – rozsnyói – *mord* 'sárgarépa' eredetét együtt kell vizsgálnunk a szlovákiai Csucsom nyelvjárásában föltjegyzett *mor* 'sárgarépa' (IMRE SAMU-KÁLMÁN BÉLA: MNYj. IV, 189) ~ *mór* 'ua.' (Nyatl. 58: Cssz-21) szóval. A fejlődés menete véleményem szerint ez lehetett:

A *mor* \geq *mord* fejlődésre vö. az 1796-ban följegyzett "mord téglából" 'vályogtéglából' minőségjelzőjét. Ez a *mord* – amint ismeretes – egy töről fakadt a főleg északnyugati nyelvjárásokból ismert német eredetű *mór* (< **mor*) 'agyagos sár mint építőanyag szavunkkal (TESz. *mór*² a.). E *mord* zöngés explosívája i n e t i m o l ó g i k u s járulékhang lehet: erre a *csombor*-nak tájnyelvi *csombord* (TESz. *csombor* a.) alternánsából következtethetünk. A rozsnyói *mord* 'sárgarépa' szóvégi *d* elemét szintén inetimológikus járulékhangnak tekintem.

A csucsomi *mor* \geq *mór* szerintem a szlovák *mrkva* 'sárgarépa' átvétele. A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldására, illetve a szó belsőjében (harmadik mássalhangzóként) kieső *v*-re *vö.*: szlovák nyelvjárási *mrvaň* 'egy fajta fonott kalács' > magyar régi és nyelvjárási *morván* ~ *morvány* 'egy fajta sütemény | lakodalmi fonott kalács'; szerb-horvát *mrkvac* 'sárgarépa' > magyar régi *merkacz* (olv. *merkác*) 'ua.'; szláv régi *mrtva* (*voda*) 'holt (víz)' > magyar régi *mortua* (olv. *mortua*) > *Mórta* '(halas)tó (elzáró berendezéssel)' \leftarrow 'valamely folyó holt ága, medre' \rightarrow 'tengeröböl | laguna' (TESz. *morvány*, *merkőce* és *morotva* a.). A szlovák *mrkva* 'sárgarépa' a csucsomi nyelvjárásban előbb **morkva*, illetve **morka* alakot ölthetett, majd az utóbbiból elvonás eredményeként jött létre a *mor*, ebből – a hangsúly, illetőleg a következő mássalhangzó hatására – keletkezett a *mór* alakváltozat. A **morka* :> *mor* elvonást nyilván az válthatta ki, hogy a magyar nyelvérzék a **morká*-t *mor*- tömorfémára és -*ka* kicsinyítő képzőre bontotta. Azonos jelenségnek lehetünk tanui a következő példákban is: román *muieruşcă* 'lyukasfa: a szövőszék vászonfeszítőjének egyik alkatrésze' > magyar nyelvjárási *mujeruska* ~ *mujëruska*: *laposfa* \geq *mujërus* 'ua.' (mezőszéki Bodonkút), *mujëruska* \geq *mujërus* 'ua.' (Kis-Szamos mente); román *pisică* 'cica' > magyar nyelvjárási *piszika*, *piszika*, *piszika* (moldvai csángó nyelvjárások), *pěcuka* ~ *pěszika* (háromszéki nyelvjárások) \geq *peszi* hely megjelölése nélkül 'ua.' (MÁRTON GYULA-PÉNTÉK JÁNOS-VÖÖ ISTVÁN: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest 1977 *mujeruska*, *piszika* a.).

A *mord* ~ *mor* ~ *mór* szlovák eredetét a nyelvföldrajz is támogatja.

2. *sanda*

A *sanda* l. 1533: 'kancsal | hibás szemű, félszemű'; 2. 1764 e.: ? 'alattomos, bizalmatlan | irigykedő', 1791/1953: 'ua.' szavunknak mindeddig nincs elfogadható etimológiája. Ugor (vö. vogul *šunš* - 'néz') és hangfestő (vö. *sunyi*) eredeztetése hangtani okokból nem meggyőző, bár a Szófsz. és a TESz. a hangfestő eredet lehetőségét nem zárja ki. Érdemes idéznem erre vonatkozóan a TESz. véleményét: "Bizonytalan eredetű.

Talán hangfestő szóként jött létre, így jellegénél fogva beletartozhat a lapulást, lopva, oldalról nézést kifejező *sunyít*, *sunyi* stb. szavak rokonságába. E feltevést azonban a szótörténet kevésbé támogatja: a régi adatok ugyanis a szemhibára vonatkoztak, s úgy látszik a 2. jelentés kései, talán a nyelvjárásokban változatosabban használt igei származékokból alakult ki."

Ha vallatóra fogjuk nyelvemlékeinket, akkor megtudhatjuk, hogy a *sandá*-nak régen teljesebb, *sandal* alakváltozata járta; vö. például: 1481: *Benedictus Sandal* szn.; 1482: *Nicolao Sandal* szn.; 1523: *Mathia Sandal* szn. (Oklsz.). Köznév-ként a *sandal* a XVI. század első felében jelentkezik (NySz.). Látjuk tehát, hogy a *sanda* a *sandal*-ból rövidült. Ez a két alakváltozat még jó ideig együtt élhetett; vö. például: 1835: *Sanda*, vagy *Sandal* 'Bandzsa, v. Bandzsál' (Kassai); 1873: *Sanda* 1. 'félre néző bandzsál, kancsál', 2. 'irigy, kaján', *sandal* a. m. *sanda* (BALL.).

A minden bizonnyal elsődleges *sandal* véleményem szerint a **santal*-ból alakult. A *t > d* zöngésülésre vö. Baranya m. Kisherend (G-9): *sanda* \geq *santa* 'kancsál' (Nyatl. 537); *hanta* $>$ *handa* 'fecsegés, locsogás'; *hinta* $>$ *hinda*; *untra* $>$ *ondra* 'bevágás a dongán, amelybe a hordó fenekét illesztik' (MTsz.).

Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, ha a *santal* $>$ *sandal* szavunkat az ó-keletiszláv, esetleg az ószlovák eredetű *sántál* 'sántit; hinken' \rightarrow *sánta* 1. 'hibás lábú, bicegő; lahm, hinkend', 2. 'tökéletlen, hiányos, ingadozó; unvollständig, mangelhaft, hinkend' $<$ z. B. Vergleich $>$ ' (TESz. *sánta* a.) szócsaláddal rokonítom úgy, hogy a **santal*-t a *sántál* ige szóhasáddal elkülönült párjának tekintem.

Ezek szerint a *sandal*-nak nem a melléknévi - 'kancsál' - , hanem az igei jelentéseiből kell kiindulnunk. Vö. *sandal* 'sandít, fél szemmel néz, lopva néz, hamisan néz': *Oda sandal* (Hajduhadház); 2. 'lassan, sunnyogva, féloldalt megy, bandukol': *Gyere má te, ne sandaj!* (Székelyföld); 1. még: *sandalog* 'lassan, sunnyogva, féloldalt megy, bandukol' (Udvar-

hely m.); *sandarol* 'ua.' (Háromszék m.); *sandorol* 'ua.' (Székelyföld) stb. (MTsz.). A jelentésváltozás nyilván 'lassan, sunnyogva, féloldalt megy, bandukol' → 'sandít, fél szemmel néz, lopva néz, hamisan néz' irányban haladt. A *sandal* 'sandít' → 'kancsal' szófajváltást bizonyára a *fancsal* 1. 'fondorlatos | kaján'; 2. 'kancsal'; *kancsal* 1. 'bandzsa', 2. 'félszemű', 3. (fn.) 'gáncs' szavak segítették elő.

A 'sántít' → 'sandít' jelentésváltozásra l.: orosz nyelvjárási (nyugati, déli) *кльпаты* 'húzza a lábát, biceg, (erősen) sántít' (DAL,²) és a vele egy eredetű kárpátukrán *кл'ипати* 'kacsint' (saját gyűjtésem); magyar (hangfestő eredetű) *kacska* [= kacs + ka] 1. 'görbe, elnyomorodott <kéz>', 2. 'ilyen kezű' és *kacsint* [= kacs + int] 1. '(jeladásul) fél szemmel valakire hunyorít', 2. (biz.) 'lopva valahova pislant' (TESz., ÉKsz.); bolgár *шянтавий, въ, -ва, во* 1. 'kancsal', 2. 'görbe lábú, karikalábú' (Н. Геров: Ръчник на български язык с тлокувание ръчи-ты на български и на русски V.Пловдив 1904, 592).

Meg kell még jegyeznem, hogy a *sandorol* (~ *sandarol*) 'lassan, sunnyogva, féloldalt megy, bandukol' és a *sandalog* 'ua.' valószínűleg kontamináció eredménye, vagyis: *sandal* X *vándorol* :> *sandorol*; *sandal* X *andalog* :> *sandalog*.

A *sandd*nak van nyelvjárási *sangya*, *sandzsa* 'kancsal' (OrMSz.) alakváltozata is, de mindkettő újabb, másodlagos fejlemény.

WORTERKLÄRUNGEN

von

SÁNDOR MOKÁNY

Der Autor erklärt zwei Wörter unbekannten Ursprungs.

I. Der Dialektausdruck *mord* (~ *mor* ~ *mór*) 'Mohrrübe' wird als slowakisches Lehnwort des *mrkva* 'Mohrrübe' betrachtet. Das slowakische *mrkva* entwickelte sich im Ungarischen aus **morkva* > *morka* und später gliederte sich auf den "Wortstamm" *mor* und auf das "Suffix" *ka*. Schliesslich kam die Variante *mor* zustande. Das *d* ist ein inetymologisches Akzidens.

II. Das Wort *sanda* < *sandal* < *santal* 'langsam gehen, schlendern' wird als Parallele zum slawischen *sántdl* 'hinken' betrachtet, die durch Wortspaltung zustande kam; d.h. *sántdl* ~ **santal* 1. *sánttl* 'hinken' → 2. 'langsam gehen, schlendern' > *sántdl* 'hinken' ~ **santal* (*sandal*) 'langsam gehen, schlendern' (→ 'schief angucken'). Der Wortartwechsel *sandal* 'schief angucken' → *kancsal* 'scheel' wurde durch die Wörter *fancsal*, *kancsal* unterstützt. *Sandal* 'scheel' → *sanda* 'scheel' ist das Ergebnis von Rückbildung.

AZ ARATÁS SZAKSZÓKINCSE NAGYKÖNYIBAN

Szabó József

Az aratás évtizedekkel ezelőtt és napjainkban is nagy jelentőségű munkafolyamat falun. A népi gondokodásmód szerint minden más gazdasági munkánál fontosabb, mert nagyrészt ettől függ, hogy sikeres lesz-e az adott esztendő. Fontos volt az aratás nemcsak a gazdag paraszt számára, hanem a földtelen vagy egy-két holdas képésaratónak is, mert ekkor kereste meg az évi kenyérnekvalót.

A gondos gazda figyelemmel kísérte a gabona fejlődését a vetéstől az aratásig, s csak akkor volt igazán megelégedett, ha már zsákban volt a jó termés. Jóleső érzéssel szemlélte a dús kalásszal biztató gabonatóblát, s nagyon bántotta, ha rossz termésre lehetett számítani. Talán ezért is köszöntötte a *korbdncsulló* legény vagy iskoláskorú fiú aprószentek napján (dec. 28.) a gazdát többek között azzal: ... *Aggyon az isten bé bort, bé buzdát (bé 'bő')*. Különösen régebben volt nagy jelentősége az aratásnak – a századfordulón és a két világháború között –, mert akkoriban még kevésbé hódítottak teret a kapásnövények, és több kalászost vetettek. Általában azt tartották jó gazdának, akinek sok gabonája termett. A kenyérgabona-termelés volt a paraszti gazdaság egyik legfontosabb jövedelemforrása.

A termelőszövetkezet megalakulása után a hagyományos paraszti gazdálkodásnak ez az ága is nagy változáson ment keresztül. Napjainkban már kombájn végzi el az aratás és cséplés nehéz munkáját a Koppány völgyében is. Kaszát legföljebb csak akkor vesznek a kezükbe, ha a kombájn a táblák széleit elhagyja, vagy esetleg a meredek domboldalakon aratnak még kézi erővel, mert ott a gép nem tud boldogulni.

Az aratás szakszókincsét HOFER TAMÁS-VÉGH JÓZSEF A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse 2.

Aratás című útmutatója alapján (Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. XII. Bp., 1964. szerk. Morvay Péter) gyűjtöttem össze az 1960-as évek közepén a Tolna megyei Nagykönyiban. Céлом az volt – mint az ilyen jellegű munkáknak általában –, hogy az aratás munkafolyamatának, eszközeinek, különböző körülményeinek szókészletét – a lehetséges teljességre törekedve – megmentsem a tudomány, a további kutatások számára. Ez az anyagmentési szándék napjainkban a néphagyományok gyűjtésének, a népelet kutatásának szinte minden területén egészen természetes, különösen érvényes a hagyományos paraszti gazdálkodás formáira és szókincsére vonatkozólag, hiszen az utóbbi évtizedekben éppen ezen a téren ment végbe a legnagyobb változás falun.

Az a kutató, aki valamely település valamelyik népi foglalkozási ágának, népszokásának a szóanyagát próbálja szótárszerűen feldolgozni, óhatatlanul azzal a módszertani kérdéssel találja magát szemben: vajon hol húzható meg az a határ, amelyen belül egy-egy szó még az adott foglalkozás, kismesterség szakszókincsébe tartozik, s hol van az a határmezsgye, amelyen kívül egy-egy szó vagy kifejezés inkább már a köznyelvi szókészlet területére esik. Legtöbb esetben – azt hiszem – nem is lehet éles határvonalat húzni a nyelvjárási szakszó és a köznyelvbe sorolható szóelem közé. Dolgozatom anyagából véve a példákat, a *kalaháj*, *pacsing*, *tuszli*, *verecsény* tájszók vitathatatlanul az aratás szókészletébe sorolhatók, a *gabona*, *kasza*, *ross*, *termés* stb. a köznyelvi szóállományba és az aratás szakszókincsébe egyaránt beleillenek, a 'kaszál' jelentésű *csalingáll* és *höcsiküll* vagy pl. 'a lisztes magvú növények, főleg a gabonafajták szemtermése' értelemben használatos *eleség* valamivel lazábban kapcsolódik ide, még inkább kifogásolható az *álló gabona*, *ebédészvéka*, *élszegődik*, *hajdina*, *kötény*, *törek* stb. szavak címszóul fölvétele, a *boglya*, *csibe*, *favilla*, *petrénce* stb. szavaknak az aratás szókincsé körébe való besorolása pedig határozottan elhibázottnak látszik, hiszen ezek kétségtelenül a szénamunkák tárgykörébe tartoznak. Az egyébként szerintem is vitatható szavak-

nak vagy állandósult szókapcsolatoknak (pl. *évdéik az éle, kötelet terüget* stb.) az aratás szókincsanyagába való sorolását egyrészt azzal indokolom, hogy a gyűjtést HOFER TAMÁSVÉGH JÓZSEF említett útmutató füzetében szereplő kérdések alapján végeztem (ezért vettem be összeállításomba pl. a *hajdina, köles, összeaszalódik, pénzés marokszeddő, rozsda gabona* stb. szavakat, szószerkezeteket), másrészt azzal, hogy egyik-másik szó lazább kapcsolódása ellenére mégiscsak az aratás témakörébe is beletartozik.

A dolgozat anyagának gyűjtésében ezenkívül az aratás témakörében készített magnetofon-fölvételeimet is felhasználtam, továbbá – főleg az egyes szócikkekhez kapcsolódó néprajzi leírásokban – a saját tapasztalataimra, emlékeimre is támaszkodhattam, hiszen tizennyolc éves koromig magam is cselekvő részese voltam az aratás emberpróbáló munkafolyamatának.

A közlés módja a következő: címszóként (kövér betűtípussal) a köznyelvi szóalak vagy – néhány esetben – szószerkezet szerepel, utána (kurzív betűtípussal) a nyelvjárásunkbeli ejtősváltozat következik, majd zárójelben adom meg az igék (ts. vagy tn.) kijelentő mód egyes szám 1. és 2. személyű alakjait alanyi ragozásban, a főnevek után pedig az egyes számú tárgyesetet, a 3. személyű birtokos személyragos alakot és a többes alanyesetet tüntetem föl. Ezeket a toldalékos formákat igyekeztem lehetőleg nem mechanikusan felsorolni; csak akkor és ott közlöm őket, amikor és ahol szükségesnek, célszerűnek látszik (pl. értelemszerűen nem fordul elő többesjel olyan főnév mellett, amely többes számban nem is használatos). Valódi tájszó esetén (pl. *csalingáll, kaszabankó, kepe, taják* stb.) az adott tájszó szerepel címszóként. A zárójel után az adott címszó szófajára utaló rövidítés áll, ezt – mindössze egy-két esetben – a használati körére vonatkozó stílusminősítés követi, azután pedig a jelentésének vagy jelentéseinek a megadása következik. Ha a szó jelentése a köznyelvben és nyelvjárásunkban azonos, akkor erre 'ua.' jelzéssel utalok. Az egyes címszók jelentését, jelentésárnyalatait és használatukat többnyire példamondattal is megvilágítom. Végül, ahol az szük-

séges és lehetséges, néprajzi leírás zárja az egyes szócikket. Néhány esetben – a néprajzi háttér megvilágítása, szemléletesebb feltárása érdekében – rajz is csatlakozik egy-egy címszóhoz.

A dolgozatban előforduló rövidítések a következők:

- fn. = főnév
- Km. = közmondás
- Nr. = néprajzi leírás, néprajzi jellegű megjegyzés
- ritk. = ritkán használt szó
- Sz. = szólás vagy szólásszerű szókapcsolat
- Szh. = szóláshasonlat
- tn. i. = tárgyatlan ige
- tréf. = tréfás hangulatú szó
- ts. i. = tárgyas ige
- 'ua.' = a szónak egyrészt ugyanaz/ok/ a jelentése/ a nyelvjárásban, mint a köznyelvben, másrészt a jelentése ugyanaz, mint azé a szövé, amelyikre utalunk róla

Adatközlőim: Bíró Ferenc 70 é., Drávecz Ferencné 46 é., Gergály Károlyné 53 é., Szabó Istvánné 50 é., Szabó József 63 é. és Szabó Józsefné 60 éves. Mindegyik adatközlőmnek hála köszönettel tartozom azért, hogy munkámat mindenkor önzetlenül, lelkesedéssel támogatták.

*

* *

álló gabona 'nem dűlt gabona'. *Legjobb aratnyi az álló gabonát, mer asztat folamatossan lēhed vágnyi, nēm kő kerűgetnyi.*

arat (-ok, aracc ~ arató) ts. i. 'ua.'. *Valamikor minekünk nagyon sokat köllött aratni a pusztán, hogy mēglēgyēn a kēnyér egész évre.*

aratás (-t, -a) fn. 'ua.'. *Az aratás ölēg nehéz munka, mer uankor bizq nagyom meleg izz van.* Nr. A gondos gazda már az aratás megkezdése előtt előkészítette az aratószerszá-

mokat. Ilyenkor előkereste a kaszakövet, tokmányt, kaszakulcsot, üllőt, kalapácsot, hogy minden rendben legyen. Az a gazda, aki részes aratót fogadott, már hetekkel az aratás előtt megegyezett a részben a vállalkozóval. Az aratásra a gazdaasszonynak is föl kellett készülnie. Nem mindegyik gazda adott ebédet az aratóknak. Ilyen esetben a részes arató feleségének kellett az élelemről gondoskodnia. A lehetősége, módja szerint mindenki a legjobb falatokat tartalékolta erre az időszakra, mert az aratás mindig nehéz munkának számított. A gazdaasszony az aratásra sonkát, szalonnát, kolbászt tett félre, s ha megtehetette, csirkét is vágott.

aratási kötény fn. 'aratáskor használt vászonkötény'. *Aratási kötényt leginkább a kévekött szokott elejbe tenni, hogy ne böktye a gabona.*

arató (-t, -jja, -k) fn. 'az a személy, aki részt vesz az aratásban' *Bizon nagyon nehéz dógug vót az aratóknak abba ja nagy melekségbe aratáskor.* Vö. napszámos arató

aratóbanda (˘t, ˘jja, ˘k) fn. 'a pusztai részes aratók szervezett csoportja'. *Ēggy aratóbandába harminc személ vót: tizēnkét kaszás, tizēnkét marokszēdő és hat kévekött dőgozott ēggyütt.* Nr. A falu lakóinak legszegényebb paraszti rétege a két világháború között arra kényszerült, hogy a környező pusztákon /Barnahát, Meggyespuszta, Dalmand stb./ részes aratást vállaljon. Az aratóbandát és a mezőn folyó munkát az aratógazda (bandagazda) szervezte meg, ő közvetített az uradalom és az aratásra szegődött munkacsoport között.

aratógazda (˘t, ˘jja, ˘k) fn. 'a részes aratók vezetője'. *Az aratógazda szokott elintéznyi mindēnt, ami az aratóknak kōllött.* Vö. bandagazda

aratókoszorú *aratókoszoru* (-t, -ja, -k) fn. 'búzakalászból font koszorú'. *Okor-máskor a pusztákon szoktak aratókoszorut csinđnyi buzafejegbū.* Nr. Néha-néha búzakalászból aratókoszorút fontak. Az aratógazda vitte az uraságnak egy fadarabra téve, néhány arató kíséretében. Ilyenkor áldomást is kaptak az aratók. Nagyobb aratási ünnepet a pa-

raszti gazdaságban nem rendeztek.

árpa (ʼt, ʼjja, ʼk) fn. 'ua.' Az árpát mők szoktug darátatnyi a
a disznóknak, mer attu nagyój jól hiznak. Vö. őszi- és ta-
vaszi árpa

bag'gya l. boglya

bagla l. boglya

bandagazda l. aratógazda 'ua.'

bankó l. kaszabankó 'ua.'

baral l. a kaszás címszó alatt

beköt ts. i. 'ua.' A kévéket az embërök szoktág bekötnyi,
mer erőssen köllöt mőkszorittanyi.

boglya bag'gya ~ bagla (ʼt, ʼjja, ʼk) fn. 'kb. tíz- tizenkét
petrencéből álló szénacsomó'. A petrëncéket összehortuk
petrëncerudakkā ëty hëre, ahun asztánnék bag'gyába raktuk
össze.

bokrosodik l. a búza címszó alatt

bögő buggő (-t, -jje, -k) fn. l. nagygereblye 'ua.'. (l. 6.
ábra)

bögőzés buggőzés (-t, -e) fn. l. gereblyélés

bögőzik buggőzik l. 'nagybögőn játszik'. 2. 'nagygereblyével
gabonaszálakat húz össze'. Buggőznyi leginkább a fehérné-
pek szoktak, vagy gyerëkkék is ókor-máskor.

bujókéve fn. 'a gabonacsomó legalsó kévéje'. Legelösször a
bujókévét tettük lë akkor, amikor a képét kesztük raknyi.
Vö. bujtatókéve, rőtökkéve

bujtatókéve (ritk.) l. bujókéve 'ua.'

búza buza (ʼt, ʼjja, ʼk) fn. 'ua.'. A legjobb lisztye a búzá-
nag van, mer az a lekfehérebb, abbu lëhet jó kalácsot süt-
ni. Nr. A jó gazda vetés után nagyon várta már a búza ki-
kelését. Mindig örömmel nézegette, amikor már két levele
kikët. Ha jó időjárás volt, akkor gyorsan bokrosodott. Ha
nagyon sűrű volt, akkor kora tavasszal meg szokták tépet-
ni fogással, vagy pedig a juhászt kérték meg, hogy jár-
tassa végig a vetést a birkákkal. Azután egyre inkább meg-
erősödik a búza szára. Idő múltával a búzaszár megvastag-
szik, ekkor már hasba van, mert a feje látszik a száron.

Hamarosan *kidug'gya* (kihozza) a fejit. A búzaszemek ilyenkor még tejesek. Ezután hétről hétre egyre jobban fejlődik. Péter-Pál táján *mëkszakad a szála*, s attól kezdve éjjelnappal érik. S azután már nemsokára meg lehet kezdeni az aratást. Vö. búzafej, jeruzsálemi -, kopasz -, őszi - és tavaszi búza

búzafej *buzs'ej* (-et, -e, -ek) fn. 'búzakalász'. Azokat a búzafejeket, amik *marattak a tārón*, még *össze szoktug gerébgyéni*, hogy *në mënnyën kárba*.

bükkönyös zab l. a *zab* címszó alatt

cuca l. a *rozs* címszó alatt

csalingáll (-ok, -ó ~ *csalingdász*) ts. i. 'aprókat vágva kaszál'.

A rozs kaszás csak csalingáll, alik hallad előre.

csapó (-t, -jja) fn. 'a kaszabankó és a pánt közötti távolság'.

Nagyobb embernek úgy vót jó, ha a csapójja nagy a kaszanyélnek.

csépel *csépüll* l. a *rozs* címszó alatt

csibe (t, tje, k) fn. l. 'csirke'. 2. 'egy falat kenyér kis darab hússal'. 3. 'egy-két villahegyből összerakott szénacsomó'. *A réti szénát nëm szoktuk csibégbe összeraknyi, hanem csak petrëncégbe*. Vö. *petrence*

csinál *csindáll ~ csinýdáll* ts. i. (állandósult szókapcsolatban) *kötelet csindáll 'kötelet sodor, készít'*. *Szoktunk kötelet csindnyi verecsënnnyel is még a hónunk alatt is.*

darabkepe fn. 'meghatározatlan számú kévéből álló; a szokásosnál kisebb kéverakás'. *Vót úgy, hogy maratt ënnyihány kéve, akkor abbu darabképét raktunk össze*. Vö. félbeli kepe

dűlt gabona *dűd gabona* 'rendszerint nagy eső után megroggyant szárú, földhöz közel hajló gabona'. *A dűd gabondt nëm is mindën ember tutta lëvdgnyi, mer az nagyon nehezen mënt.*

ebédesvéka *abédëzsvéka* (t, tje, k) fn. 'ebédhordásra használt, kerek alakú, fületlen, díszes kosárféle'. *Vót úgy, hogy a fejemëm vót az ebédëzsvéka, és uty kötöttem tutyid vagy mást mënés közbe.*

eleség (-ët, -gye) fn. 'a lisztes magvú növények, főleg a ga-

- bonafajták szemtermése'. Vót azér eleségünk mindén évbe
 ők kicsi, ebbü nēm vót hijány, mer asztot lektöpször mēk
 tuttuk keresni lisztnek mēg az dílotoknak is ̑tetnyivalónak.
- elő (-t, -jje) fn. (ritk.) 'a learatott sáv szélessége; egy
 kaszavágásnyi szélesség'. Nagy elöt asz hajtott, aki nagy-
 ra dílitotta a kaszát, és annak jobban köllöt hajúni.
- elszegődik ̑szegődik tn. i. 'az uraságnál vagy nagygazdánál
 hosszabb ideig munkát vállal'. Akinek nēm vót főggye, annak
 ̑ köllött dm szegőnni az urasdkhó vagy a faluba valamēllik
 paraszthó.
- elvásik ̑vdsik tn. i. (állandósult szókapcsolatban) ̑vdsik
 az éle 'a sok használatból> eltompul az éle'. Ha nagyon
 erős a gabona szára, akkor sokkal előbb ̑vdsik a kasza é-
 le.
- favilla favēlla fn. 'fából készített villa'. Akinek vót favēl-
 ldja, az avvā szokta a széndt gyűtteni a rétēnn. Nr. A
 favēllát vagy a vásárokban szerezték be, vagy az utcákat
 járva árusító vándorkereskedőtől vásárolták meg. Tőle vet-
 ték ezenkívül a talicskát, sütőlapátot és a tilut (tilót)
 is.
- félbeli kepe fébeli kepe l. darabkepe 'ua.'.
- fej (-et, -e, -ek) fn. 1. 'testrész'. 2. 'a halastó zsilip
 melletti része, ahol legmélyebb a víz'. 3. 'kendermennyi-
 ség'. 4. 'kalász'. Jó termés lēssz az idén, mer ugy nēzēm,
 hoty szép feje vam má most is a buzának. Sz. kigyün a fe-
 je (hozza a kalászát); kihozza a fejít (hányja a kalászát).
- fenékkéve fn. (ritk.) 'a gabonacsomó alsó négy kévéje'. A leg-
 asó kévéket, amiket a bujókéve körül raktunk, fenékkévéknek
 is montuk némēlkor.
- fogadott marokszēdő fn. 'a kaszás mellett természetbeni bér-
 ért gabonáért dolgozó lány vagy asszony'. Vót uan kaszás,
 akinek fogadot marokszēdőjje vót, ha a felesége valami mi-
 hat nēm tudott ara nyi. Vő. pénzes marokszēdő
- futókötel fn. 'a tövestül kitépelt gabona (rendszerint búza
 vagy zab) éretlenebb részéből hamarjában készített kötél'.
 Ha ̑fogyott a zsupkötelünk, akkor kinn a földön csinyátunk

futókötelet. Vö. fűrt- és nyúlfuld kötél

fűrt (-öt, fűrtye, -ök) fn. 'egy maroknyi gabonacsomó'. Az öregéktől szoktuk hallani, hogy valamikor régen, amikor még sűrővel arattak, fűrtönkén várták a gabonát. Vö. legényfűrt fűrtkötél fn. 'egy maroknyi, hosszú szálú gabonából (többnyire rozsból) készített kötél'. A fűrtkötelet hosszú szálú rozsbu szoktuk csinálni úgy, hogy äggy-äty fűrtöt fővettünk, aszt kicsit mekasavartuk, összetekertük, és má kész is vót.

gabona (ät, äjja, äk) fn. 'a búza, rozs, árpa és zab összefoglaló neve'. Lätt az idén jóformán gabona midähhun, nēm lész hiány sēmmbü. Vö. álló-, dült-, keveredett-, rozsdás- és üszkös gabona

gabonafej-szedégetés (-t, -e) fn. 'a tarlón maradt gabonaszálak összegyűjtése'. Vót mindlunk gabonafej-szedégetés is, mer akinek kevés ätetnyivalójjja az ämënt buzafejet szedégetnyi.

geréblye gerébgye (ät, äjje, äk) fn. 'fából készített, fogakkal ellátott szerszám'. A gerébgyét fábu szokták csinányi. Van kizsgerébgye még nagygerébgye is, még asztám vazsgerébgye is, de asztat csak kerbe hasznájják. Vö. kis-, nagy- és vasgeréblye

geréblyél gerébgyéll ts. i. 'a tarlón elmaradt gabonaszálakat összehúzza, összegyűjti geréblyével'. Amég az emberek kalátak, addig az asszonyok a tārón gerébgyétek. Vö. összegereblyél

geréblyélés gerébgyéllés (-t, -e) fn. i. 'a gabonaszálak összehúzása, összegyűjtése'. A gerébgyéllés az asszonyog dóga vót. Vö. bögözés 2. (ritk.) 'a tarlóról összegereblyezett gabonaszálak'. A gerébgyéllést is össze köllött dm szēnni, mer a tikoknak jó vót. Vö. kusza

hajdina (ät, äjja) fn. 'fehér virágú, lisztes magváért termesztett növény'. Szoktag vetnyi hajdint másodiknak tāró utánu. Sz. Nēm ér äty hajdinagombócot (értéktelen, nagyon keveset ér). Nr. A hajdinából egykor hajdinakásdt szoktak készíteni.

has (-at, -a, -ak) fn. (állandósult szókapcsolatban) *haszba van* 'a kalász már látható a száron, de még nem bomlott ki'. *Am má a nydr felé van, amikor haszba van a buzafej.*
höcsiküll ts. i. 'ügyetlenül, csapkodva kaszál'. *Aki kaszda csak höcsikült, az utdn něm vót jó markot szènni.*

jeruzsálemi búza *jëruzsdlëmi buza* 'erős szárú, magasra növő bajusz nélküli búzafajta'. *A jëruzsdlëmi buzdnak něm vót kalahdjja, de annak něm vót könnyig az aratása, mer erőzs vót a szádra, sokat köllött a kaszdt köszördnyi.* VÖ. kopasz búza

kalaháj (-t, -a) fn. 'a gabonaszemből kiálló szúrós száalka'. *Ha má a fejit is kihosata a buza, akkor láccik még a kalahj. Az drpdnak a lekcsunydbb a kalahdja, mer az a legbökösebb.* VÖ. kláha, taják

kalapács (-ot, -csa, -ok) fn. 'ua.' *A kalapácsot szoktuk élésittetni, hogy jobban lèhessëm vele kalapdnyi.*

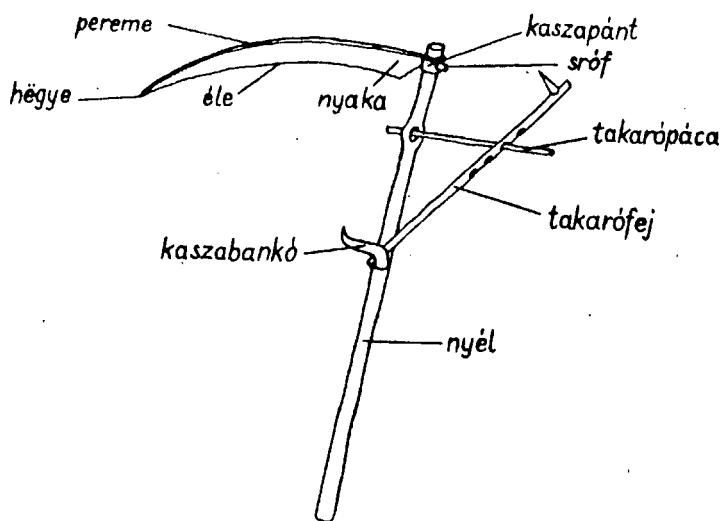
kalapál *kalapáll* ts. i. 1. 'rúgkapál (ló)' 2. '<kalapáccsal> ütöget, élesít'. *Nëm mindënki szeret kaszdt kalapdni, mer něm birgya a dërëka soknak.* Nr. A kasza kalapálása történetett földön vagy kalapálószéken ülve. A kaszás először földbe veri az *ülötuskót*, annak közepébe pedig az *ülöt*. Maga alá pokrócot vagy rossz kabátot terít. Ha van *ülöszék*, akkor arra ül, és azon ülve kalapál. A kalapálást mindenképpen a kasza *nyakánál* kezd, és *hëgye* felé halad. A bal lábát kinyújtja, a jobbat kicsit behúzza. A bal kezével fogja meg a kasza peremét, hogy ne mozogjon, a jobb kezével kalapálja az élet. Csak a belső felét kalapálja ki. Arra nagyon vigyáz, hogy *simdra* verje, ne legyen *csipkés*, mert akkor a gabonát csak *rdg'gya*, a fűvet meg *tójjja*. Kalapálni naponta kétszer is kellett, hogy éles legyen a kasza. A kalapálásra nagyon kellett ügyelni. Ha nem az élet kalapálták, hanem beljebb, akkor *mëkhabosodott*, *mëgbuggyant* (egyenetlen lett a pengéje). Az ilyen kasza lapja könnyen megrepedt, és ki kellett cserélni újjal. Ha a nyaka törött el a kászának, akkor azon még lehetett segíteni. Ilyen esetben elvitték a kovácshoz, aki új nyakat tett rá, *mëg-*

nyakalta.

kalapálószerék kalapállószerék (-ét, -tje, -ék) fn. 'olyan kalapálószerkezet, amin ülve lehet kalapálni'. (1. 10. ábra)
Akinég vót kalapállószeréktje, annak nēm köllött az üllöt földbe vernyi, és úgy üni mögégje, hanem āra rd lēhetett ünyi.
VÖ. üllőszerék

káposztagyalu káposztagyalu (-t, -ja, -k) fn. Rosz kaszādu nēmcsak kaszakést szoktak csinānyi, halom káposztagyalt is. Nr. Törött vagy elhasznált kaszapengéből szoktak káposztagyalt is készíteni. Ez úgy készült, hogy három kaszapengedarabot fakeretbe foglalt a bognár, és azzal – egy megfelelő hajtószerkezetbe illesztve – lehetett káposztát gyarlulni.

kasza (-t, -jja, -k) fn. 'ua.'. A kaszāt jó mēk köllöd válostanyni, amikor mēgvettük a bódba, mer nēm ētyforma jó.

1. ábra Kasza

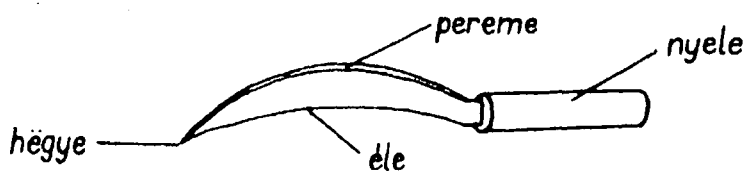
Nr. A községben 80-100 cm-es kaszák voltak elterjedve. (1. 1. ábra) A kaszāt nagy gonddal szerelték föl a nyélre. A nyél egyik végén van a kaszapánt, a pánton pedig két sróf 'csavar'. A srófokat kaszakujccsal kell megszorítani,

ily módon erősítik a pántot, s ezzel a kaszapengét a nyélhez. A kaszanyél közepe táján található a *bankó* (*kasza-bankó*). A kaszás jobb kézzel fogja a bankót, ballal pedig a nyél végét.

A kaszapenge nyélhez közel lévő, vastagabb része a *nyaka*, az elvékonyodó vége a *héggye*. A kaszapengén nyaktól a hegy felé húzódik a merevítő része, a *pereme*, a belső széle pedig az *éle*, amit kikalapálnak. Aratáskor a bankó fölött rögzítik a nyélhez a *takarót*. A takaróban lyukak vannak, amelyeknek egyikébe tetszés szerint beleteszik a *takarópdédt*. A takarót madzaggal kötik a bankó mellé. Így nem kuszálódik össze a gabona.

A kaszavásárláskor gondosan megnézik, hogy milyen a kasza alakja. Az a kasza nem jó, amelyik *fütünek áll*, mert az kaszáláskor a gabonát vagy fűvet tövestül szaggatja. Arra is nagyon ügyeltek, hogy két ujjuk beleférjen a nyakánál. Ha nem jót vettek, a kováccsal megjavíttatták. Vö. *kaszabankó*, *kaszakés*, *kaszakő*, *kaszakulcs*, *kaszanyél*
kaszabankó (-ót, -jja, -k) fn. 'a kaszanyél közepére erősített fogantyú'. A *kaszanyelet a kaszabankóvā kő mőkfognyi közepén, még bal kézzel a nyél végét*. Vö. *bankó*

kaszakés (-t, -e, -ők) fn. 'rossz, elhasznált kaszapengéből készített kés'. *Rosa kaszābu szoktunk kaszakést csinýdnyi, amivē a kőbosztāt szoktuk lészēnyi télire savanyittani*. Nr. Az elkopott vagy törött kaszát nem dobták félre, hanem fölhasználták még. A hegyéből leginkább *kaszakést* készítenek (1. 2. ábra). Kaszakéssel szokták leszelni a télire savanyításra eltett káposztát, de vele szelték a kacsáknak a salátát, csalánt is.

2. ábra Kaszakés

kaszakő *kaszakü* (*kaszaküjet* ~ *kaszaküet*, *kaszaküje*, *kaszaküek* ~ *kaszaküjek*) fn. 'a kasza élesítésére használt kő; fenőkő'. *Mostandóba nincsenek uan jó kaszaküjek, mind régén, mer ezék a mostanyiak hamā žkopnak.* Nr. Néhány idős ember szerint a *boszorkányselet* (forgószél) azzal lehet elűzni, ha azt mondják neki: *Kaszakü a p...dbal*

kaszakulcs *kaszakujcs*. 'a kaszapánt fölerősítésére szolgáló szerszám'. *A pántot a kaszakujcsā lehet a nyélre szorittanyí.*

kaszanyél (*kaszanyelet*, *kaszanyelek*) fn. 'ua.'. *A kaszanyelet hársfábu csinyátdk, mer az őlék könnyig, vagy ókor-máskor agdrcafábu is.*

kaszás (-t, -sa) fn. 'gabonát kaszáló férfiember'. *Améllik aszonnak jó kaszássa vót, annak-könnyeb vót a marokszédés.* Nr. Van olyan kaszás, aki sohasem tanul meg jól kaszálni. Pedig aki nem tudja elsajátítani a kaszálás technikáját, annak nagyon nehéz dolga van aratáskor, mert hamar elfárad, sokat izzad, a jó kaszás ugyanakkor fele erővel dolgozik. Rosszul kaszálni többféleképpen is lehet. Ha a kaszás nem jól kalapálta és nem fente meg a kaszáját, akkor sok *legényfürt* marad utána. A kasza után elmaradt szálakat, *fürtöt* azért nevezik tréfásan *legényfürtnek*, mert elsősorban a kezdő kaszás szokta elhagyni. Van, aki *nyakall*. A vágás kezdeténél és a végénél nagyobb tarlót hagy, *teknyős tāró* marad utána. A rossz kaszás a dült gabonát csak *kerűgeti*. Van, aki kis rendet fog el, aprókat vág. Az ilyen kaszás *csalingdíl*. Olyan kaszás is akad, aki a rend bal oldalán áll, nem hajol meg, s úgy kaszál, mintha kifogyna a rendjéből. Azt mondják az ilyen kaszásra, hogy *barall*. Fűvet sem mindenki tud kaszálni. Előfordul, hogy csak a fű tetejét, hegyét vágja le, csak *tiporgya*. A keveredett, dült gabonát a rossz kaszás *csapkoggya*, *rángattya*.

kepe (t, tje, k) fn. 'kereszt alakban rakott gabonacsomó'. *Mifeléink leginkáp tizénnéty kévét raktunk žggy-žty kepebe, de ókor-máskor tizénnýócat is.* Vö. darabkepe, félbeli kepe, kepegyuk, kepesor, kereszt. Nr. A falusi gazdák általában tizennégy kévét tettek egy-egy kepebe, a pusztán a-

ratók pedig leggyakrabban tizennyolcat. Legalul van a *bujókéve* vagy *rőtökkéve*. Erre négy oldalról kereszt alakban tesznek rá egy-egy kévét (a *fenékkévéket*), majd ezekre még két sort (a tizenötgy kévés keresztnél) vagy pedig három sort (a tizennyolc kévéből álló *kepe* esetén). A gabonacsomó tetjére lehetőleg a legnagyobb kévét, a *papkévét* helyezik el. A papkéve mindkét oldalából kivesznek egy-egy fűrt gabonát, amivel odaerősítik a vállkévékhez, hogy ha szél támadna, akkor se essen le a *kepe* tetejéről. Nagy ritkán előfordult, hogy tizenhárom kévéből álló keresztet raktak. Ilyenkor *bujókéve* nem volt.

kepéll ts. i. 'a gabonakévéket keresztbe rakja'. A *kévéket az asszonyok hordák össze, de lektöpször csak az emberek képeitek*. Vö. *összekepél*

kepelik l. *kepelyuk*

kepelyuk *kepelik* (-at, -tya, -ak) fn. 'a gabonakereszt vállkévái közti üres hely'. A *holmikat, énnivalót, vizeskorsót vót uty, hogy a kepeligba tettük, ha fa, bokorféle nem vót ára. Van is előfordút, hogy a kepeligba ebédültünk, vagy ők kicsit lédültünk a hűssibe nyugonni*.

kepésaratás (-t, -a) fn. 'a gabona bizonyos hányadáért vállalt aratás'. A *kepésaratáshó még az is hozzátartozott, hogy a gabonát ize behortuk a mezőre*. Vö. *részes aratás*

kepésarató (-t, -jja, -k) fn. 'a learatott gabona bizonyos részéért aratást vállaló személy'. *Amég nem vót földünk, addik hun a parasztné, hun a pusztám vótunk kepésaratók*. Vö. *részes arató*

kepesor (-t, -a, -ok) fn. 'egymás után sorban lévő kereszttek, gabonacsomók'. *Ha szélvész vót a gabonatábla, akkor tőp kepesort is szoktunk raknyi*.

kereszt körösat (-öt, körösatye, -ök) l. l. *kepe 'ua.'* (Kéverakás, gabonacsomó értelemben ritkábban használják, mint a *kepe* elnevezést.) 2. 'egy-egy kereszthez, gabonacsomóhoz elegendő kötélmennyiség'. *Majnem huszonöt körösat kötelet csináltunk a hónunk alatt is még a verecsénnyel*.

kétszörös (-t, -se) fn. 'keverten vetett búza és rozs'. A *kéccäräsa bu vót a legjop kényér, mer ölég gyöngé ize vót*

mék fehér is. Nr. A két világháború között, még a harmincas években is vetettek kétszerest, de a negyvenes években már nem. A legfőbb előnye az volt, hogy belőle lehetett a legfinomabb kenyeret sütni. A búzalisztból elég fehér volt a színe, a rozslisztből pedig nehezebben száradó lett a kenyér. Nagy hátránya volt viszont az, hogy holdanként kevesebbet termelt, mint a búza.

kéve (ːt, ːjje, ːk) fn. 'kötélbe kötött gabonacsomó'. Ha már két markot beletettem a kötélsbe, akkor vót ːty kéve. VÖ.

beköt, bujtató-, bujó-, fenék-, pap-, rőtök- és vállkéve
kévekötő (-t, -jje, -k) fn. 'az a személy, aki a kévéket beköti'. Asszony nēm nagyon szokot kévekötő lēnnyi, hanēm legjobban csak embērők.

keverődött gabona fn. 'kuszált fűrtökben álló gabona'. A keverődő gabonában az ˆgyik fűrt lēfelē, a másik főfelē áll.

kévesor fn. 'keresztekbe rakásra összehordott kévék rendje'. Minē sűrűjebben vannak a kévék a kévesorban, annā több lēssz a kepe.

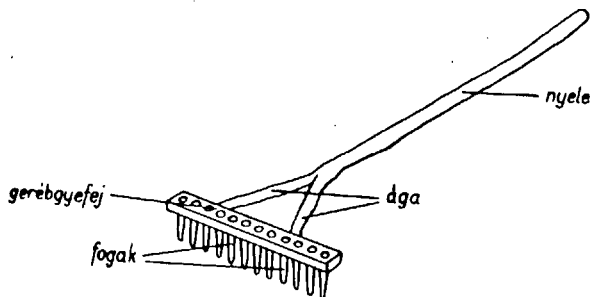
kéziverecsény 1. verecsény 'ua.'. (l. 11. ábra)

kidugja a fejét kidug'gya a fejit (állandósult szókapcsolat)

1. a búza címszó alatt

kifőcsög tn. 1. 'kipereg <a túlérrett gabona szeme>'. Ha nagyon érētt a gabona, akkor ahogyam vāg'gyāk, kifőcsög.

kisgereblye kisgerebgye fn. 'fából készített, 10-12 foggal ellátott gereblye'. (l. 3. ábra) A kisgerebgyét rozscsépüléskor még borsócsépüléskor is használtuk.

3. ábra Kisgerebgye

kiver ts. 1. 'kalapáccsal élesít <kaszát, kapát>'. A földbe szoktuk merni az ültöt, asztánn azom vertük ki a kaszát.

Vö. kalapál

kláha 1. kalaháj 'ua.'.

kopasz búza *kopaz buza* 'bajusz nélküli búzafajta'. Régén

isz szoktak kopaz buzád vetni, aminek nēm vót kalahájja.

köles (-t, -se, -ék) fn. 'ua.'. Köleszbü sok szēm van ész szdgba, mer nagyon apró. Szh. Folik, mind a kölesész szdgbu (egyfolytában, megszakítás nélkül történik valami). Nr. A kölesnek két fajtáját ismerik: a barna- és a sárgakölest. Kézzel szokták vetni a már előkészített földbe. Vetése után belefogasolták és lehengereztek. Régebben (még az 1930-as években) a legszegényebbek ételeket is készítettek kölesből. Koptatáskor a héja levált, és utána főzték meg. Amikor eljártak a részes aratók hetelni Inámba, Barnahát-ra és Hékútra, akkor némelyek kölest is vittek. Főztek belőle köleslevest, kölespempőt (a megfőzött kölest összetörték, hagymás zsírral ették) és köleskását (rántást tettek a főtt köleshez).

köszörüll ts. 1. 1. 'súrol, érint'. Majnēm egész uton hasdig a kocsi ódalát köszörűte a háttusó kerék. 2. 'élesít, fen'. Jó dősre mēk szoktam a kaszát köszörűnyi mindig, mer ha életleny a kasza, akkor nehéz ám kaszáni. Nr. A kasza köszörülése nagy ügyességet kívánt a kaszástól. Bizony az is megesett - különösen kezdő kaszással - , hogy elvágta a kezét, ha nem vigyázott kellően. A kaszát az egyik ember bellürü (előlről), a másik kivürü (a hátlapja felől) fente. A legtöbben azért kivürü köszörűték. A kaszás lába elé teszi a kaszanyelet, s a kaszát kellő mértékben balra dönti. Bal kézzel fogja a kasza peramét, jobb kézzel pedig a kaszakövet húzza - szabályos ütemben váltakozva - a kaszapenge mindkét oldalán. A fenést a kasza sarkánál kezdi, s onnan halad egyenletes húzásokkal az éle felé. Arra nagyon ügyel, hogy a kaszakő jól feküdjön a pengén, mert így lesz megfelelően éles.

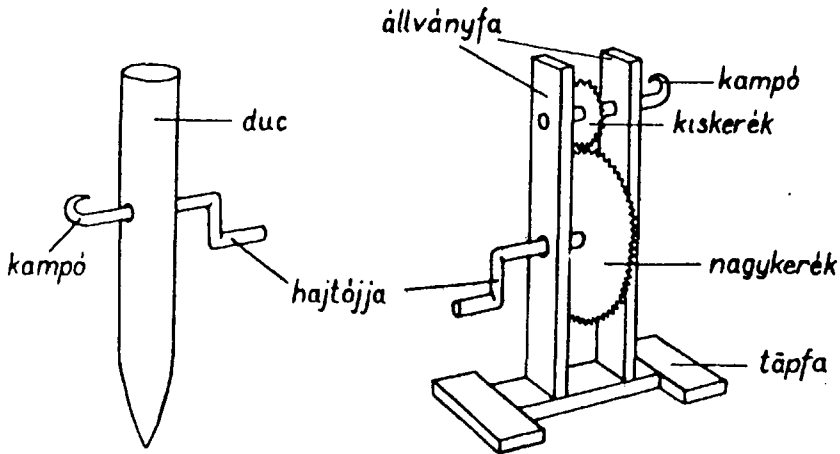
köt ts. 1. (állandósult szókapcsolatban) kévét köt 'két marok-

nyi gabonát kötéllel kévébe erősít'. *Lektöpször csak férfiak szoktak kévét kötnyi, mer erősebb a kezük.*

kötél (kötelet, kötele ~ kötélgye, kötelek) fn. 1. 'kenderből sodrással készített eszköz' 2. 'zsúpból vagy gabonaszálakból sodort alkalmatosság, amivel a kévéket bekötik'. *Zsubbu vagy gabondbu csinýdtunk kötelet, mer abba szoktuk a kévéket bekötni.* Vö. futó-, fűrt- és nyúlfűlű kötél. Nr. A kötél elkészítésére mindig nagy gondot fordítottak. Akadt olyan gazda és olyan részes arató is, aki már télen megcsinálta a kötelet. Így aztán nyáron már nem volt rá gond. A legerősebb kötelet zsúpból lehetett csinálni. A *zsúpkötél* annyira erős, tartós volt, hogy csépléskor összeszedték, és ősszel még egyszer fölhasználták a kukoricaszár bekötésére is. Készítettek kötelet ezenkívül zabosbűkkönyből, rozsból és búzából is. Legtöbbször csak az aratás előtti este vagy csak napján, az aratás megkezdése előtt csináltak kötelet. Némelykor előre lekaszálták a kötélnek való rozst és hazavitték. Jól megöntözték *kánnarózsával*, hogy tartós legyen, ne törjön a szára se a rozsnak, se a zsúpnak. Még reggel is meglocsolták, mielőtt föltették a kocsi-ra. A kocsin pedig pokróccal takarták le, a földön meg úgy óvták a kiszáradástól, hogy gabonakévéket tettek rá, és ott is pokróccal, nagyobb ruhadarabbal terítették le. Ha kinn a földön elfogyott a hazulról hozott kötél, akkor a búza éretlenebb részéből készítették kötelet. Amikor bandában arattak az uraságnál, akkor rendszerint kora reggel fogtak hozzá a kötélcsináláshoz. A búza legszebb részét választották ki erre a célra, de a rendre lekaszált zabból is szoktak kötelet sodorni. Ha a kötélnek való búza, rozs vagy zab nem volt elég magas szárú, akkor nem kaszával vágták le, hanem tövestül nyűték ki. Vö. terít, tereget, zsúpkötél.

kötélcsináló *kötélcsinýlló* (-t, -jja, -k) fn. 'kötélcsinálásra használt kerek megoldású szerkezet vagy földbe ássott alkalmatosság'. (1. 4. és 5. ábra) *A kötélcsinýllóvā vót lekkönyebb a kötélcsinýllás. Ahhó két személ köl-*

lött: az égggyik hajtotta a kötélcsinyállót, a másik még eresztötte a kötelet.

4. ábra Fődbe ásott
kötélcsinyálló

5. ábra Kerekcs
kötélcsinyálló

kötélteregető 1. kötélterítő 'ua.'.

kötélterítő kötélterítettő (-t, -jje, -k) fn. 'az a személy (rendszerint kisgyerek), aki a kötelet terítette'. Vót úgy, hogy vót kötélterítettő, vót, amikor még an nékünn a-rattunk. Vö. kötélteregető

kötény (kötént, köténnye, -ök) fn. 'ua.'. Jó, ha tess az embérlánya maga elejbe kötént, hogy a ruhát kíméljje (kímélje). Vö. aratási kötény

kusza (-t, -jja) fn. 'a tarlóról összegereblyézett gabonaszálak'. A kuszának égggy-égy részit a baromfiakkal étettük még, a többit még émasindták. Vö. gereblyélés, kuszált

kuszált kuszátt (ritk.) 1. kusza 'ua.'.

küpi (-t, -je, -k) fn. 1. 'vajkészítésre használt faedény; köpülő'. 2. 'a gabonaszemeket borító hártya'. Asztat híjják küpiúnok, amibe benne van a buzaszém.

legényfűrt (-öt, legényfűrtye, -ök) fn. (tréf.) 'aratáskor a kasza után elmaradt gabonafűrt'. Ha a kasza nem jó kö-

szőrülte még a kaszájját, akkor sok legényfűrt maradt utánna.

lētész ts. i. (állandósult szókapcsolatban) lētēszí a kaszát 'abbahagyja az aratást'. Estefelé má lētētűk a kaszát, mer mék kepényi is köllöt, még még azutám fősztek az asszonyok is valami vacsordt.

lëvág ts. i. 'learat'. Akkor ebéd utám mégén lëvđktunk egy jó darab buzdt.

levél (levelet, levele ~ levélgye, levelek) fn. 'a búza két oldalt lehajló első hajtása'. Jó földbe van a buza, mer szép haragozzód má a levele.

magzab fn. 'a szemterméséért meghagyott zab'. A zab egy részit lëvđktuk rëndre takarmánnak, a szëbgyit még mëkhattuk magzabnak.

marok (markot, marka ~ maroktya, markok) fn. 'a kaszás után sarlóval összeszedett gabonanyaláb'. Ha mëktelllött az ölem buzdvā, akkor beletëttem a markot a kötélbe.

marokszédő (-t, -jje, -k) fn. 'az a személy (rendszerint asszony, lány), aki a lekaszált gabonát sarlóval összegyűjti és kötélbe teszi'. Vót ugy, hogy embër vagy gyerëkfële szëtte a markot, de lektöpször csak fehérnépeg vótak a marokszédők.

megbuggyan mëgbuggyan l. meghabosodik 'ua.'.

meghabosodik mëkhabosodik tn. i. '<a kasza éle> megpuhul, egyenetlen, horpadt lesz'. Aki nëm az éliné, hanëm a pere-mihő közë kalapáta a kaszát, annak a kaszájja mëkhabosodott.

megkalapál mëkkalapáll ts. i. 'kalapáccsal ütöget, kiver'.

Van, aki este is mëkkalapádjja a kaszájját, de van ugy, hogy még débe is.

megköszörül mëkköszörüll ts. i. 'megélesít'. Ha muszáj vót, akkor mindän rëndbe mëkköszörülték a kaszát, hogy élës lëgyën.

megszakad (állandósult szókapcsolatban) mëkeszakad a szála 'élni kezd'. Amikor má Péter-Pál tájdm mëszakad a buza szála, attu kezdve éjjë-nappā érik.

megvastagodik (állandósult szókapcsolatban) mëgvastagodik az

éle 'a sok használatától eltompul az éle'. Ha nagyom vastag a gabona szára, akkor hama megvastagodik a kasza éle.

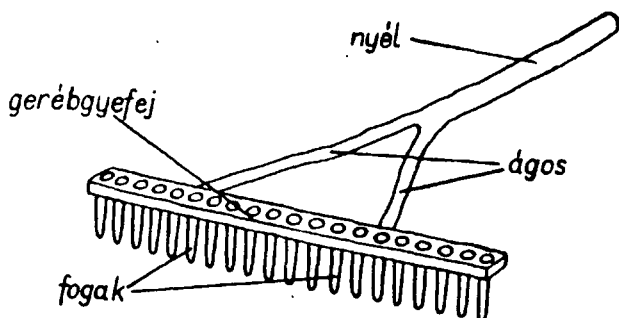
megnyakal megnyakall ts. i. 'a kaszapengére> új nyakat készít'

Ha a nyaka törött el a kassának, akkor è szoktug vinnyi a kovdeshó, hogy nyakajja meg, új nyakat tēgyēn rá.

nagybőgő nagybüggő l. nagygereblye 'ua.'

nagygereblye nagygerébgye fn. 'aratáskor és szénagyűjtéskor használt, 16-20 foggal ellátott, fából készített gereblye'.

(l. 6. ábra) Aratáskor és gyűjtéskor mindig nagygerébgyé-vē gerébgyétünk, mer avvā szaporábbam mēn a munka. Vő. bőgő, nagybőgő

6. ábra Nagygerébgye

napszámos arató fn. 'pénzért fogadott arató'. Vót, aki pénzér fogadott ókor-máskor napszámos aratót, ha sürgőzs vót az aratás.

nyakal l. a kaszás címszó alatt

nyúlfulű kötél nyulfulú kötél 'a tövestül kitépott gabonából, rendszerint az aratás közben hamarjában készített kötél, amely némi képzelőerővel a nyúl fülére hasonlít'. Vót ugy, hoty kinn a mezőn csináltunk uan nyulfulú kötelet, ami a futókötéllő hasonlóan gyorsan ēkészűt, és középēn ugy át kétfelé, mind a nyul füle.

ősi árpa fn. 'ua.'. Az ősi árpa, ha szērēncse van hozzá, sokszor jop termést dd, mind a tavaszi.

ősi búza ősi buza fn. 'ua.'. Mifelēnk ezér jobban csak ő-szi buzád vetēttek októbbērba.

Összeaszalódik tn. i. 'a hirtelen melegtől a félérésben levő szem> összesül, összezsugorodik'. A *hörtelem meлектu összeaszalódik a buza széme, tönkremén, nem sokat ér még azután*. Vö. Összetöppörödik, Összetöpped

Összegereblyél összegerebgyéll ts. i. 'a tarlón elhullott gabonaszálakat gereblyével összehúzza, összegyűjti'. A *kuszát, ami émaratt a táron, mindig összegerebgyétük, mer az is jó vót étetnyivalónak*.

Összegyöngyörget ts. i. 'összehajtogat'. A *marokszédő a lábavā tóta előre a gabonát, aztán sāróvā gyöngyörgette össze*.

Összekepáll ts. i. 'a kékéket keresztekbe rakja össze'. *Leginkább az emberek képek össze, mer azok asztat jobban értették*.

Összetöppörödik l. Összeaszalódik 'ua.'

Összetöpped l. Összeaszalódik 'ua.'

pacsing (-ot, -gya) fn. 'sorokba összegereblyézett gabonaszálak'. A *pacsing asz szépen sorba vót gerébgyévű, aztán sāróvā széttük össze*.

papkéve fn. 'a gabonacsomó legfelső kékéje'. A *lekfőő kékét, a papkévét lē szoktuk kötnyi a főő vālkévékhő, hogy a szél lē nē fujja*.

pászta (t, jje, k) fn. 'egyfolytában learatott szakasz a gabonában'. *Uaz szoktunk aratnyi, hogy nem méntünk ki a föld végig, halom csak éggý-éty pásztát foktunk el éccérrē*.

pénzēs marokszédő 'a kaszás mellé pénzért fogadott marokszédő'. *Vót pénzēs marokszédő, aki ahány nap dógozott a kaszás mellett, annak mékfelellően kapot pénst tüle*. Vö. fogadott marokszédő

petrénce (t, jje, k) fn. 'nyolc-tíz villányi szénából összerakott csomó'. *Jó naty petrénčeket szoktunk csínyányi mindig*. Nr. Nagykönyiban a gabonát nem szokták petrencébe rakni, hanem csak a réti szénát és a szálas takarmányt. Volt, aki a szálas takarmányt a petrencénél kisebb egységekbe, csibékbe hordta össze. A gabonát nem lett volna érdemes petrencébe rakni, hiszen csak a rendszerint kis mennyiségű, gazos, mácsonyós (szúróš gyomféle) részét gyűj-

tötték össze villával, a többit mindig kévébe kötötték.
polyva *pojva* (˘t, ˘jja) fn. 'a gabonamagvakat fedő, csépléskor leváló burok, hártvás levélke; pelyva'. A *pojvát* még szoktyuk ˘tetni a marhákkā keverékkēnn. Szh. Könnyig, mind a *pojva* (nagyon könnyű).

polyvás sár *pojvás sár* fn. 'polyvával összekevert sár, amelyet sározásra, tapasztásra használnak'. Ez asztán jó *pojvás sár*, ezzel asztám még lehet sározni a tikólat (tyúkólat)!
rávág ts. i. 'a gabonát a még álló gabonára kaszálja'. A *bu-zát*, *rozsot* még az őszi ˘rpát csak *rávág'gya* az embər.

rēnd fn. (állandósult szókapcsolatban) *rēndre vág* 'a gabonát a tarlóra fordítva kaszál'. A *zabot* még a tavaszi ˘rpát szoktuk *rēndre vágnyi*, asztán a *rēndēgbū* szēttük fō.

rész (-t, -e) fn. 'a végzett munka alapján a munkavállalót (pl. aratót, cséplőmunkást) a közös megállapodás szerint megillető gabonamennyiség'. *Av vót má a jó, amikor aratás vagy masinállás* (cséplés) *utám* *mēkkaptuk a részt*.

részes aratás l. *kepésaratás 'ua.'*.

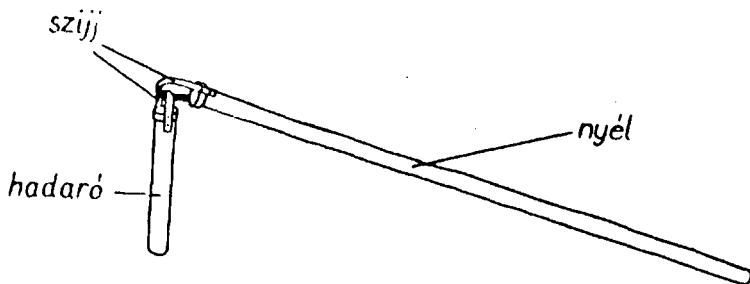
részes arató l. *kepésarató 'ua.'*.

rozs (-ot, -ssa, -ok) fn. 'ua.'. *Mifelēnk sok rozsod vetettek, mer zsúpnagvalót cséplēteg belūle. A rozsbu lehetētt uan jó gyōnge kēnyeret sütnyi, mer az utóp szárot még.* Nr. Kétféle rozsot ismertek: *korai* (*szentiványi*) és *kései rozsot*. Búzából termeltek legtöbbit, mégis kevés olyan gazda akadt, aki nem vetett rozsot. Nem lisztjéért foglalkoztak rozssal – bár finom, a búzakenyérnél kevésbé száradó kenyeret lehetett belőle sütni –, hanem elsősorban zsúpnyerés céljából. Tíz-tizenöt évvel ezelőtt Nagykönyiban is sok volt még – ma már alig-alig látni – a *zsúppos* (szalmatető) ház. A házakon kívül zsúppal fedték az istállókat és pajtákat is. De szükség volt zsúpra azért is, mert belőle lehetett a legerősebb kötelet csinálni a gabonakévék bekötésére. A cigányok is szívesen megvették, mert kisebb-nagyobb *szakajtót*, *szómavékát* (zsúpból font, kerek alakú kosárféle), *mēhkqst*, *bucsért* (különféle szemes termények, főleg bab és lencse tárolására használt kisebb kasféle)

kötöttek belőle, és azt a faluban mindig könnyen értékesítették. A zsúptetőről azt tartják, hogy télen melegebben, nyáron hűvösebben tartja a padlást, mint a cseréptető. Talán azért is ragaszkodnak hozzá még napjainkban is az idősebbek.

Zsúpnak nem volt alkalmas mindenféle rozs. Már a lábon álló rozs megtekintésekor eldöntötték, hogy rozstábla melyik részét hagyják meg. Rossz időjáráskor a sok esőtől megdűlt, összekuszálódott, rövid szálú rozs nem volt megfelelő zsúpnak. Az ilyet *emasindták* (cséplőgéppel csépeltek el). A rozsna csak a javát tették félre *cséplőnyi* (cséppel kiverni). A rozscsépülésre gondosan előkészültek.

A cséplés előtti nap tisztára söpörték, fölöntözték a szérűt vagy az udvart, ahol a rozst csépelni szokták. A háziasszony pedig sültött-főzött a csépeseknek. A rokonokat, szomszédokat hívták el *kölcsönbe* (kölcsonbe, visszasegítésért). A cséplés az asszonyok, lányok dolga volt, férfi csak egy vett részt ebben a munkában. Neki kellett a kévéket bekötöznie. Öt-hat asszony szokott összegyűlni. Az udvar vagy szérű hosszától függően 10-16 kévét raktak párosával egymással szemben úgy, hogy a kalászos vége összeért. Így nem peregetek szét annyira munka közben a rozsszemek. Először *kiöregltek* 'kinagyolták, azaz kévékben verték meg'. Négy asszony csépel. Két-két asszony állt egymással szemben, a munkaeszközük a *csép* volt. (l. 7. ábra) A csépet házilag szokták készíteni. A *nyele* leginkább bodzafából, a *hadarója* akác- vagy hársfából készült. A hadarót szíjjal erősítették a nyélhez.

7. ábra Csép

A cséplés meghatározott rendben történt. Az egyik asszony elkezdte, utána a vele átlósan álló folytatta, majd aztán a párja, s azzal ismét az átlósan álló következett. Mindegyiküknek ügyes csépesnek kellett lennie, hogy el ne rontsa az ütemet. Ha valamelyikük tévesztett, akkor meg kellett állniuk. Az utcán arra járó falubeliek tréfából be—bekiáltották a csépeseknek: *Kottára mēnnyēn áml*! Ezért ügyeltek is nagyon, hogy jól szóljanak a csépek. Ahogy a csépek haladtak sorban előre, utánuk egy asszony megfordította a kévéket. Amikor a kévéknek mindkét felét megverték, akkor hat-hét kévét szétterítettek. Gereblyével *eligyenēsítették* 'elegyenesítették, azaz egyenletesen szétterítették'. Ismét megcsépeltek négyen. Amikor a szétterített rozs egyik oldalát kellően megverték, akkor az ötödik asszony megfordította. Mikor már a másik felét is elcsépeltek, letették a csépet. Közben pihentek egy kicsit. Aztán kézbe vett mindegyik egy-egy maroknyit, és *kirázta, kípucúta* (az apróbb szálakat eltávolította). A fűrészelőbakra rátették a *büggőt* (nagybereglye), és annak fogai között megtisztították az apróbb szálaktól. Még kézzel is kiszedték a töredezett, kuszált szálakat. A már megtisztított, jó minőségű zsúpnak valót pedig félrerakták egy csomóba. A többi már a *kéveköttő*, rendszerint a házigazda dolga volt. Annak volt egy *cucája* (kéveköttőbot), amivel egyenesre verte a zsúp tövét, és bekötötte kévébe a zsúpot. A *cuca* kb. 30 cm hosszú akác- vagy somfabot. Volt, aki kifúrta, és madzagot tett bele. Rendszerint az *isztērgyében* (eresz) tartották.

A kéveköttő a már bekötött kévéket egy előre elkészített helyre rakta össze. Onnan csak *szuppozáskor* vagy a zsúp eladásakor vettek elő kévéket. Ha az apró szálú, hulladék roszból összegyűlt egy halomnyi, akkor ezt a *kuszát* is megverték az asszonyok mindkét oldalról, majd félretették alomnak. Minden cséplés után összesöpörték a szemet, amelyet kis vagy nagy rostával tisztítottak meg a portól lehetőleg még aznap vagy más adandó alkalommal. Az is megessett, hogy a tehetősebb gazdák csépeseket fogadtak pénzért

vagy más ellenszolgáltatásért. Néha a szomszédos Pári községből hívtak csépeseket. Az 1960-as évek elejétől egyre ritkábban hangzott föl a csépek ütemes hangja, napjainkban gyakorlatilag már nem is foglalkoznak rozscsépléssel. Alig van *zsuppos* ház, nemigen kell rozst vetni. A termelősövetkezetnek kevés zsúpra van szüksége, hiszen legfőljebb a disznóólakat fedik még vele, másra nem nagyon használják.

Aki különösen szép zsúpot akart (pl. a háztetőre), az inkább *mosószéken*, *bontószéken* (disznóöléskor a levágott és megperzselt disznó szétbontására használt, erős, vastag asztalféle) vagy esetleg asztalon csépelte ki a rozst. Ez úgy történt, hogy egyszerre egy-egy marok rozst vettek kézbe, és azt csapkodták az asztallapra. Ily módon a rozszála nem töredezett meg annyira, mint a kézcseppel való csépléskor.

rozsdás gabona 'olyan gabona, amelynek szárain vöröses-barnás foltok vannak'. *Ha rozsdás gabonájja van az embernek, akkor nem lesz szép szómájja.*

rőtökkéve (ritk.) l. bujókéve 'ua.'

rűszkü fn. (kihalófélben lévő szó) 'kaszakő'. *Az öregék rűszkünek is mondták a kaszakűjet.*

sarló *sāró* (-t, -jja, -k) fn. 'rövid nyelű, hajlított penge, amit marokszedésre és fűvágásra használtak'. *A sārót a marokszedő használta aratáskor, még fűjet kaszányi is jó vót. Nr. Sarlót többnyire vaskereskedésben szoktak vásárolni. Különféle gyártmányokat a községben nem ismertek, csak egyfélét. Gyerekek és asszonyok vágta vele fűvet, porcinfűjet a csirkéknek, kiskacsáknak zsidáknak (kislibák) és a malacoknak. Volt, aki kukoricaszár vágására is fölhasználta, de ilyenkor nagyon meg kellett élesíteni.*

sarlózó *sārózó* (-t, -jja) fn. (ritk.) 'az a személy, aki sarlóval vágta a gabonát'. *Az aki a buzát saróvā vákta, az vót a sārózó, de érü má csak az öreg'gyeink szoktak mesélni.*

sārózó l. sarlózó

sássa fn. (birtokos személyragos alakban használatos) 'a gabonafélék levele'. A sássát, ha nagyon sűrű vót, mēktépeték fogassā, vagy a juhász hajtotta végig rajt a vetésēnn a birkákat.

sumnás (-t, -sa, -ok) fn. 'pusztára szerződött, más vidékről aratást vállaló'. Gyűttek ide a mi vidékünkre sumnások más-hunnan, még Zalábu, Vazsba még Borsodba is.

szalma szóma (ʼt, ʼjja, ʼk) fn. 'ua.'. Ha jó időjáráss vót, akkor még a szóma is tēb lētt, mer jobban mēgnyōtt a gabona szára. Nr. A szómdt többféleképpen is hasznosítani tudják a paraszti gazdaságban. Elsősorban alomnak jó a jószág alá. Ezenkívül diszóöléskor a disznó szőrének pörküllésére, továbbá begyűjtásra is fölhasználják, de vele tömők meg a fekhelyűl szolgáló szómaszákókat is. A zabszómdt és árpaszómdt külön-külön, vagy réti szénával összekeverve rőzöttként szokták megetetni a lovakkal vagy szarvasmarhával.

szár (-t, a-, -ok) fn. 'ua.'. A jēruszálēmi buzdnak a legvastagabb a szára, asztat nagyon nehéz vót kaszányi.

széd ts. 1. (-ēk, szēce ~ szēdō) 'gyűjt'. (állandósult szókapcsolatban) markot széd 'a marokszedő' a kaszás után haladva kēvékbe gyűjti a learatott gabonát'. Aki kaszás szélēs rēndēt vógott, az után nehezeb vót markot szēnni; fejet széd 'talló'. Aratás után vót, aki kimēnt a határba fejet szēnni.

szēm (-ēt, -e, -ēk) fn. 1. 'testrész' 2. 'gabonafélék termése'. Ha nēm kovászos a szēm, akkor má lēhet kezdenyi az aratást. 3. 'gyümölcsfélék termése'. Szép szēmü óma mēk sziva is terēm ott ölég.

szérű szürű (-t, -je, -k) fn. 'cséplésre szolgáló hely, ahol az asztagok álltak'. Nekünk nēm vót szürünk, mer kertünk nincs, ahun lēhetēd vóna.

szóma 1. szalma

szurkos tutyi fn. 'rendszerint aratáskor használt, kenderfőből vagy gyapjúból kötött, szurkos talpú lábbeli'. A szurkos tutyi jó erőss vót, mer a tārō sē bōkte őtt aratáskor. 1. tutyi

tajak (-ot, -tya) fn. (ritk.) l. kalaháj 'ua.'.

takaró (-t, -jja, -k) fn. 'aratáskor a kaszanyélre szerelt szerszám, amely a gabonaszálakat összefogja'. *Takaró nélkül nem is lehet aratnyi, mer af fog'gya össze a szdlokat.* Nr. A takaró két részből áll: a takarófejből és a takarópálcából. A takarófejet rendszerint hársfából, ritkábban akác-fából készítették. (A takaróról készített rajzot l. a *kasza* címszónál.)

takarópálca *takarópáca* (-t, -jja, -k) fn. 'a takaróhoz tartozó bot'. *A takaróm vannak uan líkak, amigbe valamélligbe beletessik a takarópálcát.* Nr. A takarópálcát többnyire somfából készítették, mert az eléggé hajlékony, és nehezen törött el, sokáig használhatták.

takaróvessző (-t, -jje, -k) fn. 'könnyen hajló vessző, amit a kaszanyélre erősítenek aratáskor'. *A takaróvesszőt mēty-fdbu, orgonafdbu szoktuk lēmecceni, mer a takarmámfélét avvā takartattuk, aratnyi asztat nem hasznátuk.*

takartat ts. i. 'a kaszanyélre erősített takaróval' kaszál'. *Amēllik kaszds jól takartatott, az után job vót markot s szēnni a marokszēdōnek.*

tarló *tāró* (-t, -jja, -k) fn. 'ua.'. *Mikor mink kasztunk még, nem gépek, akkor mindēmfelé kis tārót lēhetett a mezōbe lātnyi.*

tavaszi árpa fn. 'ua.'. *A tavaszi árpa közē szoktak lōherd vagy balgacind vetni.*

tavaszi búza *tavaszi buza* fn. 'ua.'. *Lektōpszōr uankor vetēttek tavaszi buzát, ha az ōszi nem sikerūd valami mihatt.*

teknős tarló *teknyōs tāró* l. a *kaszds* címszó alatt

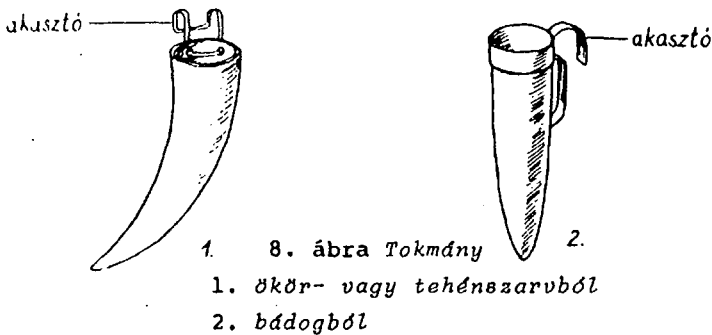
terēget (-ēk, *terēgecc ~ terēgetō*) ts. i. (állandósult szókapcsolatban) *kōtelet terēget* 'a kévék bekötésére a kōtelet a földre teszi'. *Akkor vót jobb a marokszēdōnek, ha valaki tergētte a kōtelet neki.* Vö. *terít*

terít *teritt* (-ēk, *tericc ~ terittō*) ts. i. (állandósult szókapcsolatban) *kōtelet teritt* 'a kévék bekötéséhez' a kōtelet a földre teszi'. *A marokszēdōnek akkor még nehezeb vót, ha a kōtelet is neki kōllöt terittenyi.*

termés (-t, -e) fn. 'ua.'. Nr. Gyakran jósoltak a várható termés mennyiségére és minőségére. Jó termés lesz, ha márciusban por van, ha a szivárványban széles sávú a sárga szín, (ha széles a piros, akkor bor lesz sok; ha széles a zöld szín sávja, akkor széna lesz bőven), ha korán dörög az ég. (Km. *Korai dörög, kései éhség.*).

Megfigyelésem szerint a gyenge termésre nem következtek semmiféle jelenségből. Jó termés biztosítását akarták elérni azzal, hogy Márk napján (ápr. 25.) a pappal kimentek a mezőre *buzaszentülésre*.

tokmány (tokmánt, -nya, -ok) fn. 'a kaszakő tartására szolgáló tok'. Legjobban *tehén szarvábú csinyátak tokmánt, még mos má bádogbú van jobban*. Nr. A községben kétféle tokmányt használtak. (l. 8. ábra) Régebben *tehén szarvából* készítették, újabban pedig a *bádogból* lévő és a *zománcozott tokmányok* is elterjedtek. (Adatközlőim arra nem emlékeznek, hogy valaha is fából készített tokmánnyal arattak volna a faluban.) Lefűrészelték a *tehén szavát*, aztán megtisztították, megfaragták. Előfordult, hogy díszítették is. Rozmaringot rajzoltak rá, vagy a gazda monogramját vették bele. Az ökör- és *tehén szarvból* készített tokmányhoz pedig horog volt erősítve, hogy föl lehessen akasztani a kaszás nadrágjához vagy vászongatyájához. A tokmányt hátul jobboldalt hordták. Azért, hogy a *köszörülés*hez a kaszakő nedves legyen, szoktak egy kis vizet beleönteni. Hogy a víz a tokmányból ki ne lötyögjön, kevéske fűvet vagy gázt tettek bele.

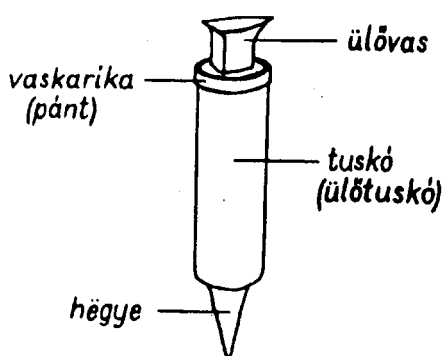

törek (-ét, -tye) fn. 'apró szálú, jól összetört szalma, amelybe csépléskor polyva is került'. A töreköt almúnyi szokták használni.

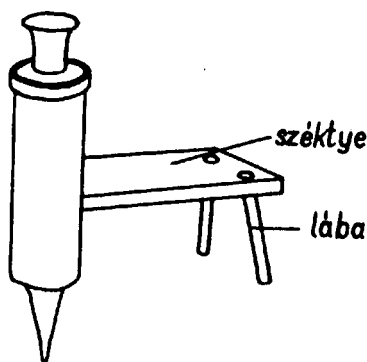
tuszli (-t, -ja, -k) fn. 'vászonból készített, kévekötéskor mindkét karra húzott ruhadarab'. A kévekötésnek vót tuszlija, hogy ne böktye a kezeszdrát a gabona.

tutyi (-t, -ja, -k) fn. 'gyapjúból vagy kenderfonálból kötött lábbeliféle'. Sz. A kónyi tutyi mindēnt kibír (nagyon erős); Szh. Piros, mind a naki tutyi (tréf.) (nagyon sápadt). Vö. szurkos tutyi

üllő üllő (-t, -jje, -k) fn. 'a kaszapenge élesítésekor használt szerszám, amelyre a kaszapengét helyezik'. Az üllőn kalapdíjják a kaszát, kapát még a sārót is esetleg. Nr. Kétféle üllőt használtak (l. 9. és 10. ábra) Az egyiket földbe verték, és mögéje ültek le kalapáláskor, a másikhoz két lábon álló deszkát csatlakoztattak, amelyre a kalapáló ráült. A tuskó, amibe az üllőt beleverik, henger alakú. A földbe vert véget ki szokták hegyezni, a felső részét pedig vaskarika tartja össze, hogy el ne hasadjon az ütés következtében. Az üllőt és a vaskarikát a kováccsal készítették.

9. ábra Üllő

10. ábra Üllőszék (kalapállószerk)

üllőszék *üllőszék* l. kalapálószék 'ua.'.

űszkős gabona 'űszögbetegségben szenvedő, fekete duzzanatú gabona'. *Bizony az nagyon roz vót, ha űszkőss gabondt arattott az embər, mer az nēm sokat ért.*

vág ts. i. (állandósult szókapcsolatban) rēndre vág l. rend. Vö. levág

vállkéve fn. 'a gabonacsomó négy oldalán lévő kéve'. *Vaty három sorba vagy néty sorba ęgymás fölöt négy ódalon vannak a vállkévek.*

vasgereblye *vasgerébgye* fn. 'vasból készített, kertben használt gereblyeféle'. *A vasgerébgye csak kerbe való, ha od veteményüllünk.*

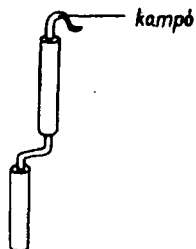
vasvilla *vasvëlla* fn. 'vasból készített villa'. *Szh. Ugy dıl a szēme, mind a vasvëlla (mérgesen néz).* Nr. *Vasvillát* használtak a nagyon gazos gabona összeszedésére. Első sorban háromágú villát használtak erre a célra. A szalma- és szénahordásra, trágyahordásra leginkább négyágú villát vettek elő, kévedobálásra pedig kétágút.

véka (-t, -jja, -k) fn. 'vesszőkosár'. *A vékát fűszfaveszőbū szoktdk fonnyi.* Vö. ebédesvéka, vékaruha

vékaruha (-t, -jja, -k) fn. 'ebédhordásra használt, kerek kosár letakarására szolgáló, pamutvászonból készített díszes abroszféle'. *Az ebédészsvékdıt szēb vékaruhávā szoktuk lētakarnyi.*

vëlla l. villa

verecsény (-t, -nye, -ək) fn. 'kötélcsinálásra használt, hajlított vaspálcából készített alkalmatosság'. *A verecsēnt lēhetēt mezōre iza vinnyi, mer nēm vót nagy.* Nr. *Verecsēnnyel* (l. 11. ábra) zsúpból nem szoktak kötelet készíteni, hanem inkább zabból, mégpedig első sorban takarmányzabot vagy az ugyancsak rendre vágott tavaszi árpát szokták verecsēnnel készített kötélbe belekötni. Vö. kéziverecsény

11. ábra Kéziverecsény

villa vëlla (˘t, ˘jja, ˘k) fn. 1. 'evőeszköz'. 2. 'mezőgazdasági szerszám'. *Vëllávā is szoktuk a zabod gyűttenyi, amikor nēm kötöttük kévēbe. Vam vavsvëlla mēk favëlla. VÖ. favilla, vasvilla*

zab (-ot, -gya, -ok) fn. A zabot a lovaknak atták legjobban, de a tikok is szerették, jobban t nek tüle. Sz. Kukutyinba zabot hēg, ēz (tréfából használatos akkor, ha nem akarják megmondani, hová megy valaki) Nr. Az érés ideje szerint van *korai* és *kēsei* zab. A vetés módja és a fölhasználás szerint: *bükkönyősszab* (bükkönnyel vetett takarmányként fölhasznált zab; zabosbükköny) és *magzab*. A zabot többféleképpen hasznosították: rendszerint egy részét lekaszálták, rendre, más részét meghagyták magzabnak.

A takarmányzab kaszálására akkor került sor, amikor még zöld volt ugyan, de a *fejét* (kalászát) már kihozta. Renden száradt meg. Fölgyűjtése kétféleképpen történhetett. Előfordult, hogy *vavsvëllával* vagy *favëllával* gyűjtötték össze boglyákba. A gondosabb és jobban ráérő gazda kévékbe kötötte össze. Kötelet a renden fekvő zabból készítettek kézzel vagy *verecsēnn*yel. Ugyanúgy kepékbe rakták össze, mint a gabonát. Igyekeztek minél előbb hazavinni, mert féltették az esőtől, hiszen a zabszéna nagyon értékes takarmánynak számított. Elsősorban lovakkal etették, de néha a szarvasmarhák is kaptak belőle.

A zabtábla azon részeit, amelyek szebbek voltak, jobb termést ígértek, meghagyták magzabnak. A zab aratására utoljára került sor. A cséplésre betakarított zabot általában a nagy asztag mellé rakták külön. Akihez előbb ment a cséplőgép, az kénytelen volt más gazda szérűjén elcsépeltetni. Ha nagyon kevés volt a magzab, akkor nem is hordták össze asztagba, hanem kocsiról csépeltek el. VÖ. magzab

zsúpkötél *zsupkötél* fn. 'gabonakévék bekötésére szolgáló, zsúpból készített kötél'. *A zsupkötél uan erőse vót, hogy aszat masindállaskor össze szoktuk szēnni, mer még abba össze csutát mēg esetlek szotyolasszart lēhetēt kötnyi.*

СПЕЦИАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА ЖАТВЫ В ДЕРЕВНЕ НАДЬКОНИ

Йожеф Сабс

Автор в этой статье собрал специальную лексику жатвы в диалекте деревни Надькони. Известно, что за последние десятилетия трудовой процесс жатвы очень изменился, и вследствие этого лексика жатвы всё более и более забывается; поэтому нужно собрать её возможно скорее.

Автор располагает, по возможности, полную лексику жатвы в алфавитном порядке. Заглавным словом даётся общелитературная форма, потом диалектное слово, а в скобках окончания, затем следуют — в нужных случаях — толкование данного слова и предложение-пример. В некоторых случаях автор приводит этнографическое описание и рисунки.

NÉHÁNY MONDATSZERKEZETI SAJÁTSÁG ÖSSZEFÜGGÉSE

ISKOLAI FOGALMAZÁSOKBAN

B. Fejes Katalin

1. Hogy nemcsak a nyelv, hanem a nyelvhasználat kutatása is feladata lehet a nyelvészetnek, az F. DE SAUSSURE óta tudományos közhely, de nehezen születő gyakorlat. Megvalósulásához az elméleten kívül mindenekelőtt módszertani apparátusra van szükség, a gyakorlat – a demokratikus közélet, a kifejlődő telekommunikációs rendszerek, az iskolai anyanyelvi nevelés stb. – már évek óta sürgeti az alkalmazható eredményeket.

A 60-as években B. BERNSTEIN és munkatársai publikáltak szociológiai indíttatású parole-kutatásokat,¹ nálunk DEME LÁSZLÓ mondatszerkezeti vizsgálatai adnak elméleti és módszertani alapot a nyelvhasználat magasabb síkjának a feltárásához.²

Az egyes mondatszerkezeti sajátosságokat (megjelenésük arányait figyelve) DEME LÁSZLÓ a szöveg sajátosságaiként emeli ki, így a mondategészekre jutó mondategységek átlagos arányát a szövegbeli átlagos s z e r k e s z t e t t s é gként; a tagmondatok alárendelődésének fokozatait a szövegbeli átlagos s z i n t m é l y s é gként valamint az egyes s z i n t e k n é p e s s é g eként; a mondategészekben és a mondategységekben levő tartalmas szavak átlagos arányát a szöveg-

¹ BASIL BERNSTEIN, Nyelvi szocializáció és oktathatóság: Társadalom és nyelv. (Szerk. PAP Mária és SZÉPE György) Gondolat K. 1975.

² DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai K. 1971.

beli átlagos t e r j e d e l e m k é n t értelmézi. Ezek, továbbá az itt nem említett mondat szerkezeti sajátságok³ e g y ü t t e s e n jellemzik a szövegek szerkezeti karakterét.

DEME LÁSZLÓ vizsgálati apparátusát SZABÓ JÓZSEF nyelvjárási szövegeken alkalmazta⁴, e sorok írója pedig az általános iskolai tanulók írásbeli nyelvhasználatának feltárását kísérte meg általa⁵.

Az eddigi, feltáró vizsgálatok azokra a mondat szerkezeti sajátságokra irányultak, amelyekben kölcsönös összefüggést lehetett feltételezni. Így kerültek középpontba a fogalmazások hosszúságának, szerkesztettségének, szinteződésének és terjedelmének kölcsönös viszonyai. A feltáró vizsgálatok anyaga több száz fogalmazásból állt. Ez a mennyiség tájékozódásra elegendő volt, a statisztikai feldolgozás szigorú követelményeinek azonban már nem felelt meg. A téma kutatásában ezért van nagy jelentősége annak, hogy az első tapasztalatokat OROSZ SÁNDOR anyagán ellenőrizhetjük.⁶

³ Így például a kapcsolódásnak és a tömbösödésnek, vagyis a szöveg bonyolultságának, tagoltságának és zsúfoltságának a vizsgálata.

⁴ A mondatalkotás nyelvészociológiai vizsgálata (nyelvjárási anyagon). Kandidátusi értekezés, 1978.

⁵ Szintaktikai adatok a kilencéves tanulók nyelvhasználati szintjéről. Tantárgypedagógiai kutatások. OM Pedagógusképző Osztály kiadványa 52-58. Baja, 1974.; - A funkcionális szemlélet felhasználása a nyelvhasználati készség fejlesztésében és ellenőrzésében. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében 53-68. Nyíregyháza, 1978.; - A mondat szerkezeti sajátságok optimális aránya a tízéves tanulók fogalmazásaiban. Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusa. Nyelvtud. Értekezések .sz.; - A szövegalkotási készség mérése. A Magyar Nyelvtudományi Társaság szövegtermini vándorgyűlése. Kaposvár, 1978.

⁶ OROSZ SÁNDOR: A fogalmazástechnika mérés metodikai problémái. Tankönyvkiadó, 1972.
Az OROSZ SÁNDORTól kapott 716 db fogalmazás elsődleges feldolgozását GULYÁS JÓZSEF, MEDOVARSZKI LENKE és SZVÉTEK KLÁRA végezte el.

Magyar iskolás gyerekek írásbeli nyelvhasználatát OROSZ SÁNDOR vizsgálta elsőként tudományos rendszerességgel. Mivel elsősorban a fogalmazástechnika egzakt mérésére törekedett, olyan konkrét műveletrészleteket különített el, amelyeket megszámlálható egységekként, alternatív döntéssel minősíteni tudott. Tizennyolc fogalmazástechnikai műveletet különböztetett meg. Ezek közül négy a tartalom kimunkálását, hét a szerkesztést, és ugyancsak hét a stilizálást jellemzi. Összességük adja a mérés eredményét. Az 1967/68. tanév tanulójának fogalmazástechnikájáról OROSZ SÁNDOR elszomorító képet kapott⁷, megállapításait saját vizsgálatunk általában megerősíti.

2. Fogalmazási műfajok mondat szerkezeti sajátosságai

Az elbeszélés, a leírás és a jellemzés mondat szerkezeti sajátosságainak összehasonlításától valami olyan eredményt várhatnánk, ami statisztikai adatok határozott különbségeként mutatkozik meg. Vagyis például az elbeszélés átlagos szerkesztettsége nek meggyőzően különböznie kellene a jellemzésétől és a leírásától, s ennek a különbözőségnek minden részkorpuszban mutatkoznia kellene. Ez azonban nem mindig van így. Ha egymás mellé írjuk a három műfaj általános mondat szerkezeti mutatóit, látunk ugyan különbségeket, de ezek nem feltűnőek (1. táblázat)

A vizsgált műfajok nyelvhasználatának markánsabb különbségét a fenti általános vizsgálat tehát nem mutatja ki. Ha a feltételezett különbség ebben a vizsgált anyagban egyáltalán megvan, akkor csak olyan módon tárhatjuk fel, hogy a kevésbé sikerült fogalmazásokat kirostáljuk az egyes korpuszokból. Ezt a műveletet nem idegen szempont szerint, hanem a másutt már értelmezett optimális sáv alapján tesszük, vagyis feltételezzük, hogy a 8-15 mondatos hosszúság tartományában sikerülhettek legjobban a 11 éves tanulók fo-

⁷ "Az eredmény meglehetősen rossz.

A tanulók negyötöde az általános iskola ötödik osztályában 45% -os teljesítmény alatt marad, a nyolcadikban 50% alatt, a középiskola II. osztályában a döntő többség 55 % alatt, a IV. osztályban pedig 60 % alatt teljesít." I.m. 101. l.

1. táblázat

Mondatszerk. sajátságok:	Elbeszélésben: (227 darab)	Leírásban: (245 darab)	Jellemzésben: (244 darab)
Szerkesztett- ség:	1,40	1,36	1,57
Szintmélység:	1,17	1,13	1,19
- mellékmonda- tokban:	2,04	2,04	2,09
Szintnépesség: F:	82,70 %	87,02 %	82,24 %
m_1 :	16,13 %	12,36 %	16,01 %
m_2 :	0,87 %	0,61 %	1,63 %
m_3 :	0,02 %	-	0,08 %
A fogalm. átl. hosszúsága:			
- mondategészekben mérve:	14,24	12,45	13,68
- mondategységek- ben mérve:	21,16	16,98	21,56
A fogalm. átl. terjedelmé:			
-fogalmazásban:	100,26	87,17	83,28
-mondategészben:	7,03	6,16	5,58
-mondategységben:	4,79	5,12	3,83

galmazásai.⁸

Feltételezésünket a 8-15 mondatos hosszúság gyakorisága mindhárom műfajban igazolja. Ebbe a tartományba tartozik az összes fogalmazás több mint 60 %-a (2. táblázat).

2. táblázat

A fogalmazások (mondat) hosszúsága:	Elbeszélés:		Leírás:		Jellemzés:	
	db	%	db	%	db	%
5-7	18	7,92	29	11,78	26	10,65
8-15	138	60,79	165	67,07	148	60,66
16-33	71	33,12	51	21,13	70	28,68
Összesen:	227	100,-	245	100,-	244	100,-

A hosszúságuk szerint csoportosított fogalmazások mondat szerkezeti sajátosságai már markánsabb összefüggéseket mutatnak. Hasonlítsuk össze a hosszúság és a terjedelem átlagos mutatóit (3. táblázat)!

(a) Az triviális megállapítás lenne, hogy hosszabb (több mondatos) fogalmazásokban több szó van, mint a rövidebbekben.

(b) Az viszont már figyelemre méltó tény, hogy a szó-mennyiség átlagos aránya nem mereven követi a hosszúság növekedését. A mondat egységekben ugyan még van bizonyos

⁸ Az írásbeli nyelvhasználatnak (életkortól és műfajtól függő) alsó és felső határral közrefogott szöveghosszúsági tartományát nevezem optimálisnak. Általában ezen belül keletkezhet jól formált szöveg. A mennyiségi határ alatt még nem – ez a szövegminőség követelménye; fölötté pedig már nem – ez meg az életkori fejlettség függvénye: az összehordott túl nagy anyagot a tanuló még nem tudja szöveggé formálni. (Vö. az 5. sz. jegyzettel.)

3. táblázat

Műfaj	Hosszúság: mondategész	A terjedelem átl. mutatója:		
		fogalmazásban:	mondategészben:	mondategységben:
Leírás	4-7	44,44	7,54	4,59
	8-15	74,50	6,77	5,90
	16-33	137,62	6,55	5,12
Elbeszélés	4-7	43,66	7,27	4,09
	8-15	75,28	6,54	4,37
	16-33	131,66	6,66	4,26
Jellemzés	4-7	35,83	6,71	3,58
	8-15	67,75	5,81	3,74
	16-33	128,85	5,93	3,94

szógyarapodás, de egy optimális határnál ez is megáll, sőt visszafelé indul (mint pl. a leírásban és az elbeszélésben). A mondategészek szóránya viszont az egészen rövid (4-7 mondatos) fogalmazásokban a legnagyobb, s a hosszúság növekedésével stagnál, vagy szintén csökken.

Emeljük ki mondathosszúsági csoportonként az átlagos szó-mennyiség-mutatókat (4. táblázat)!

Számottevő eltérést csak a jellemzés műfajának szóátlagai jeleznek. Ez az eltérés reális, hiszen a jellemzés műfaji ismereteit csak az 5. osztályban tanulják a gyerekek, míg az elbeszélést már harmadik, a leírást pedig a negyedik osztálytól gyakorolják. De más összefüggésben is a jellemzés mondat szerkezeti sajátosságai különülnek el. Eddigi vizsgálataink (kísérleti és kontroll-osztályok anyagai) meggyőzően valószínűsítették, hogy a szerkesztettségi és telítettségi mutatók ellentétes tendenciával működnek. A sajátosságok két végletén

4. táblázat

A szavak átlagos mennyisége				
az egyes egységekben:	az egyes műfajokban:	az egyes mondathosszúsági csoportokban:		
		4-7 (mondatos)	8-15 (mondatos)	16-33 (mondatos)
Fogalmazásban:	Leírás:	44,44	74,50	137,62
	Elbeszélés:	43,66	75,28	131,66
	Jellemzés:	35,83	67,75	128,85
Mondat-egészben:	Leírás:	7,54	6,77	6,55
	Elbeszélés:	7,27	6,54	6,66
	Jellemzés:	6,71	5,81	5,93
Mondat-egységben:	Leírás:	4,59	5,19	5,12
	Elbeszélés:	4,09	4,37	4,26
	Jellemzés:	3,58	3,74	3,97

álló fogalmazások szövegminősége gyenge, s ez érthető. Nem lehet jó egy fogalmazás csak azért, mert sok benne az összetett mondat, vagy azért, mert magas a tartalmas szavak aránya. Vizsgált műfajaink legmagasabb szerkesztettségét a jellemzésben tapasztaltuk, s a szóátlag itt a legalacsonyabb.

Az 5. osztály fogalmazásaiban feltűnően állandóak a mondategységen belüli szóátlagok. Eddigi tapasztalataink azt mutatják, hogy lényeges eltérés a különböző mondathosszúsági csoportok mondategységre vonatkozó szóátlagai között, s az átlagok a vizsgálatok döntő többségében az optimális sávban a legmagasabbak. Ettől a megállapítástól itteni anyagunkban

csak a jellemzés műfajának mondategységen belüli szóátlagai térnek el.

3. A vizsgált anyag településszociológiai megközelítése

OROSZ SÁNDOR nagy gondot fordított a gyűjtőhelyek kiválasztására is. Érdemes tehát szempontjainkat településszociológiai bontásban is érvényesíteni. (Feldolgozásunkban A csoportba soroltuk a városokat, B csoportba azokat a falvakat, amelyek lakossága 1600 fölött, C csoportba pedig azokat a falvakat és tanyákat, amelyek lakossága 1600 alatt van: 5. a, b, c, táblázat)

Műfaj: Elbeszélés

5/a táblázat

Mondatszerk. saját- ságok:	A csoport (városok)	B csoport (1600 lakos felett)	C csoport (1600 lakos alatt)
Szerkesztettség:	1,40	1,48	1,58
Szintmélység:	1,17	1,18	1,16
- mellékmondatokban:	2,03	2,05	2,06
Szintnépesség F:	82,70%	82,18%	84,17%
m ₁ :	16,60%	16,88%	14,74%
m ₂ :	0,68%	0,87%	1,07%
m ₃ :	-	0,06%	-
A fogalm. átl. hosz- szúsága:			
-mondategészekben mérve:	13,73	14,46	14,64
-mondategységek- ben mérve:	19,22	21,53	23,20
A fogalm. átl. ter- jedelme:			
- fogalmazásban:	89,00	109,00	102,00
- mondategészben:	6,50	7,60	6,88
- mondategység- ben:	4,64	5,10	4,41

Műfaj: Leírás

5/b táblázat

Mondatszerk. saját- ságok:	A csoport (városok)	B csoport (1600 lakos felett)	C csoport (1600 lakos alatt)
Szerkesztettség:	1,36	1,43	1,31
Szintmélység:	1,14	1,15	1,11
- mellékmondatokban:	2,05	2,04	2,04
Szintnépesség: F:	86,58%	85,47%	89,01%
m_1 :	12,76%	13,88%	10,44%
m_2 :	0,65%	0,64%	0,54%
A fogalm. átl. hosz- szúsága			
- mondategészekben mérve:	14,37	12,03	13,21
- mondategységekben mérve:	16,26	17,24	17,35
A fogalm. átl. ter- jedelme			
- fogalmazásban:	82,18	87,72	91,62
- mondategészben:	6,63	7,29	6,93
- mondategységben:	5,05	5,08	5,27

Műfaj: Jellemzés

5/c táblázat

Mondatszerk. saját- ságok:	A csoport (városok)	B csoport (1600 lakos felett)	C csoport (1600 lakos alatt)
Szerkesztettség:	1,54	1,60	1,57
Szintmélység:	1,19	1,19	1,19
- mellékmondatokban:	2,10	2,08	2,09
Szintnépesség: F:	81,99%	82,00%	82,24%
m_1 :	16,30%	16,40%	16,01%
m_2 :	1,52%	1,59%	1,63%
m_3 :	0,18%	-	0,08%
A fogalm. átl. hosz- szúsága			
- mondategészekben mérve:	12,92	13,49	15,11
- mondategységekben mérve:	19,97	22,17	23,74
A fogalm. átl. ter- jedelme			
- fogalmazásban:	78,85	85,61	83,28
- mondategészben:	5,86	6,39	5,58
- mondategységben:	3,79	3,98	3,83

Az úgynevezett hátrányos helyzet kampányszerű kutatásának idején természetesen kínálkozik az a feltevés, hogy a kis települések részben osztott iskoláiban a nyelvhasználat fejlesztése is hátrányos helyzetű feladat. Táblázataink adatai közt azonban nem találunk olyat, amely akár a falvak, akár a városok teljesítményében egyöntetűen alacsonyabb vagy kiemelkedőbb volna. Figyelemreméltó részletek természetesen vannak.

A C csoport fogalmazásainak s z i n t n é p e s s é g-

mutatóiban a kelleténél magasabb a főmondatok aránya. A tagmondatok 2-3 %-ának grammatikai úton kellene kapcsolódnia ahhoz, hogy elérje a városi tanulók írásbeli nyelvhasználatát. Föltehetőleg OROSZ SÁNDOR is ezt az összefüggést emelte ki, amikor a részben osztott iskolák ötödikeseinek bizonyos lemaradására utalt (i.m. 105.).

A települések szempontjából készített elemzésnek azonban nem az elkülönülés a fő tanulsága. A településszociológiai bontásból kapott kép nem mutatja azt a különbséget, amely a városi-falusi iskolák színvonaláról a köztudatban él; sőt van olyan sajátság, amelynek értékei mindhárom műfajban a részben osztott iskolákban a legmagasabbak. Ez a fogalmazások (mondategésszel és mondategységgel mért) hosszúsága. OROSZ SÁNDOR ezt indokoltnak találja: "... a fogalmazások átlagos terjedelme a részben osztott osztályok tanulóiánál nagyobb. Ennek oka valószínűleg a több egyéni munkával járó több írásbeli feladat következményeként jobban fejlett írástempó." (i.m. 106.)

Egy nyelvhasználati sajátságnak önmagában sajnos nem sok bizonyító szerepe van. A szöveg jobb minőségére itt is csak akkor utalna, ha egyéb mondat szerkezeti sajátságokkal harmonizálva jelentkezne. Ha például a hosszúsággal arányosan mindig magasabb volna a szavak átlagos mennyisége is, több lenne az alárendelő kapcsolódás, magasabb a szöveg átlagos szerkesztettsége.

A 6. táblázat adatai közt olyan összefüggéseket keresünk, amelyek egyik oldalán mindig a fogalmazások átlagos hosszúsága áll. Van-e kapcsolat a hosszúság és az egyéb mondat szerkezeti sajátságok között? Nézzük meg az A vizsgálati egység (városi iskolások) fogalmazásaiban!

A legáltalánosabb összefüggés ezen a táblázaton is szembeűnő: a fogalmazások hosszúságának növekedésével csökken az átlagos szerkesztettség. Ez a korreláció az iskolai fogalmazásokban magától értetődik. Számos fogalmazás csak mondategésszel mérve rövid: sok tanuló nem tudja mondatokra tagolni az

6. táblázat

Műfaj	Mond. hossz. csop.	Szer- kesz- tett- ség:	Szintmélység:		Szintnép.: F: m ₁ : m ₂ :	Terjedelem: fogalm m.egész m.egys.	Hosszúság: m.egészben m.egységben
			m.egy- ség	mell. mond.			
Elbeszélés	4-7 (6 db)	1,77	1,23	2,07	78,12% 20,31% 1,56%	43,66 7,27 4,09	6,00 10,66
	8-15 (53 db)	1,49	1,16	2,02	83,75% 15,91% 0,33%	75,28 6,54 4,37	11,50 17,18
	16-33 (24 db)	1,56	1,16	2,06	84,61% 14,43% 0,94%	131,66 6,66 4,26	19,75 30,87
Jellemzés	1-7 (6 db)	1,87	1,13	2,14	88,33% 10,00% 1,66%	35,83 6,71 3,58	5,33 10,00
	8-15 (62 db)	1,55	1,19	2,08	82,42% 16,05% 1,51%	67,75 5,81 3,74	11,64 18,08
	16-32 (14 db)	1,50	1,22	2,11	80,09% 17,72% 1,53% 0,65%	128,85 5,93 3,94	21,71 32,64
Leírás	5-7 (9 db)	1,64	1,19	2,06	81,60% 17,24% 1,14%	44,44 7,54 4,59	5,88 9,66
	8-15 (57 db)	1,30	1,14	2,06	85,92% 13,21% 0,85%	74,50 6,77 5,19	11,00 14,33
	16-31 (16 db)	1,28	1,13	2,03	86,97% 12,55% 0,46	137,62 6,55 5,12	21,00 26,87

élményt. Vagy éppen mondategésszel mérve hosszú: túlságosan széttagolják a szöveget. A két szélső hosszúsági sávban tehát (7 mondatig, illetőleg 16 mondattól) jórészt tagolási zavar okozza az átlagosnál magasabb, illetőleg az átlagosnál alacsonyabb szerkesztettségi mutatót. A alábbi egyszerűsített táb-

lázaton ezt az összefüggést emeltük ki.

7. táblázat

Hosszúság:	Elbeszélés	Jellemzés	Leírás
	szerkesztettségi mutatói		
-7	1,77	1,87	1,64
8-15	1,49	1,55	1,30
16-	1,56	1,50	1,28

A 7. táblázatunk mutatói közül egyedül a 16 mondatnál hosszabb elbeszélések csoportja viselkedik kivételesen. Ennek az a magyarázata, hogy az optimális sáv felső határát a műfajokra való tekintet nélkül, azonos mondathosszúságnál húztuk meg. Itt figyelembe kellett volna venni, hogy az elbeszélések általában hosszabbak, mint a jellemzések és a leírások; az elbeszélések optimális sávja így nem reális. Ha a 16-17 mondatos (6-8 db) fogalmazást még az optimális sávba számoljuk, akkor ugyanazt a tendenciát kapjuk meg, amit a másik két műfajban: magasabb szerkesztettségi mutatót az optimális sávban, s alacsonyabbat a 18 mondatnál hosszabb fogalmazásokban. A 8. táblázaton a 16 mondatnál hosszabb fogalmazások százalékos részesedési arányát ábrázoltuk:

8. táblázat

	Elbeszélés		Jellemzés		Leírás	
	db	%	db	%	db	%
Összes fogalm.	83	100	82	100	82	100
16 mondatnál hosszabb fog.	24	28,91	14	17,07	16	19,51

4. A hosszúság és a szerkesztettség mutatóinak ellentétes tendenciáján kívül még több részleges összefüggést is kiemelhetnénk. Aligha véletlen azonban, hogy a hosszúság és a szinteződés, a hosszúság és a mondategységekben mért terjedelem között nem találunk egyértelmű, műfajokban és tele-

pülésekben azonosan megnyilvánuló tendenciákat. Az általunk vizsgált mutatók a s z ö v e g mondatszerkezeti sajátosságai, s ezek az 1968-ban készült fogalmazások – miként OROSZ SÁNDOR is megállapította – nem érik el azt a szintet, amelyen az egymás után írt mondatok szöveget alkotnak. A tanári munkában tehát gyakorlati feladatként jelentkezik az a kérdés, ami a szövegtani kutatók számára elmélet: miben különbözik a szöveg a mondatok egyszerű szekvenciájától. Itteni vizsgálatunk arra hívja fel a figyelmet, hogy az iskolai fogalmazások egymás után írt mondatai hosszú érési folyamatban válnak egyre jobban szöveggé, így a fogalmazástanításban elsősorban erre kellene figyelnünk, s csak ezzel együtt gondolni az írásbeli kifejezés fejlesztésének hagyományos formáira és eszközeire.

ÜBER DIE ZUSAMMENHÄNGE BESTIMMTER SATZ-
STRUKTUREN IN SCHULARBEITEN

von

Katalin B. Fejes

In diesem Beitrag wird ein Teil der Untersuchungen über die Performanz veröffentlicht (s. Nyelvtudományi Értekezések, Nr. .) Als Untersuchungsmaterial dienten schriftliche Arbeiten von elfjährigen Schülern. Die Untersuchung richtete sich auf gewisse Satzstrukturen, die für die Texte typisch waren: auf die durchschnittliche Proportion der predikativen Momente in den Sätzen, auf die durchschnittliche Schichtentiefe der Subordination der Nebensätze, sowie auf die Durchschnittszahl der Wörter in den Sätzen und in den prädikativen Momenten. Der Autor untersucht ihre gegenseitigen Zusammenhänge als charakteristische Eigenarten der Textstruktur.

Der methodisch-theoretische Apparat der Untersuchung wurde von LÁSZLÓ DEME ausgearbeitet: Über die Untersuchung

der Häufigkeit von Satzstruktur-Eigenarten. (Akadémiai Kiadó,
Budapest, 1971.)

METAFORIKUS HASONLATOK
(FÜST MILÁN KÖLTŐI NYELVÉBEN)

Büky László

Maga a költő ezt írta a hasonlatról: "... úgy a hasonlat, mint a képekbe sűrített hasonlat mindenekelőtt azáltal hat ránk, mert mozgalom van benne, mert megmozdítja restté vált képzeletünket. Ha azt mondom, hogy az alma ugyanolyan, mint az alma, ezzel nem sokra megyek. De ha azt állítom, hogy némiműképp hasonlít valami másra, ezzel már megmozgattam a lelkekben valamit" (FÜST MILÁN, *Látomás és indulat a művészetben*². Budapest, 1963. 316). A Füst által mozgalomnak nevezett stílushatás mibenlétével a stilisztikai irodalom bőven foglalkozott, mégsem főléslétes az újabban metaforikus hasonlatoknak nevezett alakulatok további vizsgálata éppen a mondott mozgalom pontosabb megismerése céljából.

A metaforát tartalmazó hasonlat különösen hatásos stílusesszöközt eredményez (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN: A hasonlat és a metafora Babits Mihály fiatalkori verseiben. Nyr. LXXXIII [1959.], 190; TÖRÖK GÁBOR: József Attila-kommentárok, XII. Nyr. XCV [1971.], 311 j.; KEMÉNY GÁBOR, Krúdy képalcotása. NyelvtudÉrt. 83. sz. [1974.], 66-70). A következőkben a Füst által *Újak* címen elkülönített költemények néhány effajta hasonlatát vizsgálom kialakulásuk, felépítésük valamint funkciójuk alapján.

A metaforikus hasonlatok első csoportját azok a hasonlatok alkotják, amelyeknek egyik szerkezeti részük (a hasonló) egy metafora, a másik összetevőjük (a hasonlított) pedig mintegy kifejtése e metaforának:

- (1) Ez áldott völgyet én nem ismerem.
Hol zöld levélen ül az elmúlás,
(Mint holmi békaporonty ül és nem szól, csendbe' van,) és lappangnak az árnyak is... (A völgyben, 72. Az idézetek FÜST MILÁN, Összes versei. Budapest, 1969. kiadásból valóik.)

Az *ül az elmúlás* teljes alakú igei alaptagú metafora. Az *ül* ige vonzata megengedi, hogy a költő az *elmúlás*-t bárhová, így *zöld levél*-re is ültethesse, ennek következtében az elmúlás azonosítható olyan dologgal vagy dolgokkal, amelyiknek képesek ülni valamin. A teljes hasonlat tehát **zöld levélen békaporonty-ként ül az elmúlás* képre vezethető vissza. E feltételezett képben a zöld szín látensén kétszer is megvan, a levélen ülő béka színe is nyilván ilyen (vö. *levelibéka*: ÉrtSz. 4: 810), s ezáltal a kép *zöld ↔ elmúlás* részekre tagolható. A kép *zöld* része voltaképpen szimbolikus szerepű, Füst máskor is gyakran él e színnévvel. Így például Este van című versében a lírai alany a boldogságot zöld szigeten, zöld árnyékban keresi, a Nyilas hava című költeményének *zöld* jelzői valósággal elbűvölték a fiatal pályatársakat (l. VAS ISTVÁN, A félbeszakadt nyomozás. Szépirodalmi Kk., Budapest, 1967. 400 kk.). A kép második, az előzővel ellentétben álló része a Füst Milán-i költői nyelv egyik kulcsszaván, az *elmúlás*-on nyugszik (l. SOMLYÓ GYÖRGY: A költő gondolatainak kertje. Új írás XV [1975.], 96-107), mint annyiszor: "Sötét vagy-e? / Kivel a sötétségben oly rég szembenézek, hallgató király: rejtélyes *elmúlás*!" (Szellemek utcája, 14); "... néztek a láthatár borus messze-ségeibe... S mi nem embernek való látomás: / Hiába fürkészik agg, néma szemeitek az örök *elmúlást*, / Oh semmi sem segít" (Henrik király!, 46); "S oh mély homály főd el / S a karjaval itt is átölel / Az *elmúlás*" (Reménytelenül, 67); "S ki úgy szeretted már az *elmúlást*, Hol régen s mélyen rejtezel ..." (Egy csillaghoz!, 64.) Az *elmúlás* mellett kiemeltem a vele kapcsolatos hangulatot keltő szavakat, amelyek láttatják,

hogy a **zöld levélen békaporontyként ül az elmúlás* képen a *zöld* az *elmúlás*-t metaforájával, a *holmi békaporonty*-tyal metonimikusan kapcsolja össze. (A metafora metonimikus árnyalataira l. ROMAN JAKOBSON, *Hang-Jel-Vers*. Budapest, 1969. 244.) Ami az *elmúlás*-sal Füst lírájában hangulati kapcsolatban szokott lenni, azt a békaporonty magatartásában láthatjuk: *nem szól, csendbe' van*, azaz hallgatag, mint az idézett Szellemek utcajában, illetve néma, mint a szintén idézett Henrik király! című versben. (Utóbbiban jelzőátvetéssel, enallagéval másuvá került a *néma* jelző!) – Végeredményben tehát nem a különféle dolgok összehasonlítása révén ér el a költő e hasonlatával stílushatást, hiszen az elmúlás sem hangulati, sem szemléleti szempontból nem hasonlítható holmi békaporontyhoz, hanem azonosítja a dolgokat (képzeteket) saját költői világlátása alapján. Emiatt vezethető vissza **zöld levélen békaporontyként ül az elmúlás* képre a tárgyalt hasonlat, s joggal feltételezhető, hogy ez lehetett a költői tudat alapmetaforája, amelyet végül a hasonlat tágabb nyelvi köntösébe öltöztetett a költő. – Mindezek miatt nem kielégítő az effajta metaforikus hasonlatokat csupán strukturálisan leírni, mint JU. I. LEVIN tette Az orosz metafora struktúrája című munkájában (In: HANKISS ELEMÉR [szerk.], *Strukturalizmus*. Budapest [é. n., 1971.] II, 173–182). Hasonló megállapításra jutott KEMÉNY GÁBOR a LEVIN-formulák alkalmazása és egyes metaforikus hasonlatoknak alkotáslélektani vizsgálata után (i. m. 67).

Füst metaforikus hasonlatainak szövegkörnyezete sokszor megadja az olvasónak a metaforás azonosítás megértéséhez szükséges fogódzókat:

(2) ... S akdr a duda szól az éj maga.

Mert ott nem kell muzsika, ott minden muzsika...

(A völgyben, 72)

Ebben a hasonlatban a *szól az éj* metafora a *szól* 'hangszer v. más hangot adó eszköz' a rá jellemző hangot adja' (ÉrtSz. 6: 342) jelentése folytán. Természetesen nem metaforikus a jelentése a hasonlítást kifejező mellékmondat alanyához értve (a *duda szól*), mégsem egyszerűen szerkezetcseréről van szó, hiszen a következő mondat közli az olvasóval, hogy a völgy-

ben, ahová a lírai alany vágyik, minden muzsika. Ha minden muzsika, az éj is az lehetett, s mivel a versben az idézett részt bizonyos népi hangulatot keltő sorok előzik meg – "Hej, micsoda tánc foroghat ott // A gyepűs téreken / S micsoda élet pezsdülhet azért a téres partokon, / Mert ott a béresnek is sarkantyuja van!" –, a dudának, mint népi hangszernek a megjelenése nem erőszakolt, sőt valamelyes időbeli érintkezés is fellelhető a hosszú ideig tartó éj és a hosszú ideig hangoztatható dudaszó közt. Ez a metonimikusság ugyancsak a metafora jegye.

A következő példában a hasonlatot megelőzve egy olyan metonímia található a költeményben (*szerszám*), amilyen a metaforás azonosítás előkészítésére való:

(3) Lobogva forrsz világ és minden reggel újra. Oh
ez nem panasz. De mégis nem tanúlsz. A
csillogó szerszámot felveszed?

Mikor lesz már, hogy mint a dacos állat, mely az
ostort egyszer s mindenkorra megjegyezte,
Ellenállsz és nem fogsz fényleni. (Kutyák, 82)

A *szerszám* metonímia, ha feltételezünk egy **a világ felszerszámozható állat* metaforát – egyelőre tudati tartalékként –, a 'lőszerszám' által szabadságában korlátozott világra utal, de 'hajnal, reggel' jelentése is van, amint ez a kiragadott versrészletből is és a költemény bevezető mondatából ("Hajnaldodik") is következik. A hasonlat nyelvi valósága újabb metonímiával (*ostor*) teremt kapcsolatot az előzményekkel, s megjeleníti a metaforát is: *mint a dacos állat, mely az ostort egyszer s mindenkorra megjegyezte, // Ellenállsz*. Amire tehát az olvasó a költemény hasonlatának értelmi-érzelmi befogadásához eljut, a **világ felszerszámozható állat* teljes alakú metafora kialakulását, folyamatát éli át – a metafora természetének megfelelően, amiről FÓNAGY IVÁN azt írja: "A metafora – a tárgyak direkt, statikus megjelenítésével szemben – folyamat, processus" (A kifejezés mint tartalom. In: TELEGDI ZSIGMOND [szerk.], Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Budapest, 1972. 117). – "Ellenállsz – mondja Füst Milán a *világ*-ról – és nem fogsz fényleni" – a csillogó (ló)-

szerszámnak ellenkező előjellel megfelelő tartalmi közlés ez. A *fénylik* jelentése ugyanis öltöztetével, külső megjelenésével ékeskedik (vö. ÉrtSz. 2: 781). Az értelmezés alapján kitetszik, hogy a költői óhajban az a vágy fogalmazódik meg, külsőségekkel ne ékeskedjék a világ, ha belső értékei elégtelenek a boldogsághoz; idézzük a vers végét: "S nem érdemel meg büntetésül még egy holnapot". A büntetés a hasonlat *ostor*-val állítható párhuzamba, s így a vers kezdetétől - "Hajnalodik" - végéig az alapmetafora asszociációs láncára épül a tudatelőttés fantáziáló gondolkodás, aminek az eredménye a metafora (1. FÓNAGY i. m. 118).

Az (1) jelzésű metaforikus hasonlatban az állítmány és a hasonlat alanya közötti metaforás viszonyhoz képest a (3)-ban ez kevésbé mutatja, hogy a metaforikus hasonlattal állunk szemben, mert ez az alany és állítmány voltaképpen köznyelvi, ún. exmetaforát alkotna. Ezt a költő megfogalmazása elkerüli, hiszen az idézett rész első mondatában szervetlen mondatrészként meglevő *világ*-ra a későbbiekben csak az igei állítmányok személyragjai utalnak (*felveszed*, *Ellendül*). Kétségtelen, hogy az exmetaforás állítmány stílushatása gyengébb, ám az alapmetafora köré szerveződött képrendszer ezért a benne rejlő "mozgalom"-mal kárpótol.

A metaforikus hasonlatban két hasonlítotttra is vonatkozhatnak a hasonló, s ezáltal a metaforikuság tovább építhető:

- (4) ... Minek hálnék meg ily korán,
Ha még egy pirkadatot láthatok.
Majd rózsaszín leszek s áradni fog
Szívemből énekem, akár a nagy vizek
S a hold alól a szél

Máris ringatná hajjaim ... (Hajnal előtt, 83)

A kontextusból közvetlenül következik, hogy a lírai alany a pirkadatban rózsaszín lehet, mint ugyanakkor a nagy vizek, de az *áradni fog Szívemből énekem* tagmondat állítmánya már metaforikus alanyához képest, ha 'Levegő, fény v. szag' nagy tömegben v. nagy erővel terjed, özönlik; áramlik' (ÉrtSz. 1: 238) átvitt jelentést tulajdonítunk az *árad* igének. A *nagy*

vizek-re vonatkoztatva az ige '‹Folyó v. állóvíz vmely helyen› tömegében növekedik, szintje emelkedik' (ÉrtSz. i. h.) jelentésű. E kettősség már stílushatást eredményez, amit tovább növel egy mellérendelt kapcsolatos mondat tartalmi közlése: *S a hold alól a szél Máris ringatnd habjaim*. Ebben a *habjaim* a hasonlat *énekem*-jének metaforája is lehetne, ha a vershelyzet (*Hajnal előtt* a költemény címe!) s maga a tagmondat hely- és időhatározója (*hold alól, Máris*) nem a versidő és -tér szerinti *hic et nuncra* vonatkoztatná a szél ringatását. Így azonban a *habjaim* metafora aligha tehető meg a bekövetkező pirkadatkor áradó ének azonosítójának, inkább a metaforikus hasonlatban levő azonosító (*vizek*) metonímiája, amely azonban éppen a hasonlat metaforikus volta miatt – a mondott idő- és térbeli kizárás ellenére – maga metaforikus, s emiatt aligha fordítható le köznyelvi kifejezésre a jelen esetben (vö. TAMÁS ATTILA, A költői műalkotás fő sajátosságai. Budapest, 1972. 194).

A metaforikus hasonlatok második csoportját olyan hasonlatok alkotják, amelyekben a hasonlatot tartalmazó mellékmondat alanyához képest a főmondat állítmánya metafora:

- (5) Költő vagyok, oh jaj, kiáltanám váltság után jajongva, –
Mint a téli fák, –
S a sárkány torkában majd mégis eltűnök. (Levél Kanadából, 37)
- (6) ... míg alatt a sötét földeken boldog komondorok
Járták az éjszakát s fel-felugattak hozzád, mint a
kócos szellemek. (Az igaztevőhöz, 62)
- (7) Az édeságyú-vágyú Pergola
Úgy csókol téged, mint a kancsó ... (Gúnydal Pergolára, 70)
- (8) S ha felhőid közt eléd járul egy-egy emberarc,
Te mozdulatlan várod őt, nem bíztatod, nem kergeted
S úgy űlsz előtte, mint a hegy. (Szózat az aggastyánhoz, 15)

Az utolsó példa jól mutatja az e csoportba tartozó metaforikus hasonlatok keletkezését. A komplex képben olyan jegyek halmozódnak föl, amilyenek a *hegy* fogalomhoz kötődhetnek: *felhőid*, *mondulatlan*. Ezért a hasonlatban megjelenő *hegy* az addigi hírértékek alapján a közleményt annyira koncentráltta magára a közleményre, hogy az olvasó számára nem gond a metaforikusság apperceptálása, sőt azt művészi közleménynek értékeli (l. R. JAKOBSON i. m. 221), hiszen a *hegy gerince ~ hegy háta* fajta köznyelvi metaforákhoz kötheti a metaforikus hasonlat alapjául szolgáló **hegy ul* képet.

Az (5) jelzetű versidézetben található hasonlat a költő nyelvében másutt is felbukkan: "Hisz úgylis téli álom már nekem e földi lét, / Amelyből felriadok olykor s mint a fák / Az ég felé jajongok ..." (Messzi fény, 128; *Régiek*). Megvan szokványosabb formában is: "Hajoltam-hajladoztam, mint szélben a fák ..." (Barátaimhoz!, 49). Ezek az előfordulások azt mutatják, a költő képalkotási rendszerében a *fák* állandó képelem gyanánt funkcionálnak. (A magyarokhoz című versében egy cédrus sorsát állítja párhuzamba a magyarságéval.) – A (6) és (7) metaforikus hasonlatainak nem mutatkozik közvetlen kapcsolata sem a szűkebb, sem a tágabb szöveggörnyezettel. Mint a legtöbb e csoportba tartozó metaforikus hasonlatban rejlő metaforás azonosítás, ezek is alkalmi lelemények, amint a legtöbb költői metafora is. Stílushatásukat ez a körülmény is erősíti.

A metaforikus hasonlatok harmadik csoportjában a főmondati állítmány a főmondat és a mellékmondat alanyához képest is metafora:

(9) *Akár az dlomláts íze, oly fanyar a sárga táj*
S akár a tenger mélye, hallgatag. (Egy magános lovas, 41)

(10) ... *akár a tenger mélye hallgatag* [a táj] (L. fent)

(11) *Fanyar volt a sorsom íze, mint az dlomé ...* (Ballada az elrabolt leányról, 55)

(12) Am utóbb néma lett [a kastély], akár egy nagy lakat.

(L. fent)

A költői képalkotás öntörvényei szerint alakultak az e típusú hasonlatokat alkotó alapmetaforák. Az **dlom tse* metafora, amelyik a (9) és (11) jelzetű példákban egyaránt megtalálható, bizonyosan Füst Szózat az aggastyánhoz című verséből érthető: "Vérző fogakkal álmodol, forognak súlyos álmaid ... (15), az ízélmény talán ebből eredeztethető. Az azonban már mindenképp a Füst Milán-i költői önkifejezés legbenső sajátja, hogy e fanyarnak mondott íz egy tájra vagy egy emberi sorsra is vonatkozik. Csak a dolgok és/vagy képzetek mintegy a tudatelőttés fantázián alapuló azonosítása eredményezheti ezt.

A (12) jelzetű metaforikus hasonlat kialakulása a verségszövegből jól kitetszik. Az idézetben szóban forgó kastélyba van bezárva egy üveggyártó elrabolt leánya. "Ki tudja, kit őriznek ott s mely titkokat?" – írja a költő, s innen való a bezártság, a lakat képzete. A némaságé pedig: "... sokat integettek onnan egykoron! Am utóbb néma lett ...". E motívumok egybeépítése jelentkezik a hasonlatban, a *lakat* és a *kastély* hasonló funkciót tölt be, előbbi bezár valamit, utóbbi bezártak valakit. Ebből a közös funkcióból eredeztethető a hasonlat alapjául szolgáló metafora: **a kastély egy nagy lakat*. S a közös funkció alapján a *néma* szemantikai jegyet mind a kastély, mind a lakat megkapja. Tehát elsődleges a metaforikus azonosítás! A hasonlításra kerülő dolgok valamely közös jegyének megragadására csak ezután kerül sor a vizsgált fajta hasonlatokban.

A (10)-ben a **tenger mélye hallgató* és a **táj hallgató* metaforákat építi össze a hasonlat a *hallgató* szó 'zajt nem adó, az élet jeleit nem mutató <dolog, tárgy>; csendes, zajtalan, néma' jelentése alapján (ÉrtSz. 3: 68). A szótár szépirodalmi stílusban használatosnak jegyzi a szót e jelentésében, s már ez is bizonyos stílushatással jár. Mivel pedig a versben ugyane táj nemcsak *hallgató*, hanem *fanyar* is – mint láttuk –, ez utóbbi metafora mintegy beállítja az olva-

só tudati működését arra, hogy a *hallgatatag*-ot is metaforikusnak fogja föl.

Végeredményben megállapítható, hogy a metaforikus hasonlatok kialakulása voltaképp a metaforák kialakulásának függvényében vizsgálándó. Stílushatásuk nemcsak a hasonlításra kerülő dolgok valamely közös jegyének kiemeléséből, hanem a hasonlat részeinek metafora voltából eredeztethető. Ennélfogva legerősebb képi hatása azoknak a fajtáknak van, amelyekben a hasonló és a hasonlított egyaránt metaforát tartalmaz. Ilyenek a második és a harmadik csoportba tartozó metaforikus hasonlatok. Ezekről azt mondhatni, a hasonlat a metaforák alapján másodlagosan jött létre, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy a szerepe is másodlagos. Éppen ezzel a tágabb nyelvi köntösű stílusesszékkel képes a költő bonyolultabb tartalmú szóképeket is a megértés, a befogadás részére hozzáférhetőbbé tenni.

LES COMPARAISONS MÉTAPHORIQUES

(dans le langage poétique de Milán Füst)

par

László Büky

La comparaison poétique contenant une métaphore représente un élément stylistique efficace. Ces comparaisons sont traitées ici du point de vue de leur constitution, leur structure et fonction, sur des exemples pris du langage poétique de Milán Füst. — L'examen des comparaisons métaphoriques de différents genres affirme également que, en réalité, la constitution de ces comparaisons doit être analysée en fonction de la constitution des métaphores. L'effet stylistique procède non seulement de la mise en relief du caractère commun des choses comparées, mais aussi du fait que les termes de comparaison représentent, en eux-mêmes, une métaphore.

A SZÖLKUP NÉVUTÓK, IGEKÖTŐK ÉS VALÓDI HATÁROZÓSZÓK
MORFOLÓGIAI TÍPUSAINAK ÁTTEKINTÉSE

Janurik Tamás

A névutókról, igeekötőkről és valódi határozószókról mind-
eddig kevés szó esett a szölkup szakirodalomban. Az eddigi
nyelvtani összefoglalások is vagy megelégedtek csupán pusztá
felsorolásukkal (CASTRÉN 1854, CASTRÉN-LEHTISALO 1960), vagy
a felsoroláson túlmenően csak nagy általánosságban tárgyalták
létrejöttük módzatait (PROKOFJEV 1935). Valamivel részlete-
sebb áttekintésüket az teszi mégis lehetővé, hogy az északi
szölkup iskolai-irodalmi nyelv forrásainak szójegyzékében
(ERDÉLYI 1969) viszonylag bő és homogén anyag áll rendelkezés-
re.

Morfológiai felépítésük szempontjából e három szófaji
kategória nem különül el élesen egymástól, sőt szép számban
akadnak közöttük olyanok, amelyek azonos alakban egyaránt
használatosak határozószóként és névutóként (pl. *ilqit*: SW 52
ilqit ninkilä "lenn állva", *sirät ilqit* "hó alatt", stb.),
határozószóként és igeekötőként (pl. *karrä*: SW 86 *karrä töt*
kintä "lefelé, a tó közepére", *karrä tiä* "beült a csónakba",
stb.), vagy névutóként és igeekötőként (pl. *čessä*: SW 237 *qāmpit*
čessä "az árral szembe" *čessä četintä* "szembejött", stb.).
Külön-külön való tárgyalásukat az indokolja mégis, hogy szin-
taktikai funkcióik eltérőek: a névutók csak névszókhoz vagy
névmásokhoz kapcsolódva, az igeekötők csak igékhez kötődve,
a határozószók viszont önállóan vesznek részt a mondatalkotás-
ban.

1. N é v u t ó k

A szölkup névutók alapszava többnyire valamilyen térszeg-
mentummal kapcsolatos jelentésű főnév. E főnevek ragozása hi-

1. táblázat

alapszó	Lat.	Loc.	Abl.	Pros.	Jelentés
SW 41 i-	intē	iqēt	iqēnē	imēt	"rá" stb.
SW 51 īl-	īltē	īlqēt	īlqēnē	īlmēt	"alá" stb.
SW 79 qō-	qōntē	qōqēt	qōqēnē	qōmēt	"mellé" stb.
SW 94 kē-	kēntē	kēqēt	kēmēt	"közepébe" stb.
SW 105 kotā-	kotāntē	kotāqēt	kotāqēnē	kotāmēt	"közé" stb.
SW 140 moqē-	moqontē	moqōqēt	moqōqēnē	moqōmēt	"mögé" stb.
SW 142 mōrē-	mōrontē	mōrōqēt	"végére" stb.
SW 177 pārē-	pārontē	pārōqēt	pārōqēnē	pārōmēt	"fölé" stb.
SW 196 putē-	putontē	putoqēt	putomēt	"mélyébe" stb.
SW 223 šūñčē-	šūñčontē	šūñčōqēt	šūñčōqēnē	šūñčōmēt	"belsejébe" stb.
SW 239 čontē-	čonnontē	čontōqēt	čontōqēnē	čontōmēt	"közepére" stb.
SW 244 tāk-	tāktē	tāqqēt	tāqqēnē	tānmēt	"mögé" stb.

ányos, csupán helyhatározás (latívusi, locatívusi, ablatívusi vagy prosecutívusi) alakjaik élnek a nyelvben. (1. sz. táblázat.)

Speciális esetként a *šū* "kígyó" főnév is előfordul névutó alapszavaként: SW 223 *wettjt šūmīn* "az út mentén", *kiš šūmīn* "a folyó (kígyója) mentén". Az SW 109 *kuntj* "alatt, folyamán" és *kumit* "vmi hosszában" névutók feltehetően egy *ku-* "hossz" alapszó lativusi ill. prosecutivusi esetragos alakjai, alapszavuk azonban önállóan vagy más toldalékkal nem adatolt. Hasonlóképpen a *čegsaš* "szembe" névutó instrumentalis-*ša* esetragos, *čegt-* alapszava, bár összefügghet a *čettijo* "szembejönni, találkozni" igével, további magyarázatra szorul. Az SW 217 *šaqt, saqt* "szerint, -ként" névutó locativus esetragos, *ša-*, *sa-* alapszavának jelentése azonban pontosan nem ismeretes. (Feltételezhető esetleg, hogy összetartozik az SW 204 *šāl' nom* "égbolt", SW 160 *šāl' nūt henmit* "az égbolt belső felén át", valamint CL 81 K *saigendā* "közepére", *saigedān* "közepén", Tas *salj tjonds* "a legközepe" adatok *šāl'*, *šāl'*, *sai*, *salj* szavával, s ezek jelentése a "legbelsőbb rész" lenne?).

Az SW 195 *punā* "után, múlva" névutó alapszava: *pu-* "hátsó rész" jelentésű, a *-nā* toldalék lativusi irányú. Hasonló jelentésű névutói párja, a *pūt~pūn* "után, később" PROKOFJEV szerint genitivusi esetragos (PROKOFJEV 1935, 50), valószínűbb azonban, hogy ezek a *-t~n* végzések ősi, koaffixum nélküli névmási-határozószói locativusragok.

A lativusi értékű SW 231 *čati* "-ért, számára", SW 239 *čiti* "-ra, -re", SW 264 *tetti* "-ig" és a locativusi értékű SW 229 *čarā* "-ként", SW 238 *čiri* "-on, -en, -ön", SW 142 *mōri* "által", SW 252 *tarā* "-módra" névutók közelebbi felépítésüket illetően jelen ismereteink szerint nemigen elemezhetők.

2. I g e k ö t ő k

A tazi szölkupban az egyedüli egyszótagos SW 269 *to, tō* "el, stb." mellett egész sor olyan, lativusi irányú, elsősorban igeekötőként használatos határozószó található, amelyek közös jellemzője, hogy rendre *-ā* (*-nā*, *-tā*, *-lā*, *-rā*, *-pā*) végződésűek: SW 27 *ālpā qenni* "elment", SW 47 *innā weša* "fel-

kelt", SW 51 *ĩllä alča* "leesett", SW 55 *jannä qęntak* "elő-remegyek", SW 60 *qamt* (= *qamıttä*) *ālča* "arcra esett", SW 79 *qottä ālča* "hanyatt esett", SW 85 *kāmtä nullımānna* "oldalra borult", SW 86 *karrä tija* "beült a csónakba", SW 99 *konnä tanta* "kiszállt a partra", SW 105 *kottä alča* "oldalra esett", SW 140 *moqınä tūna* "visszajött, hazajött", SW 161 *nennä kuralıı* "előreszaladt", SW 191 *pōnā tanta* "kiment", SW 213 *sukıltä tūıı* "visszatért".

Ezekből néhány esetben egyéb locativusi, ablativusi, prosecutivusi határozószók is keletkeztek, amelyeken a lativusi alakhoz járuló (-*qıı* ~ -*qın*, -*qını*, -*mıı* ~ -*mın*) *n é v s z ó i e s e t r a g o k* találhatók, de ritkábban -*qı*- ko-affixum nélküli (-*t* ~ -*n*, ill. -*nı*) locativusi és ablativusi alakok is előfordulnak közöttük. (2. sz. táblázat)

A *pōnā* lativusi alakkal szemben kivételesen a *pō* "külső rész, ?köz" (vö. nyenyec *pond?* "közé" stb. HAJDÚ 1968, 56) alapszó esetragos alakjai állnak locativusban és ablativusban, a prosecutivusi alak pedig *pō kımın* felépítésű. Az alapszó más igekötőknél is elkülöníthető. A *moqınä* stb. alakok mellett a feltételezett **moqı*- (PROKOFJEVNél: *moq*- Gr 46, vö. még: SW 140 *moqal*, *moqal'*, *moqqał* "Rücken, Rückgrät, Bergrücken") alapszóból keletkeztek a *moqontı* stb. névutók is. Az *innä* stb. szavaknak is van *i*- "felső rész" alapszóból származó *intı* stb. névutói párja. A magányosan álló *ĩllä* igekötővel szemben a közös *ıl*- "alsó rész" alapszóból népes névutó-család eredeztethető: *ıltı*, *ılqıt* stb.

A *jannä* és *nennä* igekötők nyelvjárási adatok (CL 67 N *nannē*, MO *njannē*, K *njarne*, NP *njaranni*, Tsch. *njarneš* stb.) alapján feltehetően összetartoznak a nyenyec *ńer* "elé" stb. névutó, ill. határozószó-családdal (vö. MIKOLA 1975, 85-96 és 183). Ez esetben a szölkup adatok így elemezhetők: **ńer*+ **nä* > *ńennä*, *jannä*.

A -*nä* lativusi értékű toldalék eredetére több feltevés lehetséges. Esetleg összefügghet a nyenyec *ńā?* "-hoz" HAJDÚ 1968, 56) névutóval, a szölkup alakok ekkor a nyenyec *ńerńā?* "előre" határozószóval azonos, névutós szerkezetűek.

2. sz. táblázat

LAT.	LOC.	ABL.	PROS.	ADJ.	PART.
ālpā	-	-	-	-	-
innā	innāt	innānī	-	innāl'	innānētīl'
-	innāqīt	innāqīnī	innāmīt	-	-
īllā	-	-	-	īlāl'	-
jannā	jannāt	-	-	jannāl'	-
-	jannāqīt	jannāqīnī	jannāmīt	-	-
qamīttā	-	-	-	-	-
qottā	-	-	-	-	-
kāmtā	-	-	-	-	-
karrā	karrāt	-	-	karrāl'	-
-	karrāqīt	karrāqīnī	karrāmīt	-	-
konnā	konnāt	-	-	-	-
-	konnāqīt	konnāqīnī	konnāmīt	-	-
kottā	-	-	-	-	-
moqīnā	moqīnāt	moqīnānī	-	moqīnāl'	-
-	moqīnāqīt	-	-	-	-
hennā	-	-	-	hennāl'	-
-	hennāqīt	-	-	-	-
pōnā	-	-	-	-	-
-	pōqīt	pōqīnī	pō kīmīn	poqqīl'	-
nukīllā	nukīllāqīt	-	-	-	-

Elképzelhető a -nā lativusi esetrag volta is. MÁRK TAMÁS statisztikai számításai szerint a tazi szölkup szövegekben feltűnően nagy a szóvégi -ā magánhangzó megterhelése: egyrészt az ā 44%-ban szóvégen jelentkezik, másrészt - eltekintve egy-két valóban szórványos előfordulástól - a szóvégi magánhangzók köre lényegében három magánhangzóra korlátozó-

dik: az *i* (57,75 %) és az *a* (18,75 %) után csak az *ā* (17,50 %) mutat még nagy gyakoriságot. Jóllehet MÁRK TAMÁS erre vonatkozóan nem végzett további vizsgálatokat, köztudott, hogy a tazi szölkupban a tőszavak és a toldalékok nagy része *i*-re végződik (a *-nti*, *-ti*, *-qini*, *-nāni* Cx-ek, a *-qi* duális, a *-mi*, *-li*, *-ti*, *-ni*, *-nti* stb. Px-ek, a *-nti*, *-ti*, *-qi* Vx-ek stb.) Az *a* nagy gyakoriságát mindenekelőtt a sűrűn előforduló Vx3SgIntr. igei személyrag okozza. Az *ā* megterhelésének nagyobb részét a *-ptā*, *-tā*, *-ā*, *-psā*, *-sā* deverbális nomenképzők, a *-lā* gerundium képző és az instrumentalisi *-sā* esetrag mellett elsősorban az *-ā* végű igekötők adják. A *-nā*, *-tā*, *-lā*, *-rā*, *-pā* toldalékok eredetének behatóbb vizsgálata azonban még további, nagyobb anyagon végzett kutatásokat igényelne.

A *-tā* végű igekötők közül a *qamittā*, *kāmtā* alapszava: *qam-*, *kām-*, ez valószínűleg a m. *homlok* (vö. MSzFE 296-298), a *qottā*, *kottā* alapszava: *qot-*, *kot-* pedig a m. *hát* (MSzFE 276) PU eredetű szócsaládba tartozik. A *sukiltā*, *sukoltā* és *konnā* igekötők alapszavai a szölkupból máshonnan nem ismeretesek. A *karrā* és *ālpā* szavaknak pedig sem alapszavuk, sem toldalékolásuk nem világos.

3. V a l ó d i h a t á r o z ó s z ó k

A szölkup valódi határozószók alapszavuk szófaját tekintve lehetnek főnévi, melléknévi, számnévi, igei vagy névmási eredetűek. Általánosan jellemző rájuk, hogy csak viszonylag kis számú határozószói képzővel képezhetők, számos esetben más eszközök (esetragok, névutók, ill. névutószerű utótagok) segítségével váltak alkalmilag határozószóvá.

Főnévből alkotott határozószók:

-kālīk fosztóképzővel: SW 37 *etīkālīk* "szótlanul, némán", SW 87 *kekkīkālīk* "fáradság nélkül", SW 88 *kekālīk* "maradéktalanul", SW 137 *mirtīkālīk* "ára nélkül, ingyen", SW 181 *pelīkālīk* "társ nélkül, egyedül", számos más példával.

-*sä* instrumentalisi esetraggal: SW 87 *kekkisä* "csak, alig (kínal)", SW 123 *mālmisä* "hiába", SW 123 *mālsä* "különbözőképpen", SW 170 *orsä* "nagyon, erővel", SW 224 *sūnaltisä* "farral", SW 233 *čatkisä* "gyorsan", SW 273 *topisä* "gyalog".

-*t/-n* locativusraggal: SW 23 *arat* "ősszel", SW 23 *ārit*, *ārīn* "keresztül, át", SW 63 *qarīt* "reggel", SW 63 *qāsīt* "ügetve", SW 88 *ket* "télen", SW 186 *pīt* "éjjel", SW 235 *čēlīt* "nappal", SW 238 *čipīt* "végül", SW 251 *tanīt* "nyáron", SW 273 (*nanīčā*) *topīt* "mezitláb", SW 282 *ukīt* "elől, előszörre", SW 282 *ukot* "régebben, kezdetben", SW 291 *ūtīt* "este", SW 293 *üttīt* "tavasszal".

izī ...-*nmä* szerkezettel: SW 190 *izī ponmā* "évente, minden évben", SW 235 *izī čelīnmā* "naponta, minden nap".

-*qīt* locativusraggal: SW 49 *izēčarīqīt* "régén, egykor".

-*qīnī* ablativusraggal: SW 49 *izēčarqīnī* "régóta".

Melléknévből alkotott határozószók:

-*k/-n* képzővel: a/ melléknévi töszóból: SW 60 *qāmīčak* "röviden", SW 62 *qāptīk* "alacsonyan", SW 96 *kīpak* "kissé", SW 185 *pīrgīk* "magasan", SW 210 *somak* "jól", SW 241 *čumpīk* "hosszan", számos más példával.

b/ -*t'* képzős melléknévből: SW 116 *lapīrīt'* "ügyes", *lapīrīn* "ügyesen", SW 121 *laqał'* "ferde", *lakkīn* "ferdén", SW 267 *tirīt'* "teli", *tirīk* "tele", SW 247 *tamīt'* "piszkos", *tamīn* "piszkosan", stb.

c/ fokozott melléknévből: SW 210 *somalāqī* "jobb", *somanlāqī* "jobban", SW 261 *qānanlāqī* "kevésbé", stb.

d/ orosz jövevényszavakból: SW 111 *kurasīk* "szépen", SW 137 *mirnīk* "békésen", stb.

e/ hiányzó alapszóból: SW 53 *īrīk*, *īrīk* "még, még mindig", SW 61 *qānak*, *qānan* "ke-

véssé", SW 121 *lamik* "csendben, lassan",
SW 236 *ček, čeka, čekka, cęn* "gyorsan",
SW 251 *tan, tanik* "csendben, békésen", stb.

Számnevekből alkotott határozószók:

- k/-n képzővel: SW 105 *kočči* "sok", *koččik* "sokan", stb.
- sā instrumentális esetraggal: SW 149 *nāqir* "három", *nāqirsā* "hárman", SW 264 *tetti* "négy", *tettisā* "négyen", stb.
- mtāl képzővel: SW 221 *sittintāl* "másodszor, ismét", SW 149 *nāqirmtāl* "harmadszor", SW 261 *tettimtāl* "negyedszer", stb.
- šāk névutóval: SW 284 *ukkišāk* "együtt, közösen", SW 181 *pelššāk* "mintegy fél", SW 107 *könjššak* "mintegy tíz", SW 275 *tonjššak* "mintegy száz", stb.
- mānti névutóval: SW 283 *ukkiřmānti* "egyformán, egyenlően".
- miqit névutóval: SW 283 *ukkiřmiqit* "ugyanott, egyben".
- minti névutóval: SW 283 *ukkiřminti* "ugyanoda, egybe".
- tik képzővel: SW 284 *ukkiřtik* "egyszerre, hirtelen".

Igéből alkotott határozószók:

- lā gerundium képzővel: SW 33 *enikuplā* "félelmében", SW 89 *kenpilā* "gyorsan, sietve", SW 92 *ketisēlā* "cselesen" (*ketisā ēlā* "ésszel lévén"), SW 110 *kunelā* "hiába, feleslegesen" (*kun elā, kun: "??"*), SW 79 *?qošikālā* "rosszul" (a **qošī-* igező nem adatolható).
- kunčalik képzővel: SW 33 *enikunčalik* "félelem nélkül, merészen".

Névmásból alkotott határozószók:

- lčik képzővel: SW 153 *niřčik* "úgy", SW 266 *tiřčik* "így".
- ntik képzővel: SW 155 *nintik* "előtte el", SW 65 *qāntik* (*?qaintik*) "hogyan".

kérdő- és mutatónévmásokból: (3. sz. táblázat)

névmástő	LAT.	LOC.	ABL.	PROS.
SW 107 <i>ku-</i>	-	<i>kut/kun</i>	<i>kunĭ</i>	<i>kumĭt</i>
SW 147 <i>na-</i>	-	-	<i>nanĭ</i>	<i>namĭt</i>
SW 154 <i>nĭ-</i>	<i>nĕ, nĭk</i>	<i>nĭmtĭ</i>	<i>nĭnĭ</i>	<i>nĭmĭt</i>
SW 268 <i>tĭ-</i>	<i>tĭ</i>	<i>tĭmtĭ</i>	<i>tĭnĭ</i>	-
SW 270 <i>to-</i>	<i>tō</i>	<i>tonĭmtĭ</i>	<i>tōntĭ</i>	-

-*če*.. ?névutóval: SW 108 *kučče*, *kuččetĭ* "hova", *kuččetĭqĭt* "hol", *kuččetĭqĭnĭ* "honnan", *kuččetĭmĭn* "merre", SW 148 *načče*, *neččetĭ* "oda, ide", *naččetĭqĭt* "ott, itt", *naččetĭqĭnĭ* "onnan, innen", *naččetĭmĭn* "arra, erre".

-*šāk* névutóval: SW 107 *kuššāk* "mennyi, mennyire", SW 148 *naššāk* "annyi, annyira".

-*šāt*, -*šāqĭt* névutóval: SW 107 *kuššāt*, *kuššāqĭt* "mikor, amikor", SW 148 *naššāt*, *naššāqĭt* "akkor".

-*māntĭ* névutóval: SW 107 *kunmāntĭ* "milyen nagyon, milyen sok", SW *namāntĭ*, *namĭn māntĭ* "olyan nagyon, olyan sok".

-*nerĭk* névutóval: SW 148 *nannerĭk*, *namĭnnerĭk* "annyira".

Ö s s z e g e z v e e vizsgálatok tanulságait, megállapítható, hogy:

1. Az ismert felépítésű névutók, igeekötők és valódi határozószók általánosan két szerkezeti elemre bonthatók: a főnévi, melléknévi, számnévi, kérdő vagy mutató névmási, ill. igei alapszóhoz ritkábban képzők, gyakrabban névszói vagy névmási-határozószói esetragok járulhatnak.

2. Az ismert, testesebb névszói esetragokkal szemben számos olyan primér, névmási-határozószói esetrag található e toldalékok között, amelyek eredetének, történetének tisztázása még további, a szölkuppal rokon nyelvek kutatásának, ill. az uráli-szamojéd összehasonlító nyelvészeti kutatások tanulságait is felhasználó vizsgálatokat igényel.

3. A névmásból alkotott határozószókon több olyan, feltehetően ősi névutóból lett toldalékelem mutatható ki (pl. *če-*, *ša-*), amelyek a szölkup nyelv legproblematisusabb, s éppen ezért legizgalmasabb esetei közé tartoznak.

4. A denominális *-kūtīl* és *kālīk*, ill. a deverbális *-kunčūtīl* és *-kunčālīk* fosztóképzők vizsgálata, összefüggésben a valószínűleg igei eredetű, tisztázatlan alapszóból alkotott SW 79 *qošūtīl* "rossz", *qošūk*, *qošūkālā*, *qošūkālīk* "rosszul" melléknévi, ill. határozószói alakokkal, szintén ígéretes vállalkozásnak kínálkozik.

5. A szölkup nyelv mélyebb rejtelseinek kutatása még számos, eddig kiaknázatlan kincs feltárásával járulhat hozzá a szamojédisztika és az urálistika továbbfejlődéséhez.

Irodalomjegyzék

CASTRÉN 1854	CASTRÉN, M.A.: Grammatik der samojedischen Sprachen. St. Petersburg, 1854. XXIV. 608.
CASTRÉN-LEHTISALO 1960	CASTRÉN, M. A. - LEHTISALO, T.: Samojedische Sprachmaterialien. Helsinki, 1960. 462.
CL	CASTRÉN-LEHTISALO 1960
ERDÉLYI 1969	ERDÉLYI, I.: Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Budapest, 1969. 315.
Gr	Prokofjev 1935
HAJDÚ 1968	HAJDÚ P.: Chrestomathia Samoiedica. Budapest, 1968. 239.
MÁRK 1973	MÁRK T.: Vizsgálatok a szölkup fonémarendszerben. Nyk LXXIV, 407-415.
MIKOLA 1975	MIKOLA, T.: Die alten Postpositionen

des Nenzischen (Juraksamojedischen)
Budapest, 1975. 242.

PROKOFJEV 1935

PROKOFJEV, G. N.: Sel'kupskaja (ostjako-
samoedskaja) grammatika. Leningrád,
1935. 131.

SW

ERDÉLYI 1969

DIE MORPHOLOGISCHEN TYPEN DER SÖLKUPISCHEN
POSTPOSITIONEN, VERBALPRÄFIXE UND ADVERBIEN

von

Tamás Janurik

Den Postpositionen, Verbalpräfixen und Adverbien des Sölkupischen hat man bisher keine besondere Aufmerksamkeit gewidmet, obwohl das verhältnismässig reiche und homogene Material des Wörterverzeichnis von Erdélyi ihre Behandlung ermöglicht.

Die meisten Postpositionen sind Hauptwörter mit unvollständiger Deklination. Nur ihre Lokalkasus (Lativ, Lokativ Ablativ oder Prosektiv) sind gebräuchlich. (1. Tabelle)

Die Verbalpräfixe haben meist eine -ä Lativendung. In einigen Fällen haben diese Verbalpräfixe die Rolle des Adverbs und können mit verschiedenen Kasussuffixen versehen werden. (2. Tabelle)

Die Adverbien sind von Substantiven, Adjektiven, Numeralien, Verben oder Pronomina gebildet. Unter den Formantien der Adverbien kommen mehrere Kasussuffixe und Postpositionen vor, Ableitungssuffixe aber nur in Wenigen Fällen.

A HATÁROZOTTSÁG KIFEJEZÉSE AZ ÉSZAKI OSZTJÁKBAN

I. A SZÓREND SZEREPE

Szalacsek Margit

Bevezetés

Dolgozatomban a határozottság ill. határozatlanság kifejezésének egy lehetőségét vizsgálom meg az északi osztják nyelvben. E munkához alapul PÁPAY JÓZSEF: Északi-osztják nyelvtanulmányok I.¹ című munkája szolgált*, valamint RÉDEI KÁROLY Northern Ostyak Chrestomathy-ja² és SZ. KISPÁL MAGDOLNA-F. MÉSZÁROS HENRIETTA Északi osztják kresztomátiája³.

A határozottság kategóriájáról BALÁZS JÁNOS⁴ a következőket írja: "A determinációnak ... az a célja, hogy általa megállapítsuk azokat a határokat ..., ameddig valamely fogalom köre kiterjed. ... Valamely nyelvi jelnek annyi jelölési értéke van, ahány *designatumra* lehet vonatkoztatni. Ezek az értékek az illető jelnek potenciálisan adott j e l ö l é s i é r t é k e i. A *madár* szónak például egy adott időpontban annyi jelölési értéke van, ahány ilyen szárnyas állat létezik akkor összesen, mivel a szót elvileg ezek bármelyikére vonatkoztathatjuk. Ugyanígy a *repül* szó valamely időpontban szintén annyi jelölési értékkel rendelkezik, ahány mozgó tárgyra vonatkoztatva lehet e szót használnunk.

Mi történik mármost a beszédaktusban? A beszélő, amikor a *madár* vagy a *repül* szót közlésében használja, ezeket m i n d e n e g y e s e s e t b e n valamely m e g h a t á r o z o t t, vagyis h a t á r o k k ö z é s z o r í t o t t é r t é k k e l ruházza fel. S általában véve is: amikor a beszédaktusban valamely nyelvi jelet aktualizál valaki, a jelnek p o t e n c i á l i s a n a d o t t j e l ö l é s i é r t é k é t d e t e r m i n á l j a."

*Nyomdatechnikai okokból *o, ö, u (ü)* és *y* helyett a következő jeleket használjuk: *ö, ü, ő* és *z*.

Ennek pedig legalapvetőbb módja BALÁZS JÁNOS szerint a szituálás, amikor a beszélő félreérthetetlenül egy bizonyos meghatározott dologról állít valamit akár a dologra való rámutatással, akár anélkül.

A determinálásnak számos módja lehetséges, mint KRÁMSKY a *The Article and the Concept of Definiteness in Language*⁵ című könyvében kifejti: "Determination is allegedly an indirect and conscious consequence of the primitive stage, that is of the effort to express oneself in a concrete manner. ... not all linguists limit determination to articles only. Included into this category are often, besides articles, also demonstrative pronouns, words indicating the relation of appurtenance (e.g. possessive pronouns, possessive genitive, various periphrases, etc.), words indicating place, order of the subject (ordinal numerals), various attributes (nouns, adjectives, participles or even complete sentences), apposition to a noun, word order and other means."

Fent említett művében külön kitér KRÁMSKY a névelőt nem használó nyelvekre. Az általa idézett nyelvek mindegyikében a mutató névmásoknak és a szórendnek van fontos szerepe a determinálásban. Példák a szórend determináló funkciójára:

cseh: *Kniha leží na stole.* 'The book is on the table.'

Na stole leží kniha. 'There is a book on the table.'

kínai: *Lǎi⁸ kě^hren.* '(Some) guests came.'

"The subject at the beginning of a sentence is, as a rule, definite; the subject following a predicate verb is, as a rule, indefinite".

finn: *Sietellä oli pieni tyttö.* 'Volt ott egy kislány.'

Pieni tyttö oli siellä. 'A kislány ott volt.'

Honkain keskellä naiaoo mökki. 'A fenyők között egy villa áll.

Mökki on hyvin huuaka. 'A villa nagyon szép.'

A fenti példák bizonyítják a szórend fontosságát a határozottság kifejezésében.

E dolgozat célja, hogy megvizsgálja, van-e a szórendnek szerepe az északi osztjában is a determinálás kifejezésében.

A vizsgálatokat a jövőben a determinálás többi említett módjainak felkutatására is ki szeretném terjeszteni. Az északi osztjákban névelő nincs, a hangsúlyviszonyoknak a determinálásban való esetleges szerepét alkalmas anyag híján nincs módomban megvizsgálni, ezért a dolgozatból ezek kimaradnak.

Minden nyelvben van (legalább) egy domináns szórend (ld. GREENBERG: Universals of Language⁶, DEZSŐ LÁSZLÓ: A mondatattan tipológiai megközelítése⁷). Az emellett előforduló más alternatív szórendek általában nem funkciótlanok, hanem épp ezek fejezhetnek ki a domináns szórendű mondatokétól eltérő tartalmakat, pl. az alany vagy a tárgy határozott ill. határozatlan voltát (HAKULINEN: Suomen kielen rakenne ja kehitys⁸). Ilyen alapon kezdtük meg az északi osztják szórend vizsgálatát.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy milyen alanyt ill. tárgyat tekinthetünk határozottnak. Határozott az a mondatrész, amely a beszélő és a hallgató számára is ugyanannak a tárgynak, személynek a képzetét kelti, s a félreértés lehetősége nem áll fenn. Ebből kiindulva a tapasztalatra, ismereteinkre és nyelvérzékünkre is támaszkodva határozottnak tekintettük az olyan alanyt és tárgyat, amelyet

- előzőleg már említettek, tehát ismert és konkrét,
- birtokos személyraggal láttak el,
- amelyből csak egyetlen egy van,
- amely előtt mutatószó áll,
- amelyet birtokos jelző vagy jelzői csoport determinál,
- amelyet személyes névmás fejez ki.

Mindezekből következik, hogy határozatlan az olyan mondatrész, amely

- először fordul elő (és nem névmás),
- valamilyen csoport egy közelebből meg nem határozott tagja,
- határozatlan, általános vagy kérdő névmás,
- / 'egy' jelentésű számnév határozatlan névelői értelmű használatban.

Az infinitivusi tárgyat a határozottság vizsgálatánál nem vetjük figyelembe.

Az aktív és passzív szórendi típusokat jónak láttuk különválasztva megvizsgálni, majd az eredményeket összevetve levonni a következtetéseket.

Az aktív mondatok

Az északi osztjában a VOS kivételével mindenféle szórendű mondat előfordul. Tekintve, hogy rokon nyelveinkben az állítmány személyragja legtöbbször az alanyt vagy a tárgyat vagy mindkettőt is kifejezheti, megvizsgáltuk azokat a mondatokat is, amelyekből vagy az alany, vagy a tárgy hiányzik. Hogy mennyire fontos e mondatok figyelembevétele, azt bizonyítja az a tény, hogy a szövegeket főleg "nem teljes" mondatok alkotják. Részletezve tehát a következő szórendi típusok fordulnak elő (az előfordulási gyakoriság sorrendjében):

SV
OV
SOV
OSV
VO
SVO
VS
OVS
VSO

A leggyakrabban előforduló teljes mondatípus az SOV. Alternatív nem teljes szórendje az SV és az OV lehet. Az SV mondatok közül azonban csak azokat számíthatjuk ide, amelyeknek az állítmánya tranzitív ige, azaz felvehet (kifejezhet) tárgyat is.

Megvizsgáltuk egy mese minden egyes mondatát, s megállapíthattuk, hogy a mesék és bekezdéseik SOV vagy intranszitivus igét tartalmazó SV mondatokkal kezdődhetnek. Addig lehet azután mellőzni – az akkor már ismert, határozott – tárgy vagy alany kitételét, amíg el nem mosódik, hogy pontosan kiről, miről van szó. Ilyenkor újra kiteszik az alanyt ill. tárgyat. Az alanyt tartalmazó mondatok gyakoribbak, mert a névmási alanyt

ritkán hagyják ki a mondatból. Olykor a névmás tartalma is megerősítésre szorul, pl. *lou (dšh̄z) manēs. 'Ō (a medve) ment.'*

A szövegekben akkor használatosak a teljes SOV mondatok, ha:

- új dolgot vezetnek be,
- megerősítik az igei személyrag ill. a személyes névmás használatakor elsikkadt tartalmat,
- ha hangsúlyozzák az alanyt vagy tárgyat (ezek rendszerint névmásiak), pl. *ma nan̄n kanžēm moūna tūlēm. 'En téged száraz földre viszlek.'*

A z S O V m o n d a t o k alanya és tárgya egyaránt lehet határozott vagy határozatlan.

Határozott

Határozatlan

alany

1. *tom xuḡēl keḡ noḡ-alēmbēlī.*
Amaz a férfiya a követ fel-emelte.
2. *xīlēl h̄d̄l ḡd̄mal s̄yāt īd̄sl ēḡd̄s.*
Unokája nyílcsinálás közben a kezét elvágta.
3. *m̄d t̄dm d̄yalt h̄aurēm̄n̄n x̄ajl̄l̄l̄dm.*
En ezt a két árva gyermeke-met elhagyom.

4. *s̄āȳr p̄dm l̄l̄l p̄d̄mpaḡ x̄oḡa.*
A nyúl fűvet eszik a fűrakásnál.
5. *x̄ōlēm ruḡ ēḡi x̄āld̄-x̄ām-īux ḡd̄rl̄ēt.*
Három orosz leány kopor-sót csinál.
6. *l̄idel s̄yāt it p̄ōd̄r'-ta p̄id̄s.*
Evése közben beszélni kezdett.

Határozott

Határozatlan

tárgy

7. *imi uoi k̄auḡrl.*
Az asszony főzi a vaját.
8. *imi-x̄il̄i m̄l̄l̄ l̄ōḡḡst̄sl̄i.*
Az asszony-unoka fogta a sapkáját.
10. *lonḡr sut ḡd̄rēs.*
Az egér törvényt tett.
11. *t̄aus im̄l̄ mur p̄d̄ kid̄s.*
A tunguz felesége megint népet küldött.

<p>9. xos- pèlâ-ki manlën, mà
nanèn ant xäilëm.
Bármerre még is, én nem
hagylak el téged.</p> | <p>12. mà mutrà xatša ošlëm?
Honnan tudnék én for-
télyt?</p> |
|---|---|

A z S O V a l t e r n á n s S V mondatokban mindig határozott alanyt találunk, és a mondatok határozott tárgy-
ra utalnak.

<p>13. ìmi-xîlî lâlîšlî.
14. nan paldëštëšën.
15. tōrēm pārdîlîšlî.
16. mà and ošlëm.
17. tās, tōrēm loxël pārdēm
tās-ki, āt tūlî!</p> | <p>Az asszony-unoka várta (őket).
Te elijesztetted (azt).
Az isten adta.
Én nem ismerem (őt).
A tunguz, ha istentől neki ren-
delt nyáj, hadd vigye!</p> |
|--|--|

A fenti mondatokra igen kevés példa akad.

S O V a l t e r n á n s O V mondatokra sok példa van. Ezek tárgya lehet határozatlan is, de a határozott tárgy gyakori-
sága kb. kétszerese a határozatlanénak.

Határozott	Határozatlan
	tárgy
<p>18. uāsēn òrt ìgi xāt
ilbina laylāl si
lāištēšlāl.
A városi fejedelem öreg
háza előtt a lovaikat ím
megállíttatták.</p>	<p>25. t kàldēm hōyēšlētšlî.
Egy nyomot követett.</p>
<p>19. āmBoxpōzēxna ouēl lāp-
tōyērlēm.
Ebfejjel ajtaját lezá-
rom.</p>	<p>26. tut ālšēt si xātna.
Tűzet raktak a házban.</p>
<p>20. manēm ioyēl miā!
Nekem íjat adjál!</p>	<p>27. uul iaiēl elti kēzi mas.
Az öregebbik bátyjának
kést adott.</p>
<p>21. tutl ālēš, apsēl labēt-
sēlî.
Tűzet gyújtott, az öcs-
csét megetette.</p>	

22. *si pāmpai nox liūi!*
Ezt a fűrakást főledd!
23. *sārēl uisli.*
Csukáját vette.
24. *χādāiēm tūslān?*
Az asszonynénémet elhoz-
tátok?

Az SOV mondatról és ennek SV és OV alternánsairól össze-
foglalva azt mondhatjuk, hogy az SOV nem vesz részt a hatá-
rozottság kifejezésében, de az SV mondatok csak határozott
alanyt, az OV mondatok nagy többségben határozott tárgyat tar-
talmaznak, ennyiben van közülük a determináláshoz.

A z O S V m o n d a t t í p u s -nak elvileg ugyancsak
SV ill. OV mondat lehet az alternánsa, a valóságban mégis más
a helyzet. Az SV alternáns mondatokat nem tekinthetjük az OSV
altípusának, mert nem tartalmazzák a határozott tárgyat, ha-
nem csak utalnak rá. Az OSV mondatnak pedig – bár aktív rago-
zásban nem gyakori – épp az a sajátossága, hogy kiemeli,
hangsúlyozza a határozott tárgyat. (A tárgy határozottságát
azonban nem a mondat eleji helyzet fejezi ki!) Ezt a funkci-
ót az SV mondat értelemszerűen nem tudja ellátni.

Az OV mondatokról sem állíthatjuk, hogy legalább egy bi-
zonyos fajtájuk az OSV alcsoportja, bár úgy látszik, hogy az
OV mondatok közül azok, amelyekben a tárgy mondatkezdő vagy
előtte legfeljebb jelzők állnak, hangsúlyozzák a tárgyat.
(Ez jellemző az OSV-re is.) Ha határozói elem a mondatkez-
dő, akkor a tárgy nem kap hangsúlyt.

Ellentmondás van azonban ott, hogy az OSV mondatok tár-
gya mindig határozott, míg az OV mondatok között nagyon gyak-
ran határozatlanok azok a tárgyak is, amelyek mondatkezdők.
Például:

28. *uoga- udlbēs āmētlēnēn.* Fogolyhurkot állítanak.
29. *nēnχo ant χailēm.* Embert nem hagyok meg.
30. *iux sēuērsētt, lēbēs mārītsētt.* Fát vágta, gallyat törtek!
31. *lāiēm nārēmēs.* Fejszét ragadott.

32. *āuŕ nāuŕān, lōŕŕ dān.* A nyúl ugrott, egeret talált.

A OSV mondatoknak mindig határozott a tárgya, s az aktív igenemben határozatlan alanyra sincs példa.

33. *xuīnēn lōŕŕ līēndēt min* A férfiak íjait mi elvag-
duēt lēmēn. dossuk.

34. *ittam ũēr nan and armātsēn.* Íme a dolgot te nem értetted
meg.

35. *tām tāmēm tōrēm pātsāllē* Ezt a nyájamat az isten ad-
i tāusna lōŕŕ-ŭtsa. ta, a tunguz visszavette.

36. *tām ũas nan lēmēm?* Ezt a várost te etted
meg?

37. *t xuīēn nan mou-kutnaŕālsēn.* Az emberedet te az úton hagy-
tad.

S V O s z ó r e n d ű m o n d a t r a csupán három példa van. Ezeknek határozott az alanya is, a tárgya is:

39. *āsūi malai an līsēn manēm?* Medve miért nem ettél engem
meg?

40. *lmi xorŕ or-kālān.* Asszony, nyúzd meg a rént!

41. *mā ũandēmēdēm si.* Én ezt láttam.

E szórendi típusnak is az SV, azon kívül a VO lehet elvileg az alternánsa. S bár megállapítható, hogy ha a tárgy a mondat végén az állítmány után áll, akkor mindig határozott, ez az SV (tranzitív V)-re nézve nem kizáró ok, mert az állítmány utáni határozott tárgy nem kiemelt, ugyanúgy kifejezhető akkor is, ha csak utalunk rá. Az SOV mondatok azonban sokkal gyakoribbak az SVO típusnál, így helyesebb az SV-t csak az SOV alternánsának tekinteni.

A V O m o n d a t o k viszont az SVO fontos alternánsai, bár ezekre is kevés példa van:

42. *tōrēm xodŕ lās paidilŕlŕmal,* Az isten amint havat bocsá-
sidi portēm ũas. tott alá, a várost így

43. *nanēn malēm ai dūēm.* Neked adom a legfiatalabb
lányomat.

44. *nan lēmēm tāŕāna at* A te évésed helyén hadd
ũasla ũalēn. vágja a szadat.

O V S s z ó r e n d ű m o n d a t csupán egy van,
ennek alanya határozott, tárgya határozatlan:

45. *ɬux səuɛrə nan.*

Fát vágjál(te)!

Altípusa elvileg az OV és VS lehet. Az OV ellen nem emelhetünk
semmilyen kifogást, de tekintettel az OVS mondatok előfordu-
lásának csekély számára az OV mondatok sokaságával szemben,
helyesebbnek tartjuk az OV-t ismét csak az SOV "nem teljes"
alternánsának tekinteni.

V S s z ó r e n d ű m o n d a t is egy akadt csupán. Ér-
demben nem lehet így tárgyalni, de megjegyzendő, hogy ennek
alanya határozott az OVS példával ellentétben. A példa:

46. *malaiɛl kaɛlən oxətpi-tibɛrlos?* Miért keresel Rézhüve-
lyes Tyiberlosz?

V S O s z ó r e n d ű m o n d a t is csak egy van:

47. *xundi sàra moʂàtləm mà si!* Mikor tudom én ezt hamar
meggyógyítani!

Ennek alanya is, tárgya is határozott. A fenti VS példát
épp emiatt helyesebb ide sorolni. A VS mellett alternánsa le-
het még a VSO-nak a VO is elvileg. Ez azonban valójában nem
lehetséges. A VSO mondat tárgyának névmásnak kell lennie ah-
hoz, hogy meg lehessen különböztetni az alanytól. A VO monda-
tokban azonban névszói tárgyat találunk, tehát valószínűleg
nem VSO mondat a VO mondatok "eredetije".

Végül az SV mondatoknak egy különálló népes csoportjára
kell még kitérni: azokra a mondatokra, amelyeknek igéje intran-
zitív, s így nem utalhatnak tárgyra. Ezek alanya lehet hatá-
rozott is, határozatlan is.

Határozott

Határozatlan

alany

48. *həuɾəmɲən lin xadəŋna*
noχ-uɛrlɛŋɲən.

A gyermekek a házukban
förlébredtek.

49. *ɛ-mosaɲina uəs-pəzɛχləl andəmì*
ɛəsɛt.

Egyszer csak récetójásaik el-
fogytak.

50. *labɛt oxpi mən'k olmal.*

Hétfejű erdei manó volt.

51. *ɛ purɛs' imi ādɛl ol.*

Egy öreg asszony egyedül
van.

Az aktív mondatokról összefoglalóan elmondhatjuk, hogy:

- OSV mondatokban mindig határozott az alany is, a tárgy is.
- ugyancsak határozott mindig a tárgy, ha az állítmányt követi, de ez is ritka szórend,
- az SV típusú mondatok alanya mindig határozott (transzitiv V),
- az OV típusú mondatok nagy többségének határozott a tárgya.

Itt említjük meg, hogy STEINITZ Chrestomathiájában⁹ megállapítja: "Az alanyi ragozási formák különösen akkor fordulnak elő, ha a határozott tárgy közvetlenül az állítmány előtt áll."

Ezt a megállapítást alátámasztja az, hogy az OSV mondatokban, ahol a tárgy mindig határozott és sohasem áll közvetlenül az állítmány előtt, egy kivétellel mindig tárgyas ragozást találunk (az egyetlen kivétel pedig feltételes módú, ami alanyi ragozással jár).

Viszont:

- az állítmányt követő határozott tárgyak mellett is találkozunk alanyi ragozással,
- a tárgyat nem tartalmazó és arra nem is utaló SV mondatokban alanyi ragozású az ige,
- tárgyas ragozású ige mellett állhat határozott tárgy is, határozatlan is,
- alanyi ragozású ige mellett is állhat bármilyen tárgy,
- mindkét fenti esetben állhat a tárgy közvetlenül az ige előtt, vagy pedig úgy, hogy közéjük ékelődik egy vagy több határozói elem.

Nem helytálló tehát STEINITZ megállapítása; a szórend itt sem nyújt segítséget a határozottság kifejezéséhez.

A passzív mondatok

Passzív szerkezetnek fogadjuk el (FÜREDI MIHÁLY ill. HRAKOVSKIJ után¹⁰) "azokat a derivált szerkezeteket, amelyek-

ben az alapszerkezettől eltérően a lexikailag kifejezett konkrét szubjektum nem foglalja el az alany helyét. Az a tény, hogy a szubjektum nem foglalja el az alany helyét, a következőképpen valósulhat meg:

- a szubjektumot valamilyen más mondatrész jelöli,
- vagy a szerkezetben a szubjektumot nem jelöli mondatrész."

Az osztják passzív mondatban a szubjektum (logikai alany, agens) mindig jelölt, tulajdonképpen határozóragos formában fordul elő.

A passzív mondatok nemcsak valódi "szenvedő" tartalom kifejezésére alkalmasak, hanem történést jelentő, vagy állvisszaható értelmű használatuk is gyakori. A kétféle használat azonban – a példákból kiderül majd – elég világosan elkülönül.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy az osztják passzív szerkezet milyen beszédbeli funkciókat tölthet be, lássuk, hogy az angolnak, a passzívumot igen gyakran használó nyelvnek miért van szüksége rá? "The Passive Voice is a grammatical device for a/ bringing the object of a transitive verb into prominence by making it the subject of the sentence and b/ getting rid of the necessity of naming the subject of a transitive verb." (Sweet, New English Grammar) Van az angolban ún. (1) statikus és (2) dinamikus passzív:

(1) The village was quite deserted.

(2) He was taken to hospital. (András-Stephanidesz¹¹)

A fenti elnevezések megfelelnek az osztják passzív használatban is, ezért ezeket fogjuk alkalmazni a továbbiakban. Az ilyen nyelvi finomságokat az igei jelentés figyelembevételével lehet elkülöníteni. Az igei jelentésnek egyébként a mi szempontunkból is igen fontos szerepe van. Felületes áttekintés alapján is látható, hogy az alanyi/tárgyas ragozás használata nemcsak határozott vagy határozatlan tárgyhoz, hanem az ige szemléletéhez, jelentéséhez is igazodik oly módon, hogy például a létezést, mozgást kifejező igék mindig alanyi ragozásúak. (Ld. IKOLA munkáját¹²: a finnben az ilyen i-

gék mellett az alany partitívuszbán jelentkezik. Bővebben erről a dolgot egy későbbi fejezetében lesz szó.)

A következőkben áttekintjük az osztják passzívum lehetséges szórendi előfordulásait, majd pedig megkísérelünk magyarázatot adni a passzívum általános használatára – összehasonlítva azt a megfelelő aktív szórendi típusokkal ill. az angol passzív használatával. A mondatokat logikai szempontból elemeztük: az alany, aki a cselekvést végzi, a tárgy, akire/amire a cselekvés irányul.

A passzív mondat szórendje, ha minden fő mondattag megvan SOV vagy OSV lehet. Nemteljes mondat esetében pedig SV vagy OV mondatokkal és egyetlen VS-szel találkozunk.

A z S O V m o n d a t o k b a n leggyakrabban mind az alany, mind a tárgy határozott. Anyagomban csupán két határozatlan alanyt és egy ilyen tárgyat találtam. Megjegyzendő az is, hogy e mondat típus a példák tanúsága szerint mindig dinamikus passzív mondatokat tartalmaz.

Határozott

Határozatlan

alany

52. *háurēmēlna iuyēl sēuērla.*
Gyermeke vágja a fáját.

53. *pāmpaina unlēm uāssa.*
A fűrakás megvágta a számat.

54. *nenxoina katlita an uērēm-lāiēt.*

Ember megtartani nem bírja.

55. *numpanēn uul xoina nālu-āl'tsām nēmēn sidi āt laul-la.*

Nálad idősebb ember nyílforgács nevedet mondja.

Határozott

Határozatlan

tárgy

56. *t xuiēlna kou ālēmša.*
Társa a követ fölemelte.

57. *xoliōn xoina āmβ-ōyēl nox āmētsa.*
A harminc ember a szánt fölállítottta.

58. *nāuērmal sayāt jeltakurna tuŋk-sox pēlgēt iēŋkna ālēmšaiēt.*

Ugrása közben hátsó lába mohrakást emelt a vízbe.

Az SOV passzív mondatnak az aktívhoz hasonlóan SV és OV alternánása lehet. SV mondatot akkor lehet használni SOV helyett, ha elég a tárgyra utalni, de megemlíteni nem kell, s az SV mondatok között már van statikus passzív is. A dinamikus passzív mondatok alanya lehet határozott is, határozatlan is, statikus mondatokban csak határozott alanyra van példa.

D i n a m i k u s p a s s z í v S V:

Határozott

Határozatlan

alany

59. <i>àsúina tusa, iux-lër</i>
ilbina ponsa.
A medve elvitte, fagyó-
kér alá tette.	62. <i>xoina kätllsaiëm tādä?</i>
Ki fogott meg itt?
60. <i>nënxoina uëllaiën, li-laiën, xundsixarti an' iilbälölä.</i>
Az ember meglő, megesz,
sohasem támadsz föl.	63. <i>mattj iäxna ioyo ät tula!</i>
Valamely emberek hadd vigyék
vissza.
61. <i>törçmna sidi pàrtsaiju.</i>
Az isten így rendelt
(bennünket).	64. <i>i xäm-iux pà tlttësa.</i>
Egy koporsót megint elő-
húztak.

S t a t i k u s S V m o n d a t o k:

65. <i>hoiäiën arätëlina ninktësaïët</i>
lolin.	A húsd egészen megnyűve-
sedett volna.
66. <i>xädlaiëm-tmi mund' sänkmësa.</i>	A nénémasszony az imént meg-
izzadt.
67. <i>il-länmal, xölëm pätärt</i>
noyob nila.	Bemegy, a három oszlop föl-
felé látszik.

A z O V s z ó r e n d ű m o n d a t o k szolgálnak olyan tartalom kifejezésére, ahol az alany megnevezése lényegtelen. Ha az OV szórendet az SOV altípusának tekintjük, ez azt jelenti, hogy mindig határozatlan alany az, ami ki-
marad a mondatból. Helyesebb ezt a típust az aktív SV (intran-
zitív)-hez hasonlóan külön csoportnak tekinteni sajátos jelen-
téstartalma miatt.

Az OV mondat tárgya leggyakrabban határozott; néhány példa határozatlanra is van.

Határozott	tárgy	Határozatlan
68. <i>ior-pàm sǎmǎlna pǎnsa.</i> Az erdőfűvet a szívébe tették.		71. <i>put uèrda pitsa.</i> Ústöt kezdtek főzni.
69. <i>ī xujǎn si uèl'sa.</i> Pajtásodat ím megölték.		72. <i>uul sǎrt kǎuǎrsa.</i> (Egy) nagy csukát főztek.
70. <i>tut ǎl'sa.</i> A tüzet meggyújtották.		73. <i>ī ìmi laulla, si ìmi nauprēm̃lǎl ǎrǎt.</i> Egy asszonyról mondják (ti. hogy sámán), ennek az asszonynak sok a gyermeke.

O S V s z ó r e n d ű m o n d a t o k főleg passzívban fordulnak elő. E mondat típus minden tárgya határozott, az alanyok között is csak néhány határozatlanra van példa. E típus hangsúlyozza, kiemeli a tárgyat.

Határozott	alany	Határozatlan
74. <i>ittam sũiu kǎt nǎnχoĩna ǎngǎl xǎǎǎna kǎtllsa.</i> Most a borjút ketten az anyja mellett megfogták.		77. <i>si uèrdĩ xǎm-iuχlǎn xǎĩna lǎtlǎĩǎt.</i> A csinált koporsóitokat ki veszi meg?
75. <i>min ǎm̃b-ǎyǎǎlǎm̃na uèl'saĩm̃n.</i> Mi ketten az ebszántól megölettünk.		78. <i>tǎm uas katra pǎrǎĩna nǎnχoĩna tǎĩsa.</i> Ezt a várost régi időben ember lakta.
76. <i>lou xǎǎnǎl ǎuǎlt iuuǎm nǎluǎlt'sam-xǎĩna kǎtllsa.</i> A köztük jövő leányt a Nyílforgács-férfit elkapta.		

Határozott tárgy:

79. nan tōrēmna āt iilβētłāiēn!	Mentsen meg téged az isten.
80. xōlēm oxpi mēn'k'igi oxsātpi-
tībērlosna kōrdē xarna lās-
kēla.	A háromfejű erdei manót a
Rézhüvelyes Tyiberlosz a
vas térre dobja.
81. xāt tutna lāp-kuzēm'sa.	A házat a tűz meggyújtotta.
82. tāus xātl uātna ārēdēm,
lou xātl xōlna talān.	A tunguz házát a szél szét-
szaggatta, az ő háza még ép.
83. sār't āsnina ālēm'sa.	A csukát a medve fölemelte.
84. or-kālān imina xorda
pitsa.	A rént az asszony nyúzni
kezdte.
85. leu uāsēn ōr't igina
ioyo-uāxsàiēt (maļlēda).	A városi fejedelem öreg be-
hívta őket vendégeskedni.
86. si mou-nālēn lōn'tna
asāt tēlīi lātsa.	Azt a földnyelvüket a ludak
egészen teleszállták.

Az OSV-nek – akárcsak az aktívban – OV ill. SV alcsoportjai lehetnek elvileg. Az SV-t itt sem sorolhatjuk valójában ide a tárgy hiánya miatt. Az OV mondatoknak is más a funkciója, mint az OSV-nek, ahogyan azt feljebb láthattuk, ezért sem az ŐV-t, sem az OV-t nem tekintjük az OSV alcsoportjának.

A passzívban is akad egyetlen példa V S s z ó r e n d r e . Ebben az alany határozott és van utalás a tárgyra; ám ez valószínűleg ritka és véletlen példa:

87. munēu līdēt-ki ioyētl, ārātēlna līlāi'u ku'na.

Ha minket megevő jönne, mindenestül fölfalna (bennünket) az ördög.

Összegzésként tekintsük át az aktív és passzív szórendi típusok közül azokat, amelyek mindkét igenemben megvannak.

A következő táblázatból láthatjuk, hogy az aktív mondatok szórendje változatosabb lehet, mint a passzívoké (vö. Aktív mondatok), bár az itt elhagyott, csak aktívban használatos szórendi típusok alkalmiak, esetlegeseek. A + jelek mérete az előfordulás gyakoriságára is utal. Láthatjuk, hogy az osztják domináns szórendje az SOV (az OV és SV alcsoporttal együtt).

	AKTÍV				PASSZÍV			
	S		O		S		O	
	DET.	IND.	DET.	IND.	DET.	IND.	DET.	IND.
SOV	+	+	+	+	+	+	+	+
OSV	+	+	+		+	+	+	
SV	+				+	+		
OV		+	+				+	+
VS	+				+			

Összehasonlítva az aktív és passzív mondatokat, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A szórend erősen járulékosan vesz csak részt a határozottság- határozatlanság kifejezésében.
2. Az OSV mondatok kiemelik a határozott tárgyat mindkét igenemben, s e mondatok alanya is majdnem mindig határozott.
3. Ha a tárgy az állítmány mögött áll, mindig határozott.
4. Az aktív OV mondatok tárgya gyakran határozott. E típusban a határozott tárgy majdnem mindig jelölt.
5. Az SV típusú aktív mondatok közül csak a tranzitív igét tartalmazók utalnak tárgyra. A dinamikus passzív SV típusú mondatokban mindig van tárgyra utalás. Aktív SV típusban tárgyas ragozású ige ritkán fordul elő.
6. A passzív mondatok alanya is, de főként a tárgya leg-

többször határozott. Itt jegyezzük meg, hogy ROMBANGYEJEVA¹³ szerint a passzív elsődleges funkciója a logikai alany ill. tárgy határozottságának jelölése. Eszerint a passzív mondatok csak határozott alanyt és tárgyat tartalmazhatnak, vagy ilyenekre utalhatnak. Az osztjákban – mint láttuk – hasonló a helyzet, de (bár kevés példa van rá) akadnak a passzívban is határozatlan alanyok és tárgyak. Ahol a tárgy (de csak a tárgy) mindig határozott, az az OSV mondat (ROMBANGYEJEVA is ezt a szórendi típust jelöli meg!), erre azonban akad néhány példa aktívban is, s az aktív és passzív mondatok tartalmilag nem különböznek egymástól. Úgy foglalhatjuk az eddigieket össze, hogy a passzív igenemben határozatlan tárgyra kevés példa van, határozatlan alany valamivel több, de mindkét mondatrész elsősorban határozottan fordul elő, míg az aktívban kb. egyen-súlyban vannak a határozott és határozatlan alanyok és tárgyak.

7. A passzív mondatokban nem fordul elő, hogy a tárgy követi az állítmányt.

A passzív mondatok használatáról a következőket lehet elmondani:

a/ az OV típus használata a legindokoltabb: akkor használatos, ha nem szükséges megnevezni a cselekvő alanyt. Ilyenfajta mondatra nem túlságosan sokszor van beszéd közben szükség, ezért érthető, hogy aktív OV mondat jóval több van.

b/ SV passzív mondatokat lehet használni, ha utalni akarunk a tárgyra, de megismételni azt nem szükséges, vagy ha az alany a kiemelendő.

c/ a passzív igazi használati területe az OSV mondat: a tárgy kiemelésére szolgál. Megfigyelhető e táblázaton, hogy az SOV aktív és az OSV passzív mondatok egyféle kiegészítői egymásnak. Az SOV aktív mondatokban minden mondatrész azonos súlyú, ezek semleges mondatoknak vehetők. Az OSV passzív pedig kiemelő részint a szórend miatt, részint pedig azért, mert a tárgy formailag alanyi szerepet vesz fel. OSV típusban pedig passzív mondatra van igen kevés példa. A domináns használat véleményünk szerint a fenti (c pont), a rendszertől eltérő kevés mondat normális létező minden nyelvben.

Eszerint az angol nyelv passzív használatához hasonlóan az osztják is a tárgy előtérbe helyezését végzi a passzív mondat-
tallal, ill. segítségével mellőzheti az alany megnevezé-
sét.

A példamondatok lelőhelyei PÁPAY: Északi-osztják nyelv-
tanulmányok I. című könyvéből az alábbi helyekről valók:

példa sorsz.	oldal	példa sorsz.	oldal	példa sorsz.	oldal
1.	P.13	30.	P.52	60.	P.4
2.	P.7	31.	P.18	61.	P.43
3.	P.31	32.	P.3	62.	P.6
4.	P.1	33.	P.3	63.	P.25
5.	P.71	34.	P.14	64.	P.71
6.	P.11	35.	P.39	65.	P.7
7.	P.18	36.	P.54	66.	P.20
8.	P.30	37.	P.50	67.	P.9
9.	P.46	39.	P.6	68.	P.77
10.	P.3	40.	P.17	69.	P.48
11.	P.50	41.	P.13	70.	P.24
12.	P.42	42.	P.52	71.	P.65
13.	P.20	43.	P.21	72.	P.65
14.	P.34	44.	P.1	73.	P.22
15.	P.34	45.	P.37	74.	P.36
16.	P.37	46.	P.59	75.	P.27
17.	P.39	47.	P.24	76.	P.11
18.	P.62	48.	P.31	77.	P.71
19.	P.3	49.	P.33	78.	P.53
20.	P.16	50.	P.59	79.	P.48
21.	P.31	51.	P.7	80.	P.57
22.	P.1	52.	P.8	81.	P.18
23.	P.5	53.	P.1	82.	P.49
24.	P.20	54.	P.27	83.	P.5
25.	P.28	55.	P.8	84.	P.17
26.	P.53	56.	P.13	85.	P.62
27.	P.64	57.	P.26	86.	P.43
28.	P.32	58.	P.4	87.	P.55
29.	P.21	59.	P.5		

Irodalom.

1. PÁPAY JÓZSEF: Északi-osztják nyelvtanulmányok I., Bp., 1910. 1-78.
2. RÉDEI KÁROLY: Northern Ostyak Chrestomathy; Uralic and Altaic Series, Vol. 47., 1965. 132.
3. Sz. KISPÁL MAGDOLNA-F. MÉSZÁROS HENRIETTA: Északi osztják kresztomátia, Bp., 1972. 175.
4. BALÁZS JÁNOS: A névmások szerepe a szuffixumok kialakulásában, Bp., 1964. 416. (43-46. 1.)
5. KRÁMSKY: The Article and the Concept of Definiteness in Language, Janua Linguarum, The Hague, 1972. 212. (31. 1.)
6. GREENBERG: Universals of Language, New York, 1962. 337. (76. 1.)
7. DEZSŐ LÁSZLÓ: A mondatn tipológiai megközelítése, Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX. 32-62.
8. HAKULINEN: Suomen kielen rakenne ja kehitys, Helsinki, 1941. II. 330. (194-209.)
9. STEINITZ: Ostjakische Grammatik und Chrestomathie, Leipzig, 1950. 169. (75. 1.)
10. FÜREDI MIHÁLY: Alanykutatás és passzívum-tipológia, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. 107-120.
11. ANDRÁS-STEPHANIDESZ: Leíró angol nyelvtan, Bp., 1973. 275. (49-51.)
12. OSMO IKOLA: Lauseopin kysymyksiä, Helsinki, 1964. 148. (20-31.)
13. ROMBANGYEJEVA: K voproszu o protyivoposztovlenyii opregyeljonnosztyi i nyeopregyeljonnosztyi v manszijszkom jazyke, SFU. I. 1965. 276. 1.
14. LAVOTHA ÖDÖN: A manysi intranzitív igék passzívumáról, NyK. LX., 93-101.
15. HONTI LÁSZLÓ: A cselekvő (logikai) alany alaktana az obi-ugor nyelvekben, NyK. XLIII., 430-439.
16. LYONS: Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge, 1969. 519.
17. PUSZTAY JÁNOS: A determinálás kifejezése az uráli nyelv-

veken, Nyr. XCIX, 356-364.

ÜBER DEN AUSDRUCK DER BESTIMMTHEIT IM NORDOSTJAKISCHEN

I. DIE ROLLE DER WORTFOLGE

Von

Margit Szalacsek

Der Beitrag bildet den ersten Teil einer geplanten längeren Abhandlung über die Ausdrucksmöglichkeiten der Bestimmtheit und der Unbestimmtheit im Nordostjakischen. In dem hier publizierten Beitrag wird die Wortfolge untersucht. Die Wortfolge spielt in zahlreichen Sprachen eine Rolle in der Determinierung. Aus den Untersuchungen geht hervor, dass das Objekt der aktivischen und der passivischen OSV Sätze immer unbestimmt ist, ebenso wie - mit wenigen Ausnahmen - das Subjekt derselben Sätze. Die anderen Typen der Wortfolge nehmen am Determinieren weniger teil; erwähnenswert ist aber, dass unter den aktivischen Sätzen das Subjekt des SV-Satzes mit einem transitiven Verb immer bestimmt, das Objekt des OV-Satzes oft unbestimmt und das dem Prädikatsteil nachgestellte Objekt immer bestimmt ist. In den passivischen Sätzen ist sowohl das Subjekt als auch das Objekt mit wenigen Ausnahmen bestimmt.

JUGOSZLÁVIAI MAGYAR HIEDELMEK, NÉPMONDÁK
A TÖRÖKÖKRŐL ÉS TATÁROKRŐL

Ferenczi Imre

Többször rámutattunk, külön kifejtettük, hogy a történelmi tárgyú népmondák és egyéb hagyományok megkülönböztetett figyelmet érdemelnek összetett (históriai, társadalmi, képzet-történeti, elbeszélő-műfaji) forrásértékük miatt.¹ Az eddig elért gyűjtői és kutatási eredmény nagyra becsülhető, mégis indokolt a további tervszerű gyűjtés és földolgozás szorgalmazása. Ezt a feladatot szolgálta e sorok írója a huszita-, a hajdú- és kuruc-mozgalomhoz, a törökellenes küzdelmekhez, továbbá a Mátyáshoz, Bocskaihoz és Rákóczi Ferenchez fűződő szájhagyományok, mondakörök gyűjtésével, föltárásával.

Most az 1973. évi jugoszláviai folklór-gyűjtésünkéből a törökökhöz és a tatárokhoz kötődő etimológiai magyarázatokat, hiedelmeket és mondákat adjuk közre.² Adataink a bánáti, a baranyai-drávaszögi és szlavóniai falvakból származnak.³ A néphagyomány szövegközlésében a szokásos közéletet követjük. Jelöljük a jellemzőbb fonetikai sajátosságokat, de lemondunk a nyelvészetnek oly becses és számos árnyalat feltüntetéséről. A folklorisztikai értelemben vett forrásérték megtartására

¹ Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány (Egy magyar népmondakör történeti és társadalmi összefüggései). *Ethnographia*, LXXVII. (1966) 49-73. - Function and Quality of the Historical Popular Legend. In: *Studia Ethnographica et Folcloristica in honorem Béla Gunda*. Műveltség és Hagyomány XIII-XIV. k. Debrecen, 1971. 631-647.

² Az eddigi publikációink: Népi gyógy módok a bánáti magyarok körében. *Néprajz és Nyelvtudomány*, XVII-XVIII. (1973-1974) 281-297. - A táltos és a garabonciás képze a jugoszláviai magyaroknál. *Ethnographia*, LXXXV. (1974) 262-275. - Rózsa Sándor és társai - Jugoszláviai magyar néphagyományok. In: *Somogyi-könyvtári műhely* 13. évf. 3. sz. (1974. július) 309-320.

³ Utalunk a táji (bánáti és a többi jugoszláviai) érdekű egyéb (mesei stb.) már publikált párhuzamokra is.

törekedtünk.⁴

I. A kutyafejű tatárok (Bánát)

1. Asz hallottam, hogy a legyőzött magyaroknak a szá-
jokba köllött vönni a kutya farkát. Ezön mulatott az ellenség,
a kutyafejű tatárok. Kegyetlenköttek. Kutyafej vót a fejükön,
hogy féjjön tőlük a nép. (Csóka - Čoka)

2. A kutyafejű tatárok mög a törökök el akarták vinni
Hornyák András két lányát. Ękapták a lány kankóját. A lány mög
kigombóta a kankót. A kutyafejű tatár hanyatt esött és a lány
ēmenekült. (Csóka - Čoka)⁵

3. Vót két lány. Ęvitték magukkal a tatárok Oroszország
felé. Ęccaka berugtak. A lányok ősszefogták magukon a szok-
nyát és lopva őszöttek. Sokáig gyűttek haza. Útközbe szógáltak,
hogy ēhön ne vesszenek. Több évig tartott az út hazafelé.
(Csóka - Čoka)

4. Mikó gyűttek a kutyafejű tatárok, mōntek az uccán.
Szaglálódtak, mint a kutya. Mikó ērözték a káposztáshúsnak
vagy az ételnek a szagát, bemōntek a házba és mōgötték. Főfal-
ták. Mōgērözték, mint a kutya. Olyanok vótak, mint a kutya.
Szötték össze a nőket, és a mejjükön köröszkül drótot, madza-
got fűztek, és úgy hurcóták ē. (Hódegyháza - Jazovo)

5. A tatárok valamikő Magyarországon is garázdálkodtak.
Abba az űdőbe földkunyhóba lakott a nép. és akkó a tatárok ki-
abáták: "Sári, Mári! Gyertők elő! Ęmōntek a kutyafejű tatárok!"
Na most, kiket ēfogtak, a menyecskéknek a mejjibe lőszőrt fűz-
tek, úgy vezették űket. Māskep nem tutták ēvezetni. (Keresz-
tur - Krstur)

6. A kutyafejű tatárok piszeorrúak vótak és a pofacsont-
juk kiállt. űket emlōgették az őregők. Csak két évig vótak
benn az országba. Nagyon irtották és gyfkóták a népöt. Az asz-
szonynēpet különösen gyfkóták. Nyállal lővōdöztek. Mōgfogtak

⁴ Archaismusokban gazdagabb kőrógyi és általában a szlavóniai
adatoknál igyekezünk hīvebben visszaadni adatkőzlőink stīlusát.

⁵ Adatkőzlőnk az 1948/49-es háborús időkőrl őrekes emlékeket
īdezett fől. Gyanītható ezek beleszōvōdőse mostani kőzlősebe.

egy embőrt, kikötötték, és addig lűttek rá nyíllal, még mög nem hót.

Az asszonyokat összefűzték. A mejjükbe szöszmadzagot fűztek és hajtották. Aki elesött, azt otthatták.

Ēmenekűtek előlők a nádasba. Nagy rétők vótak, járatlan utak. Parttul partig jártak, ěbűjtak. Onnat jártak ki erre-arra. Halásztak. Kiabálták utánuk a nádasba: "Kati, Panni! Gyertők elő! Gyertők ki a nádbull Ēmöntek a kutyafejű tatárok!" Kigyűttek, mögfogták és kivégezték űket.

Még vót, ahun a tatárok becsukták a népeket a templomba. Hajtották, lenyilaszták űket, és rájuk gyűtották a templomot.

Vótak tatárok, kik befenekeltek itt, hogy itt maradnak. Azokat az asszonyok agyonverték piszkafával, mer nagyon sokat szenvettek tőlük.

Vótak azokba a nádakba olyan látófdk. Főállítottak két fát, olyan létraszerűt. Arra a fára fölállottak az asszonyok és embörök. A látófárul kiláttak, hogy gyűnnek-e utánok a tatárok. Mer.vótak olyan deszkák, amin bejártak a parttul.

Nádkunyhóba lakott a nép. Mikó bemöntek a nádba, behűzták (maguk után) a deszkát. Így küzdöttek két ěvig. Aztán nagy baj lött. Kőrűvizsgálták a tatárok Béla kiráj pecséttyét Pestön, és avval így sok levelet írtak. Összehítták a magyar urakat és kivégezték. (*Magyarpadé - Padej*)

7. A kutyafejű tatárok olyanok vótak, mint a vadak. Olyan ábrázattyuk vót, mind a kutyanak. Az erdőbe növekedtek ezők. Mindég lóháton jártak. Mindönkit legyíktak. A kisgyerőknek ijesztgetésűl monták: "Ēvisz a tatár!" (*Magyarpadé - Padej*)

8. Olyan kutyaszájú vót a tatár. Azér nevezték kutyaszájúnak, mer úgy rohantak az ellenségre, mind a kutya. (*Nagykinda - Kikinda*)

9. A kutyafejű tatároknak kutyafej vót a fejükön és lófarkas zászlójuk vót. A törököknél vótak ezők. (*Rábé - Rabe*)

10. A tatárok sarcóták a magyarokat, a kutyafejű tatárok. Olyan szélös orruk vót, mind a kutyanak. De azér olyan embörök vótak, mint mink vagyunk. A magyarok kizavarták oszt űköt Oroszországba. (*Szaján - Sajan*)

11. A szülém⁶ mindég meséte, hogy az ű édesanyja mögérte a tatárháborút. És akkó, mikó a tatárok möntek egyik házrú a másakra, az asszonyok főmöntek a pallásra. Ēbujtak. Klabálták a tatárok: "Vera, Panni, Julcsa! Gyertök elő! Má Ēmöntek a kutyafejű tatárok!" És akkó az asszonyok legyűttek. A tatárok egy nagy drótot huztak a mejjökbe és hajtották űköt. (*Szaján - Saján*)

12. Messzi keletrű gyűttek a tatárok. Dúltak, égettek, pusztétottak. Olyan kutyáhon hasonló fejük vót. (*Törökbecse - Bečej*)

II. A török emléke (Bánát)

1. A török-űdőbe Föső-Magyarországon Ēbújdostak a népek az erdőbe. Az erdőnél kiabálták a törökök: "Gyertök vissza! Itt vagyunk segiccségre magyarok!" Előgyűttek. Mire észrevőték, hogy kicsodák, akkó némöly részt má mögfogták.

A törökök Ēvítették a nőket. Gyerökeji születtek és azokból török vezérek löttek. (*Feketető - Crna Bara*)

2. Radnánál vót a török szultán. Be akart mönni a templomba és le akarta taposni Máriát, Mária képit. És leragadt. Mögkövűt. Ott van most is az alakja, jobb kéz felől az oszlopon. Búcsújáróhely Radna. Möggyógyultak ott a vakok, mög a szívbajosok és a nyomorékok. (*Hódegyháza - Jazovo*)⁷

3. Ēvítették a kisgyerököket a törökök. Főnevelték Törökországba. Vót egy ilyen gyerök, basa lött belőle. Az annyát is Ērabóták. A se tutta, él vagy hal a gyeröke.

Ennek a basának vót családja, kisgyeröke. Egy magyar rab-asszon dajkálta. Így altatta: "Csicsijja babája. Néköm is vót ilyen kisfijacskám, máma is mögüsmerném az anyajegyürül". Má űdös vót, dajkálta a basa kisfiát. Hallja ezt a basa felesé-

⁶Édesanyjára utal a szülém szóval.

⁷Más, régebbi változatban egy szpáhi akarta elrabolni a csodatevő képet, de szörnyet halt, s lova mancsa (patája) megkövülve ott maradt a templom küszöbében. A küszöbbe befalazott és sajátságosan kicsomósodó kövön vélték e nyomot felismerni. HANUSZ ISTVÁN: Népköltésünk a geológiában. Földrajzi Közl. XXI. (1893) 343.

ge. Mondja az urának. Az ura mögütközött ezön. Mögnézi magát és tényleg ott vót az az anyajegy, amit a dajka éneköt. Beszadadt, mögölelte az öreg dajkát. A vót az édosanyja.

Hát azután oszt ott maradt a fijánál. (*Magyarpadé - Padej*)

4. Van itt egy nagy domb. A neve *Kingya*.⁸ A török-időbe táborozási hely vót. Ott vót a szultán sátra fölállítva. Ezt a dombot állítólag a török katonák hordták össze sapkával. (*Nagykikinda - Kikinda*)

5. Mikó vótak régön az ütközetök a törökkel, összehordták a halottakat halomba, úgy temették ē. Ilyen dombok itten a *Nagyhalom*, *Pellegi-halom*, *Bazsó-halom*. (*Törökbecse - Bečej*)

III. A zentai csata (1697) emléke (Bánát)⁹

1. Édosapántú hallottam. A *törökjárds* üdő alatt történt. A magyarok itt Zentán egy cselet csináltak, nádkúpokot gyűtottak fő. A törökök rohantak át a hídon, hogy ott vannak a magyarok. Egy félszömfő, egy Patijerök (Patierék) nevű embör ágyúval ellűtte a hidat, és 42000 török pusztult bele a Tiszába. És csak harminckettő vagy negyvenkettő maradt hírmondónak.

Majd a törökök emöntek, és mögvötték ezt a területöt Zentától örökáron. Erdőt telepítöttek oda, és egy szöbrot állótottak oda emlékül. Majd a zentaiak kiirtották az erdöt. Ezt a törökök mögtutták, egyűttek és a zentaiaknak nagy büntetést köllött fizetni. Újra beültették azt a helyet és csak erdő maradt. A neve *Törökerdő*. Ejártak ide a törökök 1920-ig, még azután is és itt ünnepeilyt rőndöztek. (*Csóka - Čoka*)

2. A török-időbe nagy csata vót itt Zentánál. Úgy hallottam, hogy a magyarok mögtámatták a törököket. A tábornoknak má csak egy (fél) szöme vót, és akkó célba vötte a hidat. Csó-

⁸ Adatközlőnk szerint a város nyugati határrészn.

⁹ Zentán gyűjtött adatokat közölt BODOR GÉZA: A zentai csata a szájhagyományban. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 11-12. (IV. évf.) 1972. jún.-szept. 225-230.

ka és Szanád között az úgynevezett *Szanddi-halom*ra lőtte le. Búrhid vót akkó. A török katonák belefulladtak a vízbe. (*Csóka - Čoka*)

3. A *Macahalom*ró beszélték, hogy arról a dombról lőtték el a hidat Zentánál. A magyar katonák tajicskával hordták össze, hogy onnan lőhessék a törököket. (*Csóka - Čoka*)

4. Mikó zavarták ki a törököket, akkó mondták a törökök: "Jaj, zo!" Így lőtt belüle Jázova (község) neve. (*Egyházaskér - Vrbiča*)

5. A török vezér itt *Macahalmán* tanyázott. Ott, ahogy mögyünk Csókára.

Mikó a török szultán itt tanyázott, annak vót egy lánya. Ahon a lányhon a magyar vezér járt udvarolni Zentáru. A török szultán pedig elgondolta magába, hogy maj gyün a magyar vezér a lányho, akkó lekapcsolik, és akkó átvonulnak a bácskai ódalra. De a török lány elárulta a magyar vezérnek: "Vigyázz, ne gyere! Mer ha gyüsz, tégöd itt éfognak és éfoglajják Bácskát." Monta is, hogy mék napon lösz ez.

Arra a napra a magyar vezér is rákészült. A magyar csapatot odavitte Zenta alá. Mög vót beszélve, hogy hány órakkó gyünnek átal a törökök a fahídon, mer akkó a Tiszán fahíd vót. Az ágyút a Tisza partjára állétották a magyarok.

Mikó a török sereg mögindult és fővonultak a hídra, még vártak. Mikó nagyobb része fővonult, akkó főrobbantották a lattuk a hidat. A török csapatok ott vesztötték erejüket. A kik mégis átmöntek, azokat mögsemmisítették.

De a Tiszán, ahon a híd vót, ott egy sziget maradt. Anyyi halott vót a Tiszán, hogy a víz nem bírta élepní. Akkó a magyarok átgyüttek a Tiszán mi felénk. Tiszaszentmiklós és Jázova között vót a csata. Még máma is mögvan a köröszt azon a helyön, mer azt mindég újítják. Faköröszt. (*Feketető - Crna Bara*)

6. Még mondok errül a *Macahalom*ra, ahogy hallottam. Abba az üdőbe a törökök itt táboroztak, ezön a halmon. A török lányát, a vezér lányát hitták Macának. Mikó a török lába a latt a hidat élütték, egy félszömmü tüzér lőtte é. és felelősségre csinálta (vállalta), mer a magyar vezér akarta az ágyút

ésütni. Aszonta a félszömfű tüzér, ne nyújjon az ágyúhon, mer nem sikerül neki, oszt akkó a törökök átnyomulnak a hídon. Akkó az a félszömfű lőtte el a hidat alattuk.

A török nő, a török lányt ott pusztították el *Macahal-mán*. A magyarok ölték mög. A török vezért Szentmiklós (Tisza-szentmiklós) alatt fogták el és ki is végezték. (*Feketető - Crna Bara*)

7. Zenta alatt van egy hely, *Oromhögységnek* híjják. Itt még mindig van egy jelvény, egy kőköröszt. Ottan lőtt étemetve egy magyar vitéz, ki a zentai hidat kilőtte a törökök alatt. De abba az időbe nem ezek az ilyen ágyúk vótak, hanem láncos-ágyúk. A láncra rá vót ilyen írtó kerek gömb kötve, a két végire. Mikó ezt kilőtték, akkó ez a két gömb szállt avval a láccal egybe, oszt hogyha valamit ékapott, roncsolt, zúzott össze mindönt. Hát akkó is, a visszavonuláskó kilőtte a hidat a törökök alól. De abba a pillanatba ű is kapott egy örökös lövést. Ott, a helyszínrn lőtt étemetve. Még máig is mögvan a jelvény. (*Feketető - Crna Bara*)

8. A nagyapámtú hallottam, hogy egy félszömfű tiszt előtte a hidat, mikó a törökök gyüttek átal rajta. Nagyon sok török éveszött ott, ahun van Zenta alatt a *Geogén-sziget*.¹⁰ A víz évitte a törököket. (*Feketető - Crna Bara*)

9. A török szultán kancsikával hajtotta körösztül Zentánál a hídon a katonáit. És leszakadt a híd és mind a Tiszába hullottak. Ű nem tutta, hogy leszakadt. Mikó mögtutta, akkó monta: "Bánom!" Innén lőtt *Bándt* neve. (*Hódegyháza - Jazovo*)

10. Van *Hódegyháza*, a mai *Jázova*. Mikó vonútak ki a törökök, akkó történt. A török basa fiját hítták *Jozd-nak*.

¹⁰ *Geogén* az Eugen elserdítése. Savoyai Eugen hercegre, a győztes császári sereg fővezérére vonatkozik az elnevezés. A zentai csatáról és a zsákmány nagyságáról szemléletes leírás olvasható Bács-Bodrog vármegye II. kötetében. Szerk.: BOROVSKY SAMU. Budapest, (1909) 127-128. Röviden ismerteti Torontál vármegye monográfiája is. Szerk.: BOROVSKY SAMU. Budapest, (1911) 407.

és a fia éveszött az ütközetbe Zentánál. Az édesapja siratta, hogy "jaj Zova!" Ezér nevezték ezt Jázovának. (Hódegyháza - Jazovo)

11. Mikó a törökök itt vótak, akkó Jázovát énevezték Jázovának. A törökök mondogatták, "zove, zove". Még mögvannak ottan a törökök sáncai. Mikó menekültek, sáncokat csináltak ottan. (Hódegyháza - Jazovo)¹¹

12. Valamikó a törökök uralkodtak itt. Mindön háznál lakott belőlük. Akkó a magyarok összebeszéltek, hogy mindön háznál pusztítsák el a törököket. Mindenütt nagy lakomát rendeztek. Úgy beszéltek mög, hogy hajnalba, mikó háromszor kukorékol a kakas, akkó öjjék mög a török katonákat. A maradékot Zentánál nekihajtották a hídnak. Akkó egy félszömmű tűzér elűtte a híd lábát. Szorították egymást a törökök, és belehajtották őket a Tiszába. Mind belepusztultak. Van ott egy sziget, azon van egy emlékmű. (Keresztur - Krstur)¹²

13. Zentánál vót a nagy ütközet. A magyarok lerombolták a fahidat. A törökök beleestek a vízbe. Vót, aki a ló farkát fogta, úgy úszott át a Tiszán. (Magyarmajdány - Majdan)

14. A zentai csatába 30 ezer török hót mög. Van ott egy sziget a Tisza közepin. Ez a Töröksziget. Ott mindön évbe majálist tartottak a zentaiak. Ezt a török kormány mögtutta és mögfenyőgette a magyar kormányt, hogy ezön a szigeten ne tartanak örömnünnepöt, mer akkó ami magyar Törökországba van eltemetve, főúr, kihányik a tengerbe. És akkó abba maradt a majális. Ezt a szigetet beültették nyárfával.

A magyar hadsereg a város túlsó ódalán, az Oromparton vót. Ott vót a főhadsereg a hídfőnél. Ahogy a törökök készítették a hidat, várták, hogy építse föl. Mikó a hídfő épült, akkó a magyarok itt álltak a hídnál őrsegen. Várták a törököt. Mikó a hidat ekészítették, éjjél után két órakkó - szeptember 2-án,

¹¹ Adatközlőnk Hódegyházán (Jázován) élt, s csak öregkorában került Magyarmajdányra. Elbeszélése Hódegyházára vonatkozik. A kedvelt etimologizálás egyik jó példája.

¹² Az elbeszélő Kereszturon élt, ottani hagyomány.

1697-ben - mögkezdtek a támadást a magyarok. Húszezren vótak, fele magyar, fele osztrák ágyúval főszerezve. De ezek nem ide indultak, hanem Pétörváradra. De úgy gondúták, hogy a török háta mögé kerűnek, itt várták mög űket. Akkó itt má kötötték a hidat. A magyarok ezt má tutták. Ott álltak velűk szömbe, de csak kisebb sereggel.

Akkó itten, mikó a török rákészűlt a támadásra, a magyar hadsereg idegyűtt. Gyűttek a törökök a hídra. Akkó a magyarok itten rájuk! Nagy lármát csaptak. Az ágyút ráirányították a közepső hídlábra, mikó a török sereg eleje a hídra ért. Elűtték a híd lábát. Annyi vót rajta a török, hogy a híd leszakadt. Az elejét nem engedték vissza a magyarok, hátul mög biztatták a török tisztök. Akkó egymás hátán léptek ki, de sokat mög leűtöttek. De nem is látták, nem hitték, hogy egymás hátán mönnek. A visszamenekűlök elé álltak a török tisztök. Curokkot parancsótak. Sokat ēvitt a víz, sok katonát ott a Tisza befenekelte. Mikó mögvirratt, mind elpusztultak. Akkó Szavojai Jenő hadserege űzőbe vötte a törököket. A törökök a Bánátba möntek, de onnan is kiűzték űket, Tömösvárbul. (*Magyarpadé - Padej*)

15. Itt van egy erdő Zentánál, Zenta és Szentmiklós¹³ között. *Vérerdő*nek híjják. Ott vót egy nagy csata. Ott vót egy bōrhíd. Ezt a hidat elűtték és mindōn török beleesött a vízbe. Ott veszteket, belefulladtak. (*Magyarpadé - Padej*)

16. Az én apám hallotta az öregapjátú, hogy nagy űtközet vót ott (Zentánál). Erekesztötték a Tiszát. Mikó ēkezték a törököt szítani, egy fālszōmű embōr elűtte a hidat. Így hallottam, a törökök belefulattak a Tiszába. Olyan rōngeteg vót a hōttest, hogy ērekesztötte a vizet. (*Nagykikinda - Kikinda*)

17. Meséték, hogy Zentánál van egy sziget a Tisza mellett. Az a sziget a törökökbű lött, a hōttestökbű. Annyi vót a halott, hogy a tetemökön möntek körōsztű a magyarok, körōsztű a vízen. (*Rdbé - Rabe*)

18. Zentánál vót egy nagy csata, a mostani vashídnál. Van

¹³ Csóka és Magyarpadé között: *Tiszasszentmiklós (Ostojićevo)*.

ott egy hely, a *Vérerdő*. A török halottaktú kapta a nevét. Egy halom. Itt van mingyá Csóka és Zenta között, errű Bánátrú. A hidat élűtte egy félszömmű embör, és a törökök, ahogy möntek a magyarok után, behullottak a Tiszába. Ott van a *Parthalom*, ott temették el őket. De addig nem temették ē, még ē nem gyűtt a szultán, hogy mögnézzze őket. Akkó kötötték mög a vérszerződést, hogy többet nem fog fegyvert a magyarok ellen. (*Szaján - Saján*)

IV. Török-kincs (Bánát)

1. A *Határhalomba* vót a kecske. Kű- vagy vaskecske. *Monostor-Szentmiklós*¹⁴ és Csóka határdombja ez. És ott hányódott ez a kecske. A földmívesök súlynak használták a boronára. Eccör ē-gyűttek érte. Keresték és mög is tanálták a kecskét. Báránnak is monták. Lecsavarták a nyakát, kivötték az aranyat belűle és ēvítették. (*Csóka - Čoka*)

2. Az öregök beszéték. Látták, mikó ēvítették onnat a *Határdombrul* a lādát. Valami lādát. Éccaka kiásták. Röggē látták a helyit. Abba is löhetött valami kincs. A monostoriak látták, azoktú hallották. (*Csóka - Čoka*)

3. Török hagyomány vót itt kint a határba egy nagy kecske kűbűl. A törökök hagyták itt. Mindég kint maradt a határba. Az egyik a szarvát törte le, a másik a lábát, a harmadik a fejit. Úgy hányódott erre-arra.

Abba az időbe a régi öregöknek nem ez a láncboronájuk vót, hanem a tűskös borona. Ez fából készűlt. Az erre való parasztok arra használták, hogy rátötték ezt a kecskét a tűskös boronára súlynak. Mikó ēvégözték a boronálást, akkó lelűkték. Otthatták például a mezsgyén, odagurigázták. Majd mikó a szomszédnak szüksége vót rá, ēgurigázta. Azt tötte föl súlynak. Akkó az mögén ott lűkte le. És ha köllött a másiknak, akkó a másik vitte el.

Majd eccör oszt egy történetbe (esetbe) kiderűlt, hogy itt mög itt, ezön a részön létezhet egy kecske, egy kűkecske. Tele

¹⁴ Csókához igen közel fekvő helység. Régebbi neve *Monostor*: FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. III. k. Pesten, 1851. 114. Később *Kanizsamonostor*: Torontál vármegye, 59.

vót a gyomra ezüsttel és arannyal. Akkó ezt főkeresték, bevitték és főtörték a kecskét. Hát valóban ezüst és arannyal vót teletötve. (*Feketető - Crna Bara*)

4. Itt is hallottam, hogy ěrejtötték a kincset a törökök. De mit mondott errő a nagyapám?

A törökök ěgyűttek, hogy majd ěviszik a kecskét. Makó há-tarába vót ez. Valahun ott Nagykopács körű, a Tót Pál tanyánál. Kutat ástak és ásás közbe tanátak egy kűkecskét. Ezt a kűkecskét sehogy se tutták szétnyitni. Csakhogy összetörni nem akarták. Használták akkó a *tűsűkborondt* és arra tötték súlynak, ha görön-győs vót a föld. Mőg rátötték a *deszkaborondra*.

Eccör négy török ěgyűtt Makóra. Azok mingyán a városházá-hon mőntek igényöst. Csakhogy őlég a hozzá, hogy a város vitte ki őket fijákerrel. De bekőtötték mind a négynek a szőmit. Fele-lősségre csinálták ezt a magyarok, a makai városkapitány. Mikó kiértek, kiődták a szőmüket. Akkó azok kinyitották a térképet, odamőntek a kúthon. Máshun is nézték, de nem láttak semmit. Kér-dőzték: "Nem láttak itt egy kűkutyát?" Ez a Tót Pál elárulta: "Ott van a szalmakazal mellett".

Akkó odamőntek és kértek egy pokrócot. Arra rátötték a kű-kutyát. Addig kaparták, hogy mőgtanálták rajta a kulcslikat. Csakhogy mikó mőgtanálták, kinyitották, hát tele vót arannyal. Akkó kérdőzte a török: "Ha tudta vóna, használta vóna-e a boro-nára?" "Dehogy használtam vóna!" - mondta Tót Pál.

Akkó ezek szépen összehajtották a pokrócot, főtötték a fi-jákerre. Bekőtötték a szőmüket és elmőntek. Tót Pálnak is hagy-tak valamennyi pénzt. "A város az aranyat mőgfelelte és a többit ěvítették a törökök. (*Feketető - Crna Bara*)

5. ěgyűttek a kecskéjér, a *török-kecskéjér*. Ez Biodra (Beod-ra) alatt történt. Ott vót a dombon a kűkecske. Na oszt, mikó a törökök kivonútak, akkó a parasztok rátötték ezt a kűkecskét a *tűsűkborondra*. Rátötték, hogy nyomja. Eccör gyűtt négy szeméj őtóval. Kizárták (kinyitották) a kecske farát, kisződték a kin-cset és otthatták a kecskét üresen. A seggelukába vót a kincs. (*Hódegyháza - Jazovo*)

6. Vót itt *Hosszúháton* egy kűbűl őntött kecskealak. ě vót

a föld tetején dobva. Abba az időbe vót a fogas és rátötték a fogasra, hogy nehezebb lögyön. Mikó kész vót a munka, akkó ledobták oda a födre.

Maj jó soká valamikó gyütt egy fijáker, mer sokáig használták azt a kecskét. Az a fijákerös főtötte a fijákerre és ēvitte. Hát akkó tutták mög, hogy abba péz vót. A törökök hagyták itt régön. (*Hódegyháza - Jazovo*)

7. Egy másik történetöt is hallottam a török időbe elrejtött kincsről. Monostor határába¹⁵ van egy domb. Ott tanátak egy ládát. De ott senki nem tudta, hogy mi van a dombba. Jó magos vót a domb. Hát aszonták az anyámék, hogy éccör csak gyűttek kocsik, lobogókkal. 'Tudja maga azt, mint a templomba vannak a lobogók.' És énekötek. De sēnki sē tudta, hogy mit akarnak! Az embörök dógoztak a határba. Este lött. Ezök ott lételepödtek. A nép csak azt gondöta, hogy ezök ott pihennek. Azt hitték, hogy valami búcsúsok. Énekötek, imádkoztak. Otthatták. Maj röggel továbbmönnek.

De mikó röggē mēntek dógozni, ezök mán nem vótak ott. Odamōntek mögnézni. Nézik, mán csak egy láda helyit látták. Csak azér jártak önökkel, mer azt másképpen nem tudták vóna kivōnni. Hát ēbabonázták vagy mi, az anyám is monöta. Mer mikó elásták, valami élőlénynek a nyakát vāgták ē, valami életöt. Lēáldozik előtte, mikó elásik. De ezök tudták, mer valami őseik tötték oda. Mögtudták, hogy hun van és mi van odatéve. Ezér énekötek és istentisztöletöt tartottak. Ki is bírták vōnni. Évitték az aranyat, de hogy hová, nem tudja sēnki. (*Hódegyháza - Jazovo*)

8. (Török időből maradt hagyomány.) Vót itt egy kúkecske. Rátötték a boronára nehezéknek. Dobáták ide-oda. Éccör együttek érte, valaki ēvitte. Azt mondták, tele vót arannyal. Bele vót építve. Hát az itteniek is, ha tudták vóna, kivōtték vóna. (*Magyarpadé - Padej*)

9. A padéji határba vót egy kúkecske. Úgy hítták, *Morotvapart*, ottan. Ezön vót egy tanya, a *Précska* nevű tanya. Itten

¹⁵ Lásd az előbbi jegyzetet.

vót egy kűbül csinált kecske. Olyan kecskeforma vót az. De az itten való népek, alighanem a spanyolok, mer laktak itt spanyolok, de kihaltak a mocsárláztul. Vót, aki emönt, vót, aki maradt.

Akkoriba a parton építkeztek, hogy jobban tudjanak halászni. A víz partján. Mer annyi vót a hal, hogy télön is halásztak. Szabadhalászat vót. Beültek a ladikba és vasvöllával szúrkálták a jeget. Addig szúrkálták, még hal nem akadt a vëlla ágára. Sokat szöttek így össze. Kétfelé vágták a halat, a fejit lëvagták. Főhúzgálták madzagra. Mögsőzták és kitöttek száradni. Télön jó eledel vót köleskásával, kukorica-kásával. A halat lëöntötték forróvízzel.

Szóval emenekültek a spanyolok, de a szájhagyományba mögtartották, hogy ott maradt a vagyonuk. Akkó a leszármazottak elgyűttek ide. Keresték a kecskét. Ott hevert a kecske a précskal földön. Arra használták, rátöttek a fogásra, hogy jobban lënyomja. Akkó ejöttek és baltával szétverték a kecskét. De úgy beszéltek, hogy a farkát ki löhetött csavarni. De szétverték.

Az itteni népek nem tudták, hogy kincs van benne. A spanyolok a kecskével együtt akarták evinni, de nem bírták.

(Magyarpadé - Padéj)

10. A becseji határba vót egy kecske kűbül. Dobáták ideoda. A fogásra rátöttek súlynak. De ügön ott maradt az mindég a határba, a régi helyin. Azután majd keresték a törökök. Együtték érte. Ki is nyitották és kincs vót benne. (Nagykikinda - Kikinda)

11. régön emlögettek egy falovat. Kecskének is mondták. Tele vót arannyal. Boronatehörnek használták a népek. A csehök vagy törökök gyűttek el érte. A fejibe vót az arany. Vót neki valami csavarja. Lëcsavarták, oszt kivöttek az aranyat. A nagyapám meséte, hogy ő is használta a boronára tehörnek.

A sógorasszony mög azt beszéte, hogy Kikindán szógált egy magyar embörnél. Régibe vót ez a tőzeggané, azt taposták ki. Dógoztak és egy bérös-fiú mögtanáta a kincset. Kivötte és emönt. Möggazdult Kikindán. (Rábé - Rabe)

12. Szajánba is vót egy kűkecske. Együtték azér tizenket-tőbe vagy tizenháromba a csehök. Tele vót arannyal. Vót benne

Égy jó fölöntő arany, két szakajtóval (szakajtókosárral). Évítették, mer hogy azt az ű öregapjuk hatta itt valamikő. Az itteni népek tűsökboronára használták, mer nehéz vót. Rátöttek a kőkényboronára. Senki se tudta, hogy abba arany van. Csak akkő néztek nagyot, mikő együttek és évítették a pézt.

A Nagyhalmot, itt, a törökök csinálták. Összehordták a halottakat és abba temették. (Szaján - Saján)

13. A mi apánk bérös embör vót, ű beszéte. A Kecskellér nevű részön egy kűbül készült kecskét használtak. Ott szántotak-vetöttek, és ha valaki hengörölt, akkő rátötte. Nem vót má sē füle, sē farka, sē lába.

Később valaki együtt érte fijákerrel. Keresték ezt a kecskét. Maj ráakattak. Akkő odamöntek a kecskénön, hátul a csavart kicsavarták és hullott ki az arany belüle. (Szaján - Saján)¹⁶

14. Halottam a múltkoriba, hogy a szajáni, a jázovai és a mokriní határnál tanáltak a dombba három koporsó aranyat. Jöttek valahunнан, odaálltak ótóval és évítették. Ez most két-három hete történt. (Szaján - Saján)¹⁷

15. Aszongyák, hogy ez a Dunyerszki Bogdán¹⁸ úgy gazdult mög, hogy kint a földön tanált égy kűkecskét. Tele vót arany-nyal. A törökök hagyták itt vagy a csehek. (Törökbecse - Bečej)

V. Török-tatárdulás és hódolás emléke

(Baranya - Drávaszög - Szlavónia)

1. Szegény anyám meséte a kutyafejű tatárokrul. Érabolták az asszonyokat. Álarcot viseltek, kutyaíszű álarcokat. Nagyon féltek tőlük. (Csúza - Suza)

2. A törökök éfogdosták az embereket. Dógoztattak velük, amit (amennyit) bírtak. Kikémlelték a családokat és ahun szép nő

¹⁶ A táji párhuzamokhoz lásd PENAVIN OLGA: Jugoszláviai magyar népmesék. ÚMNGY XVI. Budapest, 1971. No. 68. A zentai kőkecske címmel.

¹⁷ A közlés szerint 1973. januárjában.

¹⁸ Helybeli szerb gazda.

vót, érabolták. A két vállukon kenderzsineget húztak át a bűrön és úgy kötötték egymáshoz a rabokat. (*Csusa - Susa*)

3. Itt is vót mellettünk egy falu, egy jó fél kilométerre. Akkó még földbe ásott hajlékba laktak a magyarok, és a jószág kint vót a határba. A tatárok megölték a pásztorokat és a jószág közé rajtözködve bementek a faluba. Akit megtaláltak, megölték. (*Karance - Karanac*)

4. A tatárok így csalogatták elő a magyarokat: "Örzse gyere elő!" Ha kibújt a rejtőkéből az asszony, akkó évítették a tatárok. (*Karance - Karanac*)

5. Jöttek a kutyafejű tatárok. Bújdosott a nép, ki merre tudott. A kertünk alatt a rétet *Csortok*nak hítták. Valamikő farkasok tanyáztak benne. Olyan nád vót ott, hogy nem hatolhattott keresztül rajta az ember. Ide menekült a nép. Maj lassan kipusztult ez a nádas. (*Laskó - Lug*)

6. Jöttek a kutyafejű tatárok, kínozták az embereket. Mindenki émenekült előlek. Valahogy maradt otthon egy és ezt az embert mögfogták a tatárok. Mihók Mózesnek hítták. Rátették a tüzes bográcsot a hasára, elevenen égették.

Lámpásokat este nem vót szabad égetni. Mikő esteledett, mindenki pucolt be az erdőbe, nádasba. E mind erdőség vót itt körül, az egész határ. De van egy út, egészen Mohácsig visz, a *Csete-völgy*. Egészen a siklósi határig. (*Laskó - Lug*)

7. Itt régen nádlás, mocsár vót. 1876-ba lett fölmerve a határ. A mi földünk is abból a részből van, ami (ahonnan) fát kivágtam.

Itt vótak a törökök és a nádlásból csalogatták ki a bújdosó népet. Kiabálták: "Zsuzsika, Pannika! Mariska, Juliska! Gyertek elő, émentek a törökök!" így csalogatták elő őket. Eccer-kéccer előjöttek, de azután nem, míg é nem mentek. (*Laskó - Lug*)

8. Hallottam az öregektől, hogy itt nálunk is megszálltak a törökök. Tiltották a keresztyén vallást. Karancson az egyházgondnokot megbüntették, mer belevert a templomajtóba, a szárfá-

ba egy szeget. Javította és megbüntették. (*Laskó - Lug*)¹⁹

9. A tatárokról azt hitték, hogy kutyafejűek. Így emlegették a régiek. Még nótákat is hallottam róla. Kegyetlenkettek. Leginkább úgy csinálták, hogy a falu végéig felgyújtották: szaladt ki a nép és lekaszabolták. A nőket lemészárolták. (*Sepse - Kotlina*)

10. Úgy mondták, hogy jöttek a kutyafejű tatárok. Kegyetlenül gyilkolták a népet, nőket, gyermekeket. Ébújdostak előleik, de sokat kicsalogattak a rejtekből és leöldösték. (*Vörösmart - Zmajevac*)

11. A kopácsi részbe van egy rész (határrész), *Gyilkos-ér* a neve. A török sokáig uralkodott itten. Abból az időből maradt ez a név. (*Kopács - Kopačevo*)

12. A tatárokat úgy emlegették, hogy kutyafejű tatárok. Öregektől hallottam ezt a mondást: "Szántott itt má' török, tatár, mégis megmaradt a határ." (*Kopács - Kopačevo*)

13. A török elől a nép bement a nádlásba. Éfogyott az élelmük. És jött a nyár. Ezt a gyékényt, a kákát, az új nád hajtását ették. Nyersen ették. Nem mertek kibújni a nádlásból. (*Kopács - Kopačevo*)

14. Az én öregapám meséte, neki meg az apja, hogy a törökök kicsit már tudtak magyarul, és kiabálták: "Kata, Panna! Gyertek elő, me' émentek a törökök!" Ha előgyűttek, akkó rab-szíjon éhajtották. (*Kopács - Kopačevo*)

15. Vótak a törököknek besúgóí, ezek elárulták a magyarokat. Kiabálták nekik, neviről szólították: "Éva, Panna, gyertek elő!" Ha előgyűttek, éhurcóták magukkal. (*Kopács - Kopačevo*)

16. Í mondták az öreg embörök, "kutyofejű tatárok". (*Haraszi - Hrastin*)

17. Valami Dora-lány vót. Igön-igön szép lány. Érabolták a törökök. Az öregapámék mindig mondták, hogy Dorának lányát évitték a törökök. Soh' többé nem láoták. (*Haraszi - Hrastin*)

¹⁹ Könyvből olvashattak róla vagy szószékről hallhatták. Vagy lehet megmaradt emlék a szájhagyományban. A karancsi egyházfi megbírságolásának esetét említi SALAMON FERENC: Magyarországon a török hódítás korában. Budapest, 1885. (2. kiadás) 202-203.

18. Hállottám, ászonták, hogy mikó a mágyárok éⁱszrevették, hogy jün a török, ákkó elbútak a vízbe. Egy ná^odot vettek a szá^ojikba, s ázon kérésztül léológöztek. Mëgvá^orták, míg ëmentek a törökök. (*Haraszi - Hrastin*)

19. Mikó jöttek á törökök, a lányok elbútak. Hát ezökné az Illyés Dorájékná vót válámi széⁱp lány. Bebút az udvári kemincéⁱbe. A török odakötötte a lová^ot a kemince mellé. Á lo^utáláⁿ ott kápá^olózott, ëfáro^lt. Á török rákiá^otott á lo^uvára, hogy "coti Dorá!" Á lány még ász hit^e, hogy áz ű nevit kájába^oja. És kiszó^ult: "Itt vagyok urámi!" Á török kápta és ëvitte. Í szó^ul a monda. (*Haraszi - Hrastin*)²⁰

20. Méⁱg öreganyám meséⁱte, hogy jüttek a kutyófejű tátá^o-rok. A nő^ükét megböcstelenítöttek. Még a csëcsikét kiszúrták és szö^ürt húzták belé. Ákkó sok hëlre bëmëntek. Nem kérdöztek sëmmi. Kájábál^ták: "Sá^ori, Má^ori, Klá^oril Gyertök elöi Emmëntek a kutyófejű tátá^oroki" Áki kijűtt, ász megböcstelenítöttek.

Mer ojan vót a fejek, mint a kutyájé, azér monták, hogy kutyófejű tátá^orok. (*Körögy - Korog*)

21. Á török lo^uvának, a basa lo^uvának Dorá vót a nève. Ákkó vót á fálubá egy széⁱp lány. Ánnak is Dorá vót a nève. Ákkó a török basá szó^ulította a lová^ot. Ákkó a lány elöbűjt a rejtökhëj^rül. Á török basá főkápta, fënvette a lo^uvára és ëvitte. (*Körögy - Korog*)

22. Á másik (történet). E, tuggyá, á török vout Kó^urögyön is. Osztan nëm vout a néipnek mit ënni. Egy anyának vout öt gyeröke. Osztan nëm vout kinyéⁱr. Emmëntek á Valkó^ura.²¹ Osztan az anyá lëfordította magáru a kebelet²², és bëmënt a szitytyo^usba. Ász^t a szittyo^ust húzgáotta. Tuggyá? Ász^t szëtte össze

²⁰ A Dóra volt állítólag ennek az Illyés családnak a ragadványneve. Az adatközlő, Illyés (Pikó) Pál szintén ehhez a családfához tartozott. Pali bácsi kitűnő informátor volt, azóta meghalt. Emlékét szeretettel őrzik e sorok írója.

²¹ A községhez közeli folyóhoz, a Valkóhoz.

²² *Kebelet*: itt női fehérvászon ruhaként értelmezhető. Vö. PENA-VIN OLGA: Szlavóniai (körögyi) szótár. K - P (II. k.) Újvidék, 1975. 35.

és ásztát szopták a gyerkök. De a török észrevette, lészúrkátá űköt. Mind az öt gyerkök, meg az anyá is mékhált. Í pusztított a török. Réⁱgi hágyomány. (*Kórógy - Korog*)

23. A nágyápamtul hábtám eszt a meséⁱt a törökökrül. Mikó a török uralkodott Mágyarorszá^ogon, igön sok gyerkököt kihúrcótak Törökorszá^ogbá. Mind janicsárokát neveltek belőlük.²³ Akkó egy álfödi özvegyásszonnak is évítették a fiját, szegedi basá lett. Akkó - tuggyá? - mivel mágyar szá^omázású vo^ut, mágyar ászszont vett feleségül. Ákkó születött egy kis fijácskájik. Ákkó az apá és anyá mágyar dajkát fogádott a fijú melléi. Ákkó ászonták neki: "Úgy vigyá^ozon a kisfijúra, hogy kerékbetörík a nyákát."

Hát éccö a kisfijúcska megbetegödött, nēm tútá, hogy mit csinyá^ojon neki. Dúdolgatott neki: "Csicsájá bábája. Valamikó néköm is vót ijēn szé^p fijácskám. Évítte a török nágy Törökorszá^ogbá. Há elem jönⁿe, mást is megismerném: kárjá fejérjérül, fejér szömö^ücséⁱről."

Ezök vótak a jeggyeji, a fejér szömö^ücs, még a kárjá fejérje. Ákkó a basá felesége hállotá a noutát, hogy mit dānol. Ákkó odahíttá a^z urát, a basát. "Hállgássál csak, hogy mit dānol az öreg dājká?[!]" Mikó emontá, ákkó a basá kinyittá a szá^ornyás ájtó^ut. Bemēnt a szobá^obá. Ráborult a dājkára. "Anyám! Eⁱdősanyám! Mēktálá^otálák![!]" Lészágát^á magá^orul a káftano^ukát, megmutatta az annyanak a kárjá fejérjérjét még a fejér szömö^ücsöt. Az annya megismérte minygyá^rt a fiját. Í mēktálá^otá a fijú az annyát, az annya a fiját.²⁴ (*Kórógy - Korog*)

²³ V8: PENAVIN OLGA: Szlavóniai... szótár, A-J (I.k.) Újvidék, 1965. *janicsár* címszó (400. l.).

²⁴ Utal erre a kórógyi szájhagyományra PENAVIN OLGA is. Szlavóniai... szótár, R-Zs (III. k.) Újvidék, 1978. *Tatár* címszóban: 153. l. A Vajdaságból (Péterréve - Petrovo) közölt történet (*A kutyafejű tatárok*) alakja egyszemű (Polyphemos) és kutyafejű emberevő szörnynek mutatja ezeket a lényeket. A fia-rabolta anyá kórógyi történetben - írja a Szlavóniai... szótárban Penavin Olga - tatár főúr gyermekét gondozza a dajka, akiről kiderül, hogy az egykor elrabolt fiát, a tatár főurat szolgálja. Kórógyi adatközlőnk, özv. Bencze Istvánné

24. Itt, a Körömcse²⁵ dombjárán, szép nagy dom^b vót ez, odájá^orták a menyecskéik még a lá^onyok tá^oncolni. Já^orták a d^erénka^ot.²⁶ (A csápá^osnák²⁷ a nagyánnya ez a tá^onc. Já^or edé egy tá^oná^orné. Éⁱn tá^onító^utám a d^erénka^ot itt Ko^uro^ugyon.) A török bása még a tá^onc közepén ült piros bárson vá^onkuson. Tá^oncolták körű. Mind ász mondották a török básánák:

Ébättá bolongyá,
Száká^olás törökje,
Buggyántós törökjel
Néköd és is jó^u!
Néköd és is jó^u!

A török bása még örült neki. Ez törtéint Kourougyon, a Körömcse dombjáná^l. (Kóróggy - Korog)

25. A tatárok vóták a kutyáfejjék. Ú nyízték ki, mind a kutyá. (Szentlászló - Laslovo)

26. A tatárokra monták, hogy kutyáfejjék. Oján árcvona^osok vót, mind a kutyánák. (Szentlászló - Laslovo)

27. A tatárok pusztították a néⁱpet. Ággyoⁿvértik az emböröket. A gyerköket még sorbá állították. Azokat meg az ű gyerk^ejikkel verették ágyon, botokkál. (Szentlászló - Laslovo)

28. Úgy hálottám, hogy egy embör megmenekült. Kimént a mo^ocsárba, és ott éⁱlt há^orom éⁱvig má^odá^ortója^oson. Ákkó onán vis^oszakerült és ott csinyáolt gunyhó^ut. Azután jöttek ide több felől. A tatárjárás idéjébe törtéint. Éⁿ úgy hálótám apámtul, hogy mink Hercegszölösrül szá^ormaztunk ide. (Szentlászló - Laslovo)

29. Itt a környék a töröké vót: Bájáfálvá, Győrfálvá, Újfálvá.

Borka Mária 72 éves - elbeszélésében török basa szerepel. E történet balladai változatai megtalálhatók a bánáti (torontáli) és a Szeged-táji területen, de ismeretesek az ország távolabbi vidékein is. Hazai variánsait közreadta, külföldi párhuzamaira és középkori eredetére rámutatott VARGYAS LAJOS nagy monográfiájában - A magyar népballada és Európa. II. k. Budapest, 1976. No. 42. 365-378.

²⁵ Hajdan a falu közepén, most a szélén található.

²⁶ "Vasárnap ebéd után a templom előtt a dombon az utca közepén, a porban járták a fiatalok körbe-körbe..." PENAVIN OLGA: Szlavóniai... szótár, I. k. *derenka* címszó: 142.

²⁷ Újabb táncfajta.

Ez kívül esik a kües út bál felére. Újfálu Eszék felé esik. Ezöket a tatárok pusztították ē. (*Szentlászló - Laslovo*)

30. Mit mond a szájhagyomány?²⁸ A szlavóniai falvakban csak pár ház (település) volt. A falvakat úgy őrizték a törököktől, hogy minden faluban volt egy úgynevezett *füstös-ember*. Ez a falvak egy-egy megbízható embere volt és vigyázott a *törökjárds-ra*, *török-kóborlásra*. Ha észrevette, hogy közelednek, ha észrevette, hogy a szomszéd faluban *nehéz füst* (sűrű füst) emelkedett fel, szóval, ha látott valahol füstöt, akkor ő is meggyújtotta a füstöt. A zsombékot leöntötték szurokkal és az még jobban füstölt. Kevés volt akkoriban a járható út. A füst láttán a határban kint dolgozó emberek tudták, hogy valamerről közelednek a törökök. Ekkor mindenki iparkodott a legközelebbi csónakhoz és behúzódtak a mocsárba. Ilyenkor a törökök kirabolták és felgyújtották a falvakat. Akkor még olyan szigetecskéken laktak a mocsárban, amelyekhez a bejárást a törökök nem ismerték. (*Szentlászló - Laslovo*).

31. Harashti hagyomány a tatárokról, hogy egy kóbor tatár csapat befordult oda a faluba. Persze a lakosok elbújdokoltak. Egy Debóra nevű lány azonban nem tudott hova bújni. Bebújt a sütőkemencébe.

A tatárok mentek házról házra vizsgálni, hogy kit találnának meg. Az egyik tatár lova megbotlott a ház előtt lévő árokban. Erre a tatár rákiáltott a lóra: "Ne, te Dóra! Ne!" Biztos így hívták a lovat is. Erre a kemencébe bújt Dóra azt hitte, hogy őt hívják a hozzátartozók. Előbújt a kemencéből. A tatárok megfogták és elhurcolták. (*Szentlászló - Laslovo*)

V. Harc a törökkel

(Baranya - Drávaszög - Szlavónia)

1. A falu és a vasút között, a falutól dél felé 500 m-re van a *Csatár-dűlő*. Úgy hallottam, hogy a kövesút melletti házsor helyén és a Vörösmart felé eső irányba partba vájt pincék vótak.

²⁸ DÖME DEZSŐ (73. é.), Kórógy és a szlavóniai nép kitűnő ismerője mondotta el. Ehhez tudni kell, hogy Döme Dezső a népből autodidakta módon írói szintre emelkedett szentlászlói lakosként beszélt a történelmi szájhagyomány tanulságáról. Egyébként írásai jelentek meg a Magyar Képes-Újságban; e sorok írójának szíves segítője volt, amiért itt is köszönetem fejezem ki.

Abba laktak a törökök. Itt csatároztak a törökökkel, a *Csatár-dűlő* helyén, és erről nevezték el. (*Csusa - Susa*)

2. A *Seregés-hegy* északi nyúlványa a *Begovdo*. A Begovác arról nevezetes, hogy ott vótak a török bégek sátorjai. (*Karanos - Karanac*)

3. Vörösmarton van a *Csatár-dűlő*, ottani határrészen. (*Sepse - Kotlina*)

4. A *Számár-szúrdok*²⁹ onnan kapta a nevét, hogy ottan szorították neki a törököket. Vörösmart határához tartozik, annak egyik része. Menekültek. Oda szorították be őket. A törökök kitörték és ahun mentek Vörösmart felé, azt az utat nevezték el *Törökútnak*. (*Sepse - Kotlina*)

5. Bodolya és Hercegmárok³⁰ között található a *Csobogdt* nevű hely. Egy nádas hely. Mikó a magyarok szorították a törököket, az őrség figyelte őket. Mondták: "Figyeljétek! Csobog átl!" Gyűtt a török Mohács felől. Később *Csiba bég* erdészlak lett. (*Sepse - Kotlina*)

6. Izsépen, Mohács felé, ottan van egy templom. *Pétertemplom*-nak hívják. Sokac község ez az Izsép. Ottan a magyar huszárok mögforgetták a lovak patkóját. A törökök úgy gondolták, hogy emőntek Magyarországra felé. Közbe a magyarok meg itt maradtak a hegyődalba. Hátba támadták a törököket és mind belefűjtogatták az izségi Dunába. (*Vörösmart - Zmajevac*)

7. Ahogy gyűn az út Eszékről, *Böllénél*³¹, a *Csingilingi-csárdánál* látni lehet egy régi híd helyét. Ott vót az a híd, amit Zrínyi Miklós fölégetett.³² Ezárta az utat, hogy a török ne tuggyon átgyűnni a Dráván. (*Kopács - Kopačevó*)

8. Arról is van szájhagyomány, hogy Harasztiban a törökök elfogtak egy embert. Nem tudott időben megszökni előlük. A török-

²⁹ Szórvány-településű hely.

³⁰ Mindkettő német településű község a múlt században. Az utóbbi neve *Német-Márok* volt Baranya megyében. FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára, I. k. 141. és III. k. 70.

³¹ *Bellyénél* (*Bilje*).

³² 1664-ben.

kők arra kényszerítették, hogy a gázlókon át vezesse be őket a régi Harasztiba. A régi Harashti nagy dombon épült, de akkorigban még kisebb település volt.

Ez az ember azután vezetgette őket, a törökök lóháton utánna. Na és azután egy bajos helyen, mikor úgy gondolta, hogy a törökök már nem tudnak visszatérni, akkor a gázló mellett lévő mély vízbe vetette magát és eltűnt a törökök szeme elől. A törökök mind ott pusztultak el az ingoványban.

Ezt az esetet Lászlón is és Harasztiban is tudták. Úgy emlegették, hogy Harasztiban történt.

Egy másik hagyományra alapozva hihető, hogy megtette ezt az a bátor ember, mert akkoriban nagyon gyakorlottak voltak a víz alatti rejtőzködésben és huzamosabb tartózkodásban. Többször megtörtént, hogy egyeseket vagy többeket annyira megleptek odakint a határban a törökök, hogy nem tudtak csónakon elmenekülni. Ezek az emberek a legközelebb eső mélyebb mocsárba (vízbe) vetették magukat. Leúsztak a víz alá és megkapaszkodtak a vízinövények gyökereiben. Hosszú nádszálon szívták a levegőt. Mindaddig a víz alatt maradtak, míg a veszély el nem múlt. (*Szentlászló - Laslovo*)³³

VII. Török építmények és tárgyak hagyománya

(Baranya - Drávaszög - Szlavónia)

1. Van itt egy hegygerinc, ide 2 km. Végigvonul Pélmonostortul a Dunántúlra. Kb. harminc km hosszú. Ez a *Török-út*. Olyan magaslati nyúlvány; maradvány a neve a török-időből. Ezeken a hegyeken különböző dűlőelnevezések vannak: *Nagy-hegy*, *Világos-vár* és *Seregés*. A *Nagy-hegy* arrul nevezetes, hogy ott vótak a török nagyurak sátrai. A *Világos-vár* közepén, a falunk fölötti hegyen van. Török vár vót ott. Világosra vót meszelve. Azt mondják, hogy a szultán vára vót. *Seregés*en táborozott a török sereg. (*Karancs - Karanac*)

2. Akkoriba nem vótak házak. A falu alatt, a földpart alatt, ahun most a téglagyár van, ott építették a törökök az utat Eszék-

³³ DÖME DEZSŐ közlése (ld. 28. sz. jegyzetet).

re. A karancsiak az örökös török-félelembe bekötöztek 3-4 km-re a Duna felé. Ébújtak az erdőségbe. Ezen a tájon most is láccik a földkunyhók helye, ma is *Faluhely* a neve. (*Karance - Karanac*)

3. Ezt a szőlősi (hercegszőlősi) templomot a törökök építették. Úgy hallottam, hogy a dályoki templomot is. Ennek a templomnak az északi oldalát sohasem meszelték be, azért, hogy emlékezetes legyen, mer a törökök építették. (*Karance - Karanac*)

4. Itt a templom török építmény vót. Alatta pince van, kerek likak. Innen a harmadik ház, állítólag egy lik van ott a földbe.³⁴ De nem nagyon mertek belemenni. Mécsessel mentek bele és a mécses elfulladt. Búvóhely vót ez: egyik oldalon bementek, a másik oldalon kimentek. (*Laskó - Lug*)

5. Úgy hallottam az öregektől, hogy ezt a templomot a törökök építették. Alatta van egy lik. A török időbe nyúlik az eredete. Próbáltak mán abba bemenni, de elalszik benne a lámpa.

Úgy hallottam, hogy a bellyei vár alatt is vót lik. Aszonták, hogy Pécsig vezet. A bellyei várat is a törökök építették.

Az itteni templom alatt azért keresték a likat, mer asz gondolták, hogy arany van ott. Mer sírokat hittek benne. (*Laskó - Lug*)

6. A templom alól vezetett egy pince-alagút. A török időből maradt. Valami vót ott, mer sok csontvázat tanáltak. Olyan 10-12 éves vótam, mikor ez a (mostani) paplak épült. Ha jól tudom, az ipam is gondnok vót meg Angyal Imre bácsi. Ők emlegették.

Mikor a régi paplakot szétbontották, akkor annyi csontot tanáltak ott, hogy az borzasztól Vinci vót a tiszteletes. Vót öt lánya, és a lányok emberi koponyákba ültették a muskátlit.

Ide, a mi irányunkba, a déli végét bontották el. Találtak egy bóthajtást. Olyan vót, mint egy rendes pince. Azt kibontották. Benne találtak egy méteres nagyságu követ. Úgy nézett ki, mint améket elfürészelték. Mint gyerekek sokat ugráltunk rajta. Emlékszem, annyi csontot tanáltak ott! (*Laskó - Lug*)

7. A török királynak vót itt egy kútja. De akkora, hogy a mi falunk egy része beleférne. *Kirdly-kútja*. Máig így nevezik.

³⁴ Az adatközlő a templomhoz közeli részen jelölte meg a helyet.

Ott táborozott a török király.

Itt, az udvar végibe, ez a vógy meg a *Csete-vőgye*. Elmegy a Siklós-vár alá. Csete vezér lakóhelye vót ez, egy török vezéré. (*Laskó - Lug*)

8. Erre Dárda felé eső dülőbe, a *Boroszló alján* van a *Kírdly-kút*. Most állami birtok. Hallottam az Öregektől, hogy azelőtt erdőség vót arra körös-körül. Cserfaerdő. Hatalmas kútnak mondták. A legnagyobb nyárba is olyan víz vót benne, hogy lovat úsztattak benne. Odajárt a környék itatni. Egy nagy gödör-kút vót az. Valamék király ott itatta meg a lovát, valami *János királyt* emlegettek. Valahová ment a csapatjával és megálltak a *Kírdly-kútnál*. (*Laskó - Lug*)

9. Valamikó aj is megtörtént, a török-időbe. A törököknek napórájuk vót, ahho igazodtak. Arra ment egy keresztyén, ilyen mifajtánk, és elvesztette az óráját. Persze akkó még nagyobb órák vótak. Beleesett a porba. A törökök megtanálták. Látták, hogy mozog. Összezsödfítették a népet és nekiálltak! Verték karóval, ki mivell Mer aszonták, hogy a sátán az. "Az ördög begyűtt a falubal" (*Laskó - Lug*)

10. Főnt, itt a határon, *Kiskőhegytől* Pélmonostorig vezet egy út. Ennek a neve *Török-út*. Azon vonultak a törökök. (*Vörösmart - Zmajevac*)

11. Itt laktak valamikor a törökök. Harc is vót ezön a helyön. A falu határában, a harmadik dülőbe van egy hegy. *Bölle* (Bellye), Dárda és *Daróc* (Várdaróc) között. *Cseredomb* a neve.

Valamikó az én mostohaapám és annak a bátyja beleástak abba a dombba. Haladtak úgy 3-4 méterre. Onnan beton vót, nem tudtak tovább menni. Be akartak menni a *Török-várba*, mer török vár vót ott a régi időbe. Ott van a még most is. A domb tetején teremékeny föld, azon szőlő terem. (*Várdaróc - Vardarac*)

12. Innet valahunnet a rét széléből vezetett az alagút Bellyének. A *bellyei várba* vitt ez az út. A vár most is megvan. A törökök építették ki az alagutat is. Valószínű, hogy ezön közlekedtek. (*Kopács - Kopačevo*)

13. Én árám emlékszők, hogy Brátyó János bácsi két kard-darábot és csérépéket száontott ki. Azon a hejen vót a *törökök vára*. Észt emlőgetik legjobban. (*Haraszi - Hrastin*)

14. Itt eszt a templomot a török templom hejére építették. Így mondták, hogy a Várhejéből alágút vezetött a templomho. Biztos, a törökök még máig használták. (Szentlőszló - László)

15. Vót nekünk a toronyba egy régi harang. Ász monták, hogy a török-hagyomány. A 14-es háborubá évítették. (Szentlőszló - László)

16. A Vádkónál vót itt egy vár. Azé hívják mást Várhejnek. Mást fürdő vón ott. Onán vezetött alágút az itteni templomho. Száz-kétszáz meterre vón a templomtól az a hej. A törökökhöz tartozott. (Szentlőszló - László)

17. Valamikor török-vár vót itt. Éfoglálták a kösséget. Körül-körül mindönütt víz-víz. A török ettől iszonyodott. Ere vót Györgyfalu és Újfalu. Esz mind épustították. Ákkó még pogány vót a nép és a katólikus hitöt választották. Montá a török: - Kátólikus? Ász nem! Nem engöttek. Ákkó lettek reformátusok. (Szentlőszló - László)

18. A Vukán köröszült vót egy alágút. Ide a templomig vezetött. Ászongyák, hogy ász a törökök hágyták. (Szentlőszló - László)

VIII. Török-kincs (Baranya - Drávaszög - Szlavónia)

1. Fazekas Sándor Darócon (Várdarócon) ásta a fundamentomot és tanált egy fazék aranyat. Katlanba vót, nem is fazékba. Mikó tötték oda? Nem lehet tunni. Dugdosták a török-időbe, az ellenségtől. De Fazekas ebből gazdagodott még. (Laskó - Lug)³⁵

2. Szekszárdi is tanált kincsből gazdagodott meg. Darócon (Várdarócon). Edugták a háborús időkhöz, rejtegették a törököktől, rossz emberektől, ellenségtől.

Hát úgy történt, hogy mentek fát kivájni. Délután vót mán. Szekszárdi észrevött valamit. Ászongya: "Hé! Menjünk má haza! Maj reggelre kidüli!" Éküdté az embereket. Hazamentek. Ő még a feleségével kivette a fazekat. Tele vót aranyakkal. Hazavitték. Abbul gazdagodott meg. (Laskó - Lug)

³⁵ Férhuzamként ld. a laskói templom alatt gyanított kincs hagyományát: VII/5. sz. laskói elbeszélésben olvashatókat.

3. Itt a szomszéd kösségbe, Darócon (Várdaróc) egy nagy követ hattak a törökök. Szántotta a földet az egyik embőr, egy özögény embőr. Szakszárdi Ferencnek hítták. Szántás közbe tanálta meg azt a követ. Tele vót kincessel, mindönféle arannyal. Gazdag embőr lett belőle. És azt a helyet, ahun mögtanálta, *Aranyos-vögynék* is nevezték. (*Laskó - Lug*)

4. Má régen hallottam, még fiatal koromba. Ezön a környéken emlöggették, hogy vót egy kűkecske. Mindenki vitte a boronára nehezéknek. Na és rátötték a boronára. Eccer maj gyütt egy török. Főnyitotta a kűkecskét. Kivette belőle az aranyakat és ē-vitte. (*Laskó - Lug*)

5. Beszéltek, hogy hagytak itt a törökök egy kecskét, egy kűkecskét. Ide-oda dobálták a szántóföldön. Nyomatéknak használták boronáláskor. Maj eccö gyütt egy török, térképen állapítottotta mög a kűkecske hejét. Ott a *Kirdly-kútja* táján vót megjelölve. Meg is tanálta. Főnyitotta és kivitte belüle az aranyakat. Hogy igaz vót vagy nem? Nem tudom. (*Laskó - Lug*)

6. Az én barátomé lett egy darab föld a bezdányi határba. Azon a területen van a *Ződhalom-dűlő*. Ez a neve. Valamikó a törökök úgy temetkeztek, hogy összehordták a földet és domb lett belüle. Azt beszéltek, hogy a sapkájukkal hordták össze.

Ettől a temetkezéstől arrébb, a második dűlőbe, annak a végin tanáltak egy másfél méter magos és 40 centi széles kőoszlopot. Hun az egyik dűlőbe, hun a másikba vitték. Rátették a boronára súlynak. De azér mindég visszakerült a régi helyire.

Eccö úgy értesült a barátom, hogy gyütt valahonnét egy török. Bement a városházára, engedélyt kért, hogy megnézzze azt a kőoszlopot. Meg is engedték neki. Kibontotta, és belül bársonnyal vót bélelve. A török hozta magával a kulcsot és kinyitotta. Arany vót benne. A város is részesült belőle valamennyit. Pergámenvászony-írás vót abba a rejtekbe. A bezdányiak beszéltek, azoktú hallottam. (*Sepse - Kotlina*)

7. Apám Bezdánybul származott. Ott hallotta, hogy a *Ződhalomnál* vót egy kűbül-kecske. Az emberek mindég rádobták a *fogaszra*. A vége a lőtt, hogy valami idegeny embőr együtt. Kúccsal kinyitotta és elvitte belőle az aranyat.

Eszt a kűkecskét a törökök hagyták itt. A Ződhalmot is a törökök hordták össze. Olyan *dörömböt* (dombot) csináltak. (*Vörösmart - Zmajevac*)

8. Ezt az én szülemtől hallottam, apámtól. Neki az apósa mesélte. Az öreg Virág bácsi mőnt az úton. Találkozott a törökkel. Széjjelnézni gyűtt vagy mi. Erre járt. Asz monta az idegeny, hogy itt a tőtésnél, a part alatt, a *Szúrdok* alatt van egy vájat, egy földjárás. Állítólag ott vőna elásva egy aranyhintó. Ott a cserfa tövinél. Ha valaki keresi, ott mőgtanálja. A törökök hagyták itt.

Így mondta a török. De nem most törtint ez, több mint száz évvel ezelőtt. (*Vörösmart - Zmajevac*)

9. Azt is hallottam, hogy vőt ere egy kűbűl faragott kecske-forma. Ott hányolódott a határba itt is, ott is. Mikó száraz vőt a föld, akkó rátőtték a *fogasra* súlynak. Sok éven körőszűl egyik földrűl a másakra kerűlt. De olyan kemény vőt ez a kő, hogy nem törőtt el.

Egy alkalommal gyűtt egy idegeny embőr a kösségbe. Érdeklődtőtt, hogy nem láttak-i egy ilyen kűbűl faragott alakot. Monták a népek, hogy igőn, láttak. Mőgmutatták, hun van. Kint a határba megtanálja. Mőg is tanálta. Valami rugó által kinyilott ez a kecske. Tele vőt arannyal. Akkó bāműtták a népők, hogy milyen számárságot csináltak, hogy nem törték széjjel. (*Kopács - Kopačevo*)

10. Vőt egy olyanforma, mint a kecske, mint a birka. Olyan cementbűl vagy mibűl vőt. Mindenki, aki szántani ment, odavitte. Szántás után rátette a boronára. Avval nyomták le, hogy a borona jól aprőzza le a földet.

Eccő jőtt egy török. Kérdezte, hogy hun van ez a kecske. Megmutatták neki. Meg is tanálta. Akkó elővett egy kűcsot. Beletette a seggibe, kinyitotta. Kétfelé nyilott. Kivette a pénzt belőle és ément vele. (*Várdaróc - Vardarac*)

11. Ász hālātām, hogy kincsőkēt hātāk itt a törökök. Vőtāk, akik hozzákezđtek ásni. Itt vőt āzāknek a földik. Áz ānyā māgyār, āz āpjā horvāt. Hālottāk, hogy kincsők vānnāk ērejtve. Ástāk, de āsztān ābāhātāk. (*Haraszi - Hrastin*)

12. Itt van Hārāsztiba egy nāgy domb. Ász mōuntāk, hogy a *Törökök vārā*. Egy ēmber bevājť ālāttā. Két hōunāpig is ājta

(vájta). Ászongya: "So^uk kincs van ott." De nem tánáták még a kincset. A *Grádác-dombon* v^án éj vár. Válamikó gyönyörű szőlők vó^utak ott. Víz v^án körül rájta. Ládikon kell oda bémenni (*Haraszi - Hrastin*)

13. Itt vót az anyáji nagyapá^umnák földi. Huszonkettő^übe hált meg, 82 éⁱves korábá. Oszta - tuga - ojan embör vót, hogy mindíg az áranyát kereste.

Vót neki ojaⁿ furó^uja, ojan méⁱj. Mindíg émént kárácsony estéⁱn, hogy hon csápó^udik fön a kéⁱk láong. Mer ahol a kéⁱk láong fencsapó^udik, ott árany van. Osz ákkó ű sohá sē nem éⁱvett kárácsony bē^üvédjén.³⁶ Kimént lesni, hogy hun lész a láong.

Ákko hálottá az öregemböröktől, hogy *Fáluhejt*, ahun réigön Ko^uro^ugy vót, sok árany van. Ákkó kiment kárácsony estéⁱn és v^áorta a láongát. Még is talá^otá ász az űstöt, amibe vót az árany. Mikó májnēm egēⁱszén kijá^ostá, ászondi: "És fijam! Jút az a nagy fekete kándurmácská. Kérésztől ugrottá ász a hejet, ahun az űst lē vót ásvá. Ákkó ojaⁿ nagy csörgés-csáttogás vót, minthá nagy mennydörgéⁱs lētt vó^una. Fijajim! Az őrdög vót az a mácská! Árá háttá a török a kincset. Mer a török ástá ē, mi^kó mēntēk ki. Árá az őrdög^{re} háttá."

Áz éⁱn ápo^ukám nem talá^otá még a kincset. (*Kóróg - Korog*)³⁷

³⁶ Karácsony előtti este, karácsony vigiliáján.

³⁷ Adatközlőink (1973-ban): *Csóka (Čoka)*: Banka Lajosné Vrábel Mária 90 é. I/1, 2, 3; II/2. - Đatko Sredo 72 é. III/3. - Fehér Kálmán 63 é. IV/1. - Szűcs Ferenc 74 é. IV/1., 2. - Szűcs Ferencné Czeglédi Mária 74 é. II/1, IV/1. *Egyházaskér (Vrbica)*: Varga József 74 é. III/4. *Feketetó (Fekete-mocsár - Crna Bara)*: Szilveri József 73 é. III/7, IV/3. - Zubreczki István 75 é. II/1, III/5, 6, IV/4. - Vitéz Péter 75 é. III/8. *Hódegyháza (Jázova-Jázovo)*: Bátori Mihályné Kocsis Mária 73 é. IV/6, 7. - Szabó István 53 é. IV/5. Szabó József 81 é. I/4, II/2, III/10. - Szabó Józsefné Süli Erzsébet 81 é. II/2, III/9. - Ung Mihály 79 é. III/11. *Kérésztúr (Krestur)*: Ördög Antal 78 é. I/5, III/12. *Magyarmajdány (Majdan)*: Madarász István 94 é. III/13. *Magyarpadé (Padej)*: Nagy Jakab 90 é. I/6, III/14, IV/9. - Pintér Istvánné Keszék Ilona 72 é. I/7, II/3, III/15, IV/8. *Nagykikinda (Kikinda)*: Hosszusdi János 85 é. IV/10. - Kerekes József 62 é. II/4. - Tóth György 53 é. I/8, III/16. *Rábé (Rabe)*: Ágoston János 62 é. I/9, III/17, IV/11. *Szaján (Sajan)*: Mester Mihály 75 é. I/10, III/18, IV/12, 14. - Móra Lajos 75 é. IV/13. - Móra Lajosné Fehér Vera 65 é. I/11. *Törökbecse (Bečej)*: Kocsis András 75 é.

* * * * *

A fölsorolás végére értünk. Megjegyzendő, hogy kőtetnyi folklór-gyűjtésből emeltük ki közleményünk adatait, más mon-dák, mesék és hiedelmek társaságából. A kettős táji csoportosítást (Bánát és Baranya-Drávaszög-Szlavónia) a területi távolság, vala-mint a hódoltság után új otthont teremtő magyar lakosság származási összetétele indokolta. A XVIII. századi, s részben a XIX. század-eleji betelepítés³⁸ után az alapvető hasonlóság ellenére a szá-j-hagyományban is számolnunk kell bizonyos eltérésekkel. A bara-nyai-drávaszögi-szlavóniai magyarság alaprétege úgy-ahogy átvé-szelte az emberöltőkre nyúló hódoltságot. A bánáti részen viszont a török kiszorítása után létrehozott katonai védővonal teljesen megváltoztatta a demográfiai képet.³⁹

Az adatokból kiviláglik, hogy a Bánátban jobban hajlanak a sztereotíp képzetekre, de pl. a zentai csata (1697) emlékeinél érezni lehet a mondainspiráló effektus fokozottabb jelenlétét,

II/5, IV/15 - Nagy József 73 é. II/15. - Ördög Boldizsár 86 é. I/12.

A Baranya-Drávaszög-Szlavónia községeiben: Csúza (Suza): Nikolics Péter V/1, 2, VI/1. Karancs (Karanac): Id. Ján Mártonné Bóli Mária 73 é. V/4. - Ifj. Ján Márton 58 é. VI/2, VII/1, 2. - Gyulai Ferenc 78 é. V/3, VII/3. Laskó (Lug): Kőgyesi János 72 é. V/6, 7, VII/4, 7, 9, VIII/3. - Kőgyesi Jánosné Vigh Julianna 65 é. V/6. - Pete Sándor 79 é. V/5, 8, VII/6, 8, VIII/5. - Schneider János 72 é. VII/5, VIII/1, 2, 4. Sepse (Kotlina): Vincze Sándor 64 é. V/9, VI/3, 4, 5, VIII/6. Vörösmart (Zmajevac): Kovács Ferencné Vincze Éva 79 é. V/11, VII/10, VIII/7, 8. - Tibor János 68 é. VI/6. Kopács (Kopačevo): Baka János 80 é. V/11. - Czövek János 70 é. V/14, VI/7. - Czövek Jánosné Borbély Julianna kb. 65 é. V/12. - Farkas János 74 é. V/12, 13, 15, VII/12, VIII/9. Várdaróca (Vardarac): Botos József 78 é. VII/11, VIII/10. Ha-raszt (Hrastin): Illyés (Pikó) Pál 71 é. V/18, 19, VII/13, VIII/11. Milanovics Mihályné Ferencz Éva 73 é. V/16, 17, VIII/12. Kórógy (Korog): Varga Dávid 87 é. V/20. - Özv. Bencze Istvánné Borka Mária 72 é. V/21, 22, 23, 24, VIII/13. Szentlászló (Laslo-vo): Baronyi János 79 é. V/27, 28, 29, VII/14. - Dezső Mihály 79 é. V/25, VII/17. - Markó Illés 79 é. VII/15, 18. - Palizs János 78 é. V/26, VII/16.

³⁸ Ld. Bács-Bodrog vármegye, Temes vármegye és Torontál vármegye említett kőtetet. A népköltészetre vonatkozóan útbaigazítól ld. PENAVIN OLGA: Jugoszláviai magyar népmesék, bevezető: 6-8.

³⁹ Lásd az előbbi jegyzetben említett monográfiákat.

az emlékezés elevenségét. A baranyai-drávaszögi-szlavóniai oldalon szintén körbejárnak a megkövült hiedelem- és mondamotívumok, mégis erősebb hajszálgyökökkel kötődnek a szülőföld történelméhez. További fontos feladat a bácskai magyar történelmi érdekű szájhagyomány gyűjtése, föltérképezése, amely a török és tatár emlékhagyomány táji sajátosságainak jobb megfogalmazásához segíthet.

Közleményünkre, a hozzátehető publikált adalékokra és eddigi tapasztalatokra támaszkodva a következőkben foglalhatjuk össze a fontosabb tanulságokat.

1. A monda forrása a valóságos élmény, továbbá a hagyomány (hallomás) és a képzelet. A szűkebb lakóhelyhez (falu, város és határa), a tágabb szülőföldről (Bánát, Baranya-Drávaszög-Szlavónia) kötődik. Ezen belül természetes képződményekhez (hegy-völgy, domb, folyó, erdő, dűlőút stb.) vagy mesterséges építményekhez (út, híd, kút, vár, templom stb.) kapcsolódik. Mint elbeszélés az egyszerű (prózai) közlés és a költészet felé törekvő tartalmi-formai immanencia törvényeinek engedelmeskedik. Alapvető vonása a tényközlés és magyarázat, még akkor is, ha az elbeszélő már kételkedik a hagyomány igazában. Jól látható, hogy milyen könnyen születnek a fikciók, s milyen könnyen veszi szájára a nép a történelmi leírások megkapó mozzanatait. A szűkebb földrajzi (falu és határa) mérethez szokott elbeszélő azzal árulja el és igazolja önmagát, hogy példáit a környező világhoz köti. A másik szembevető vonás, hogy forrásokra (elődök, tekintélyt élvező tapasztalt emberek, családtagok, rokonok és olvasmányok) hivatkozik. Ha messzebbre tekint, akkor a hallomás ("azt hallottam, hogy...") támogatja mondandóját. Ebben az esetben, különösen akkor, ha térben és időben távolabbi eseményekre vagy személyekre vonatkozik, nagyobb a "tévedés" lehetősége, s vele párhuzamosan tágabb lehetőséget kap a fantázia. Ezt azonban csak a jól tájékozott kutató (kívülálló) veszi észre. Ezek számát szaporítják mindazok, akik iskolai tanulmányokra és olvasmányokra támaszkodnak, s azt tekintik mérvadónak, hitelesnek. A szájhagyomány folyamata azonban így sem akad meg.

A népmonda - némi túlzással - mindenki műfaja. A mikrotársadalmakban, a szájhagyományozó közösségekben a szavahihető i-

dős nemzedékek tanúságtétele. De a fikcióra, az etimologizálásra és a különös (megkapó) cselekmény-, ill. eseményepizódokra, valamint a rendkívüli emberi teljesítményekre irányuló állandó érdeklődés és érzékenység tápot ad a képzeletnek, s vele a költészet születésének. A jó elbeszélő bátrabban szövi előadásába a mesei elemeket, így akarva-akaratlanul növeli a történet érdekességét. A fantázia más úton is érvényesül. A néphagyomány hatalmas folyamában mindig kéznél vannak a megrögzött hiedelmek, amelyek egyeseknek jelenthetnek valóságot, másoknak felidézésre alkalmas szóbeszédet vagy így-úgy magyarázható régiséget. Akárhogy nézzük, a hiedelmi képzetek puszta létükben rejtélyek, s mint ilyenek, kivonják magukat a racionális ellenőrzés köréből. A szájhagyomány becsülésére nevelődött és reája utalt nemzedékek súlyban és minőségben változatos hiedelmeket ismernek, s természetesen, hogy a megítélésben számos árnyalatot képviselnek. A hiedelmek tehát serkentik a fikciókat, bő alkalmat nyújtanak a magyarázatra, mert nehezen pattintható föl a titkuk. Megbélyegezni, kritizálni, megtagadni egyszerűbb, de rációval fölébe kerelkedni nehéz. Ahhoz tudós készsúltséggel foghatnának. A hagyományon belül körbejáró okoskodás újabb naivságokat szülhet és táplálhat. Ez és sok más forrása van a népmondának. Külön lapra tartozik az ún. hiedelem-mondák megítélése, amelyek a képzelet szárnyán járó bűvös lényeket állítják elénk. A történelmi tárgyú monda és hagyomány abban mutat szemellátható eltérést, hogy a különböző származású és ihletésű szájhagyományt a történelmi emlékezésnek rendeli alá. Megfordítva úgy mondhatjuk, hogy a történelmi esemény-hely-személy alkalmat ad bizonyos hiedelmek, fikciók és ismeretek kifejezésére, megfogalmazására. Ilyenképpen foghatjuk föl a közölt hagyományokat, s mint korábban, most is hangsúlyozzuk, összetett (históriai - költészeti - hiedelmi) forrásból eredő és sajátos műfaji törvénynek engedelmeskedő szájhagyományról van szó.⁴⁰

⁴⁰ A népmonda (Valóságélmény - hagyomány - költészet) c. kandidátusi értekezésben (1967) részletesen kifejtettük.

Szövegeink fényt vetnek a monda, "mindenki műfaja" eleven-
ségére, változatosságára. A megszorítás annyi, hogy elsősorban
a mai legidősebb generációra vonatkoztatható. Korunk szemlélet-
változása gyöngíti közösségi érvényüket. Magyarán: sekélyül a
népmonda forrása, gyöngül közösségi funkciója. Szembetűnő pl. az
elbeszélések redukálása, szürkülése. Másrészt sohasem kicsinyel-
hető le az adatközlők elbeszélő tehetsége. Sok múlik rajta. Akár-
hogy nézzük, a mondagyűjtő jól teszi, ha kivonja magát a népmé-
sékből sugárzó költői búvkörből. Azzal a monda nem tud verseny-
re kelni. De észre kell vennünk az apró költői morzsákat is, a
kalászokat kévébe kell kötnünk. Mi jön felszínre a történelmi
szájhagyományban? A névtelenek sok-sok apró vallomása, panasza,
múltunk megannyi emléke. Szinte hihetetlen, hogy a temérdek meg-
megpróbáltatás és egyszer-másszor következő fellélegzés emléke
úgy elmerült a feledésbe. Miért? A válasz egyszerű. A történelem
végtelen folyamában új meg új események váltják egymást, s ezek-
ről szüntelen szövődnek az elbeszélések. A régi toposok, hiedelmi
és elbeszélői motívumok új relációba kerülnek. Miként az írott
történelem lapjai fakulnak, úgy sárgulnak és peregnek le a hagyó-
mány lombjáról az öreg levelek. Avar rakódik le, televény humusz
lesz belőle, újabb hagyomány termékeny talaja. Az emlékezet ápol-
ja, neveli az új hajtásokat. A történetbűvár rendbe rakott írás-
csomókhoz, könyvekbe írott emlékezésekhez nyúl. A folklorista a
nép emléktárát szolgáltatja meg. S íme, fölmerülnek az egykori é-
let-halál küzdelem emlékei. A szájhagyomány sajátos törvényei mó-
dot adtak és adnak arra, hogy a különböző korú emlékek rögződje-
nek. Ez a megkötés és elraktározás, de éppúgy a fölidézés kivált-
képpen érdekli a folkloristát. Voltaképpen mégis az a legfonto-
sabb, hogy mi a nép emléke és fölfogása saját történelméről. Itt
kézbe adunk föltárt adatokat, hagyományokat. Ránk is és a his-
torikusra is tartozik, hogy szembesítse a valósággal. Úgy vél-
jük, hogy roppant bonyodalmas és nehéz az eligazodás, ezért a
munkamegosztás előnyeire támaszkodunk. Munkánk egyik láncszeme
mostani közleményünk, s majd nagyobb tapasztalat birtokában fo-
gunk a szájhagyomány történeti hitelének alaposabb kifejtéséhez.
Ezúttal megelégszünk a jugoszláviai magyar hagyományok jellemzé-
sével, tekintettel a terjedelmi korlátokra is.

2. A *kutyafejű tatár*. A félelemből és gyűlöletből, a barbár ellenség nyakába varrt hiedelem toposa. Elvétve előfordul (Csóka, Rábé) a kutyafejű török említése (I/2, 8, 9) a tatárokkal párhuzamosan. A kutyafejű nép-jelző nálunk az egymást követő joltatárinváziók következtében vert gyökeret a köztudatban, de szíves fennmaradását a törökkel szövetségben és mások zsoldjába szegődő harcias lovas tatár csapatok dúlásai tovább erősítették. A magyar szájhagyományban a tatárok és törökök cselekedetei lassan egymás mellé kerültek, ahogy SZENDREY ZSIGMOND már jóval előttünk megfogalmazta.⁴¹ A történelmi Magyarország déli tája a XVII. szd. végéig szenvedte a sanyarú emlékü portyázásokat. Elegendő utalni az 1692. év nyarán Szabadkára zúduló lovas tatárok tetteire. A maradék lakosság a ludasi rét nádasába, s még messzebbre, Bajmók és Mélykút határába futott. A város tatárpréda sorsára jutott, és sokan estek rabságba.⁴²

Az I. csoportban olvasható mondákon kívül előfordul a kutyafejű (tatár) alakja a jugoszláviai magyar népmesékben, pl. egyházaskéri,⁴³ magyarszentmártoni,⁴⁴ péterrévi⁴⁵ és domonkosfal⁴⁶ hagyományban. A mesékben a legyőzendő szörnyet testesítik meg. Mondáink a vérebekhez hasonló külső (*piszeorrú, széles, kidülő pofacsontú, kutyához hasonló dbrázatú*) és belső (*szaglósuk, tadmaddamódjuk kutyához hasonló*) tulajdonságokkal ruházták fel a tatárokat. Ezek a rút hasonlatok afféle post-etimológiák. Elárulják az ilyen érvelések: ijesztésül kutya-álarcot viseltek, kutyafejet húztak magukra. Lovas-harcosként élnek a tudatban (I/7). Felgyújtották a falvakat, templomokat (I/6, V/9), a lakosság ap-

⁴¹ Történeti népmondáink. Ethnographia, XXXVII. (1926) 3. közlemény: 29-35. Ld. a 31. lapalji jegyzetben.

⁴² Bács-Bodrog vármegye, II. k. 122-123.

⁴³ KÁLMÁNY LAJOS: Hagyományok (Mesék és rokonneműek). I. k. Vác, 1914. No. 2. Zrínyi Miklós c. mesében.

⁴⁴ KÁLMÁNY LAJOS: U. ott. No. 1. Köles c. mesében.

⁴⁵ PENAVIN OLGA: Jugoszláviai magyar népmesék, No. 61. A kutyafejű tatárok c. történet.

⁴⁶ PENAVIN OLGA: U. ott. No. 193. Mirkó királyfi c. mesében a félelmetes tatárookra történik utalás.

raját-nagyját legyilkolták és kegyetlenkedtek (I/6, 7; V/3, 6, 27). Különösen a nőket üldözték: megbecstelenítették és lemészárolták (I/6; V/9, 20). Olvasott és nagyemlékezésű magyarpadéi elbeszélőnk szerint (I/6) megszerezték IV. Béla király pecsétjét, a magyar urakat pecsétes levéllel összehívták és kivégezték.⁴⁷ Házról házra jártak, keresték a lányokat, asszonyokat (I/11), a kezükbe esetteket elhurcolták (I/2, 3). A lakosság *kémlelődőn* (*látódn*)⁴⁸ fürkészte a határt, s a tatárok közeledésekor nádasba, mocsárba menekült (V/5, 6). Gyakori utalás történik arra, hogy a "*Sári, Md-ri, gyertek el! Elmentek a kutyafejű tatároki!*" - típusú kiáltással csalogatták elő a rejtőzködő lányokat. Aki előbújt, rabszíjra fűzték (I/5, 6, 11; V/4, 20). Ritka eset az elmenekülés (I/2) vagy visszaszökés (I/3). A rabságra vetetteket megalázták (I/1), s a kegyetlenség tetézéséeként a rabságba hajtott nőket a mellükbe fűzött madzaggal, dróttal, lószőrrel (I/4, 5, 6, 11; V/20) kötötték egymáshoz. Naiv magyarázat, hogy a tatárokat kizavarták az országból (I/10), de hihetően hangzik, hogy a nép akkoriban földkunyhókban huzódott meg (I/5). Még inkább elhisszük, hogy az itt maradt vagy véletlenül kézrekerült tatárokat nem kímélték (I/6), és hogy a gyermekeket azzal ijesztgették: "Elvisz a tatári!" (I/7). Sokáig visszhangzott ez a fenyegetés.⁴⁸ Egyszóval alig fokozható kegyetlenkedésekkel vádolják a tatárokat. A hagyomány köz-helyeit és túlzásait leszámítva rászolgáltak a megbélyegzésre. Hogyne. Gondoljuk el, hogy miként bántak a védtelen falvak lakóinak ezreivel. A rettegés méretéhez egy példa, egy XVII. századi regula Komárom várában, védett falak között. TAKÁCS SÁNDOR érzékeltes sorait idézzük: "A Dunán éjjel átjönni nem volt szabad. Aki mégis megcselekedte, fejével játszott... Aki éjjel löni mert, puskáját elvették s a farára százat vertek. Így járt az is, aki jókedvében vagy részegségében zendülést támasztott, hangosan or-

⁴⁷ E cselfogás párhuzamait ld. SZENDREY ZSIGMOND: Történeti népmondáink. Ethn. 1926. *Tatárjárás* címszóban (31-34.) 32. l.

⁴⁸ Párhuzamokat ld. SZENDREY ZSIGMOND: U. ott: 31-34.

dítván: jön a török, jön a tatár!"⁴⁹ Hogy mi történhetett a falvak népével, a szájhagyomány-teremtő névtelenekkel? Sejtetik mondáink. A kutyafejű jelző, mint hiedelmi topos, amelyet a kalandozó magyarokra is ráaggattak, külön összehasonlító vizsgálatot érdemel. A helynevek is őrizhetik a gyűlölt ellenség emlékét, Bánátban jegyezték föl *Tatár-út* dűlőnevet.⁵⁰

3. A török hódítás és hódoltság adatait együtt jellemezzük. Néhány példában szó esik az oszmán-török vallási elfogultságról. A keresztények ellenségei (II/2; V/8; VII/9, 17), a felekezeti küzdelemben jobban pártolják a protestánsokat (VII/17). Az elbizakodott pogány hódító ereje azonban esedős módon megtörik, amikor a Mária-kegyképre támad (II/2).⁵¹ A török sereg jelvényéről (lófarkas zászló) és kegyetlenkedéséről egy-egy közlés (I/9; V/22) szól. Helynevek őrzik a kisebb csatározások emlékét (V/1, 3, 4, 7), főképpen a baranyai-drávaszegi falvak határában. Utálnak az ellenség táborozására (V/2), vonulási útjára (V/4, 5). Tudomásunkra hozzák elpusztult települések nevét Szlavóniában (V/29, 30; VII/17). Idős adatközlőink elevenebben esztelítették a hódítók és sarcolók elől bujkálók rejtőzködését. Leginkább nádasokba, az ingatag mocsarú határba húzódtak (V/13, 18, 22, 28, 30; VI/8), olykor az erdőségbe menekültek (VII/2). Őr jelezte a falura leselkedő veszedelmet (V/30), s ha elfogott lakost kényszerítettek nyomravezetésre, akadt okos és bátor hős, aki az ingoványba vezette és vesztére hagyta a törököt. Az ilyen tettnek híre támadt (VII/8). A rejtőzködők víz alá bújtak, nádszálon lélegeztek (VI/8), míg a veszedelem el nem múlt. Emlegetik a réti emberré vált rejtőzködőt (V/28). A lappangásra előnyös vidék volt a Drávaszeg és Szlavónia. Kitűnik, hogy többet törődtek a rejtőzködő

⁴⁹ Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. századból. Sajtó alá rendezte BENDA KÁLMÁN. Budapest, 1961. 271. Vö. 291, 300.

⁵⁰ Torontál vármegye, 71. *Kumán* község határában.

⁵¹ A Radnai búcsújáró templomhoz (Arad m.) fűződő hagyományban - HANUSZ ISTVÁN: Népköltésünk a geológiában. Földrajzi Közl. XXI. (1893) 343. A kővéválás motívumához: SZENDREY ZSIGMOND: Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. Ethnographia, XXXIII. (1922) (45-64.) Ld. No. 65. az 56. lapon.

gyűlöletéről, mert csak egy példa említi a harcos modorú és sí-
kesen levetést (V/6). A népre mért szenvedés között a gyermek-
vadász (II/1. 3) és a nők rabszíjra fűzése (II/1, 3; V/23) volt
az egyik legfájdalmasabb. Szlavóniában sokat emlegetett történet-
ről van szó. A Dóva nevű lány szerencsétlen esete (V/17, 19, 21, 31), s
a varázslat szorítás leginkább a török szerepel bűnösként. Ők sem á-
llítottak először a rejtőzködőket (II/1). Két baranyai-drá-
vaszóczi közösségben tudni vélik, hogy "*Kata, Panna, gyertek elő!*" -
kísérő szövegalkotással hívták elő a bújkáló lányokat (V/7, 14, 15),
aki előmerészkedett, súlyosan meglakolt. Az elhurcolás módjaként
emlekednek a rabszíjra-fűzésre (V/14) s a hihetetlenül kegyetlen
(különösen a nőkhöz) (V/14) módszerű egymáshoz láncolásra (V/2). E-
gyedi utalásban (V/2) kőjék föl a hódítóknak a rabok agyondolgoz-
tatását és agyonverését. A tatárokhöz mérve jóval enyhébb az el-
marasztalás, azért nincsen szó szerecsenmosdatásról. A kényszerű
együttélés békésebb hangulatát tükrözi az "*Ebadta bolondja, Sza-
kállas törökje*" kezdetű kórhízi versike (V/24) gunyoros csipkelő-
dése. Az egymástól elszakított, hódító és rab viszonyában egymás-
ra talált flú és anya (Fia-rabolta anya esete) különös históriá-
ját prózai történetként hallottuk bánáti (II/3) és szlavóniai
(V/23) közösségben.⁵²

Számánál és hagyománykötő jelentőségénél fogva különös fi-
gyelmet érdemelnek a török névvel összekapcsolt helynevek, épít-
mények stb. A zentai csata vonatkozásait itt mellőzve, a *bánáti*
területen szerepel a hódoltság emléke *települések* nevében: *Ali-*
bundr, *Ujalibundr* (tanya), *Basahíd*, *Törökbecse*, *Törökkanizsa*, *Tö-*
*röktopolya*⁵³, *Aga* és *Törökszárkos*⁵⁴. *Dombok és halmok* hagyományá-
ban: *Kingya-domb* (II/4), *Sokhalom*⁵⁵, török sereg emelte halom,⁵⁶

⁵² Ld. a 24.sz. jegyzetet.

⁵³ *Torontál vármegye*, 15, 22, 127, 131, 132. 1.

⁵⁴ *Temea vármegye*, 22, 119. 1.

⁵⁵ *Szaján* (Torontál m.) határában. *Torontál vármegye*, 112.

⁵⁶ *Louvin* (Torontál m.) határában. HANS DIPLICH - ALFRED KARASEK:
Donauschwäbische Sagen, Märchen und Legenden. München, 1952.
21. 1.

testhalom (II/5) keletkezésében;⁵⁷ *dülőnevekben: Despotovac-dülő*, amely a hagyomány szerint Despotov aga tulajdona volt és a *Munduka jama* (határnév)⁵⁸. Ilyen a *Kloster-dülő*⁵⁹, *Sátra-pusztá* (*Sátorpusztá*)⁶⁰. A törökkel kapcsolódott össze *várrom*⁶¹ magyarázata, *forrás, kút* mondája⁶². A jóízű kutakat és forrásokat akkoriban nagyra becsülték, mert különben posványos vízre fanyalodtak. A várak vízellátása szintén gondot jelentett, s hogy milyen kegyetlen munkát végeztek a rabokkal a sziklavárakban, azt a Trencsén várhoz fűződő *Szerelem kútja* mondából kiolvashatjuk.⁶³ A Bánát területén maradvá még, fölemlíthető a Súlyomkő várához,⁶⁴ a Szászbanya környéki *Ocube* tengerszemhez⁶⁵, a verseci *Törökfej* nevű sziklához⁶⁶, s szintén verseci kötődésű vízvezetékhez⁶⁷ fűződő monda. Elképzelhető, hogy mennyi szóbeszéd és monda kapcsolódott Temesvár várához, az ottani török hagyatékokhoz.⁶⁸ Ha valaki hozzáfog ennek gyűjtéséhez és földolgozásához, mintául veheti KOVÁCS VALÉ-

⁵⁷ Ilyen *Orlód* Torontálalmás és Zichyfalva határában. Torontál vármegye, 100, 125, 136. Zichyfalvát a románok *Mormintyének* (*Teremtőnek*) nevezték.

⁵⁸ Az előbbi Ecsehida, az utóbbi Újszentiván helyneveként. Torontál vármegye, 44, 134.

⁵⁹ Hajdani kapucinus kolostor helye. Temes vármegye, 88.

⁶⁰ Bázos határában. Torontál vármegye, 28.

⁶¹ *Zsidóvár*. Temes vármegye, 52.

⁶² A főntebb említett *Alibundr* helynév (Ali Bunar= Ali forrása, kútja) tőle kapta eredetét. Deliblat és Máslak határában *Török-kút* található. Temes vármegye, 36, 71.

⁶³ HANUSZ ISTVÁN: Csodakutak hazánkban. Földrajzi Közl. XXX. (1902) 71.

⁶⁴ HANS DIPLICH-ALFRED KARASEK: I.m. 20. Der kleine Falkenstein címmel (Arad m.).

⁶⁵ HANUSZ ISTVÁN: Hazánk állóvizei. Földrajzi Közl. XXIV. (1896) 3. (Krassó-Szőrény m.)

⁶⁶ HANS DIPLICH-ALFRED KARASEK: I.m. 21. Der Türkenkopf címmel.

⁶⁷ HANS DIPLICH-ALFRED KARASEK: I.m. 21-22. Die Flora-Leitung címmel.

⁶⁸ Ld. Temes vármegye, 58, 123.

RIA írását Szigetvárról.⁶⁹ A török emléke felbukkan bányai népmesékben és gyermekversekben.⁷⁰ E tájhoz is forrásul és tanulságul szolgál ELEK OSZKÁR tanulmánya, amelyben műveltség-történeti és egyéb példák bőven szerepelnek.⁷¹ Írása azért is érdekes, mert a török vonatkozású mondák tanulságát a SALAMON FERENC és TAKÁTS SÁNDOR nézőpontjának megítélésére is felhasználja. Szerinte a népmondák tónusa Salamon Ferenc álláspontját igazolja.

A *baranyai-drávaonógi-enzlávóniai oldal*on föllidőzödik (V/6, VI/4, VII/1, 2, 10) a török főútvonalának (Belgrád, Pétervárad, Eszék, Buda) egy-egy kisebb szakasza: *Török-út, Cirohogát, Szarmár-onurdok, Begovda, Csata-völgy, Vildgon-vár* helynevekben. Szlavóniában a Vukánál (Valkónál) épült hajdani *Török-vár* helyét tartják számon (VII/16, 17), ugyanígy Harasztii esetében (VII/13). Emlőnk hagyomány a *török-emelte templom* (VII/3, 4, 5, 14, 16). Várakat (VII/5), várakat és templomokat összekapcsoló földalatti *alagutakat* hoznak tudomásunkra (VII/5, 6, 12, 14, 16, 18). Jólles pont lett a *Csatár-dűlő* (VI/1, 3), a *Gyilkos-ér* (V/11), többféle magyarázat fűződik a *Kirdlykúthoz* (VII/7, 8). A régi Baranya természetesen szintén bővelkedik török emlékekben. Elegendő volna Mohácsot említeni, amelynek hagyományképző jelentőségét már SOLYMOSSY SÁNDOR méltatta a Mohácsi Emlékkönyvben.⁷² A horvátországi magyar hagyományok a Szerémségben és a Mura vidékén is nyomon követhetők. Így pl. fölkeltheti figyelmünket az alsólendvai *Töröktemetés* helynév.⁷³ PENAVIN OLGA jugoszláviai magyar mesegyűjteményében meglepő célzásokat találni a törökkel bajlódó (ma-

⁶⁹ Szigetvári történeti néphagyományok I-II. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve 1961. (Pécs, 1962. 129-138.) és 1962. (Pécs, 1963. 249-285.)

⁷⁰ KÁLMÁNY LAJOS: Hagyományok, I. k. No. 8. mesében: 47. 1. Egyházaskér és gyermekversben: 193. 1. Pécska.

⁷¹ Török emlékek a magyar nyelvben. Magyar Nyelvőr, LVII. (1928) 3-7. 42-47.

⁷² Mohács emléke a néphagyományban. Mohácsi Emlékkönyv 1926. Budapest, 1926. 335-348.

⁷³ BELLOSICS BÁLINT: Helynevek (címmel). Magyar Nyelvőr, XXIII. (1899) 48.

gyar) királyról, természetesen szívmelegítő fordulattal.⁷⁴ Ha töredékesen is, ha epizódikusan is, a szájhagyományból is erősítést kap SALAMON FERENC megállapítása: "Bárhon nyissuk fel azon időszak krónikáját, az egész hosszú határvonalon a Mátrától az Adriáig folyton foly a guerilla-harcz."⁷⁵ Mondáink, szájhagyományaink többet vallanak a hódítás és a hódoltság elszenvédéséről.

4. A *kincsekről* regél a nép a legtöbbet. Dugdosta a menekülő, rejtegette a török, s egész fűzér jut tudomásunkra a *kincses-kőkecskéről*. Számos írott forrás erősíti a kincselrejtést,⁷⁶ nagy számban közölték a vonatkozó népmondákat.⁷⁷

A *kincses-kőkecske bándti* adatainkban: Csóka (IV/1), Feketető (IV/3), Hódegyháza (IV/5, 6), Magyarpadé (IV/8, 9), Nagy-kikinda (IV/10), Rábé (IV/11), Szaján (IV/12, 13), Törökbecse (IV/5). Rendszerint boronára rakják tehernek, egyébként ide-oda dobálódik. Valaki idegen, éppenséggel török nemzetiségű keresi és veszi ki belőle a kincset, aranyat.

Ugyanezek a verziók fordulnak elő a *baranya-drávaszögi tájon*: Laskón (VIII/4, 5), Vörösmarton (VIII/7, 8), Kopácson (VIII/9), Várdarócon (VIII/10). Mesében olvashatunk további párhuzamot.⁷⁸ Szerepel még *kincses kőkutya* (IV/4), *faló* (IV/11), *kőoszlopocska* (VIII/6), *aranyhintó* (VIII/8). Találni vélik török-vár helyén (VIII/12, 13). A bándti részen nem egészen alapatlanul asszociálják a kincshagyományt csehekkel és spanyolokkal is,

⁷⁴ A *várdaróci* (Drávaszög) A Vénusz-madár c. mesében (No. 30.). PENA VIN OLGA: Jugoszláviai magyar népmesék, ld. különösen: 233, 234, 248. 1.

⁷⁵ Magyarország a török hódítás korában. Budapest, 1885. (2. kiad.) 115.

⁷⁶ SALAMON FERENC: Magyarország a török hódítás korában, 205. - TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. II. k. Budapest, 1915. 287. Vö. I. k. Bp. 1915. 330. és III. k. Bp. 1917. 301.

⁷⁷ SZENDREY ZSIGMOND: Magyar népmonda-típusok, Ethn. 1922. VI. (fejezet) *Kincsmondák*. 49-53.

⁷⁸ PENA VIN OLGA: Jugoszláviai magyar népmesék, No. 68. A zentai kőkecske címmel.

mert valóban telepítettek belőlük erre a vidékre.⁷⁹ A régi Torontál megye területéről további irodalmi utalások adnak példát a kincs-elrejtés és megtalálás hiedelmére, mondájára.⁸⁰

5. Külön szót érdemel a *zentai csata* (1697. XI. 11.) hagyománya. Zenta és vidéke, a bánáti magyar falvak lakossága élénken őrzi a nagy esemény emlékét. A Zentáról közölt adatok mellett⁸¹ ezekről szólnak a mi újabb mondáink:

A harmadik kakasszóra legyilkolták a törököket, a maradékot a zentai hídnak hajtották (III/12). A manőverező magyarok cselfogásként nádkúpokat gyújtottak föl, hogy átkelésre ösztönözék az ellenfelet (III/2). A szultán lánya figyelmezteti a neki udvarló magyar vezért a szultán támadására. Mert ellenfelet segített, apja kivégezteti. Róla kapta nevét a *Macahalom*. (III/5, 6). Verziók a szultán tartózkodási helyéről (III/2, 3, 5), amelynek emlékét a bánáti svábok körében, mondáiban szintén megtaláljuk.⁸²

A csata egy-egy mozzanatával függ össze a *Török-sánc*a helynév (III/11). Tudni vélik, hogy bőrhíd (III/2, 15) vagy fahíd (III/5) kötötte össze a Tisza két partját. Zavarták (III/4), a szultán kancsikával hajtotta a hídra katonáit (III/9). Azután egymást szorították az átkelésre (III/12), a tisztek "curukkot"

⁷⁹ Torontál vármegye, 566. és Temes vármegye, 60, 130. Gondolhatunk a hódoltság idején a várainkban zsoldosként szolgáló spanyolokra és csehekre is. Mindkét nemzet adott katonákat a felszabadító háborúkhöz is.

⁸⁰ Torontál vármegye, 60. és Rajka József gazda esetét valkányi (Torontál m.) tanyáján. A temesvári basa kincsével hitegette és nagy összeget csalt ki tőle egy "pénzlátó" cigányasszony. Bírósági ügy lett belőle. Ld. Ethnographia, XXI. (1910) 225.

⁸¹ BODOR GÉZA: I.m. (ld. 9. sz. jegyzetet) 225-230.

⁸² Magyar mondák olvashatók a *Szanád* (Torontál m.) község határában látható *Vujana-dombról*. Az egyik szerint a török fővezér feleségét temették oda a zentai csata idején, s a szultán meghagyta katonáinak, hogy mindegyik dobjon egy marék földet a sírra. Így keletkezett volna a domb. Másik hagyomány szerint a török fővezér neje erről a dombról nézte az ütközetet, s róla kapta a nevét. *Torontál vármegye*, 113. Az előbbi változathoz hasonló az ugyancsak szanádi sváb mondaváltozat: HANS DIPLICH-ALFRED KARASEK: I.m. 21-22. Der Wujanahügel címmel.

parancsoltak, s így a Tiszába estek (III/14). Egyetlen adat mondja, hogy fölrobbantották a hidat (III/5). Perdöntő volt a hidat leszakító, sikerült ágyúlövés. Tudni vélük, hogy ki tette: Pátiercek (Pátijerök) nevű (III/1), félszemű tábornok (III/2), félszemű tűzér (III/6), magyar vitéz (III/7), félszemű tiszt (III/8), félszemű tűzér (III/12), félszemű ember (III/16, 18). Egy verzió szerint a híd lábát lötték el (III/14).

A híd ellövése és a torlódás következtében a török katonák nagy tömege belezuhant (III/9, 13, 15, 17), belefulladás a folyóba (III/16). A Tisza elnyelte (III/14), elsodorta őket (III/8). Egyik változat (III/5) annyi halottat említ, hogy a víz nem bírta elnyelni. Csóka-i verzió szerint 42 ezer török pusztult el, kivéve 32 vagy 42 hirmondót. Magyarpadén 30 ezer áldozatot említettek (III/1, 14). A legszerencsésebbek a ló farkát fogva úsztak ki a partra (III/13).

Külön említendő a Hódegyháza újabb nevének, *Jázovának* az etimológiája. A török jajgatásával (III/4), a basa elpusztult fiának nevével (III/10) vagy egyszerűen a török rámondásával (névadásával) hozzák összefüggésbe. TAKÁTS SÁNDORnak a XVI. századra utaló megjegyzése, a hiúz akkoriban divatozó *javon* nevének elterjedtsége talán közelebb vihet az igazsághoz. A népi magyarázatok inkább mosolyogni valók.⁸³

Továbbá ezt mondja a szájhagyomány. A török halottakat csak azután temették el, miután a szultán megszemlélte őket (III/18). A történetek arra késztették, hogy vérszerződéssel pecsételje meg a magyar-török békét (III/18). A csata helyére vonatkozó adatok: *Török-sziget* (III/8), *Sziget* (III/12, 15, 17), *Geogén-sziget* (III/8),⁸⁴ *Vérerdő* (III/15, 18), *Törökerdő* (III/1). További támpontul főlhozott adatok: *Orompart* (III/14), *Oromhegyes* (III/7)

⁸³ Rajzok a török világból. III. k. Budapest, 1917. 42-43.

⁸⁴ *Savoyai Eugen* (Jenő) herceg, a Zentánál győztes császári fővezér nevét kapcsolták a nevezetes helyhez. Adataink és BODOR GÉZA idézett közlése mellett utalunk sváb mondai hagyományra: HANS DIPLICH-ALFRED KARASEK: I.m. 23. Prinz Eugen bei Zenta címmel.

Zenta alatt, ill. a város közelében. Az *Orompartnál* (III/14), *Hódegyháza és Tiszaszentmiklós* között állott volna a magyar sereg (III/5).

A *Törökcsiget*, *Törökerdő*, *Geogén-csiget*, *Vérerdő* és *Orom-hegyes* úgy említették még, hogy ott emlékművet emeltek a csata miatt és kereszttel jelölték meg azt a helyet (III/1, 5, 7). Utálnak a törökök temetőjéül tekinthető *Parthalomra* (III/18). A nevezetes helyen emlékűnnepséget (majálist) tartottak, ezt a törökök nem nézték jó szemmel (III/14). Ellenkező érvelés: ezt a helyet a török kormány örökáron megvásárolta Zenta városától. Fával beültették, s 1920-ig eljártak ide emlékűnnepségre (III/1).

A szájhagyomány körüljárja a csata helyét, keresi, tapogatja a történelmi esemény történetét. KALMÁR SIMON a Zenta történetéről írott tanulmányában főleg említi a szájhagyományt, hivatkozik rá, de történelmi források alapján kétkedéssel fogadja bizonyító erejét.⁸⁵ Igaza lehet, de voltaképpen ki tudja elképzelni is, hogy mi minden történt Zentánál 1697. szeptember 11-én.

CROYANCES FOLKLORIQUES ET LÉGENDES POPULAIRES
HONGROISES SUR LES TURCS ET LES TARTARES

Émeric Ferenczi

En 1973, pendant une période relativement longue, l'auteur a étudié et collectionné les faits de la tradition poétique du folklore hongrois en Yougoslavie, dans une vingtaine de villages. Les recherches ont été réalisées dans le Nord-Est de la Serbie (Banat) et dans le Nord-Est de la Croatie (Baranya, région des rives de la Drave, région de l'embouchure de la Drave). Dans une publication antérieure, l'auteur a déjà présenté un certain nombre de pièces de sa collection (note 2.). Les pièces publiées

⁸⁵ Bács-Bodrog vármegye, I. k. 277.

dans la communication présente font partie de la tradition orale, gardée par la mémoire collective au sujet des dévastations causées par les Tartares (1241), de la domination turque (1526-1718) et des luttes de libération de la fin du 17e siècle.

Les différents chapitres de cette communication s'organisent en fonction des régions et des points culminants de la tradition orale. Région du Banat: I. *Les Tartares à tête de chien*, II. *Le souvenir des Turcs*, III. *La bataille de Zenta (1697)*, IV. *Le trésor turc*.

Légendes et récits fabuleux de la région du delta de la Drave: V. *Invasion tartare, occupation turque*, VI. *Lutte contre les Turcs*, VII. *Monuments et objets turcs dans la tradition orale*, VIII. *Trésors cachés des Turcs et retrouvés par les autochtones*.

Les interlocuteurs de l'auteur étaient surtout des paysans de l'âge de 60 à 80 ans. Les notes qui accompagnent ces textes font référence aux aspects similaires des contes, des légendes et des toponymes de langue hongroise provenant de ces deux régions et publiés antérieurement. Les colons allemands de la région du Banat avaient eux aussi des traditions orales sur l'époque de l'occupation turque (voir: note 56).

Les légendes et récits fabuleux présentent les Tartares comme des gens extrêmement cruels et barbares, d'un physique effroyable. Il brûlaient les villages, massacraient les habitants, s'emparaient des femmes. L'image gardée sur les Turcs est moins négative, mais on leur reproche aussi d'avoir rasé des villages et enlevé femmes et enfants. La mémoire collective en est très profondément marquée. On parle beaucoup d'avoir été dans l'obligation de s'enfuir et de se cacher dans les marécages et dans d'autres lieux sûrs. Dans les régions de la Croatie on se souvient aussi des forteresses, des temples, des ponts, des chaussées et d'autres constructions turques. Le caractère plus complexe des informations véhiculées par la tradition orale dans ces régions s'explique par le fait qu'une fraction de la population a survécu à l'occupation turque. Dans le Banat les villages ont disparu, la région s'est dépeuplée et le repeuplement n'a été réalisé qu'aux 18e et 19e siècle par l'installation des immigrés hongrois, serbes, roumains, slovaques, bulgares,

sokats, tchèques, français et espagnols.

La partie analytique de cette communication distingue les traits spéciaux et généraux des légendes et des récits fabuleux (topos de fables). L'auteur définit les aspects caractéristiques de la formation des traditions orales. Le processus complexe de l'histoire a été simplifié dans une optique définie par l'horizon intellectuel et par les besoins collectifs de la population. Ce sont les événements décisifs, les grandes actions, les personnalités importantes, les traits curieux et étonnants qui ont saisi et fait travailler l'imagination collective. Pour exprimer une opinion claire et engagée, le peuple utilise toute une série de ressources stylistiques (fictions, étymologismes, éléments fabuleux, exagérations poétiques). Haine et mépris envers les actions barbares des détachements de cavaliers tartares. Le ton des légendes léguées et véhiculées par la tradition orale sur l'occupation turque est plus doux mais imprégné de plaintes et de tristesse. Le peuple de villages, sans défense, n'a guère gardé le souvenir des moments de réussite de la guérilla interminable hongroise contre les razzias de la cavalerie turque.

ERDÉLYI LAJOS NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGA
(Bibliográfia)

Takáts Károlyné

Bevezetés

Erdélyi Lajos a magyar nyelvtudomány egyik igen termékeny munkása volt. Huszonöt éven át oktatta, nevelte az ifjú nemzetdéket a magyar nyelv tudományos megértésére, tanulmányozására, ápolására.

Erdélyben, a Háromszék megyei Uzon községben született 1871. január hó 1-én. Egyetemi tanulmányait Szinnyei József, majd Halász Ignác tanítványaként végezte Kolozsváron. 1898-ban "sub auspiciis regis" avatták a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet doktorává. "Az összevont mondatról" szóló doktori értekezésére már akkor felfigyeltek a magyar nyelvészettel foglalkozó tudományos körök. A sepsiszentgyörgyi, kolozsvári, majd a budapesti református főgimnáziumban tanít; 1908-tól rendes tanára a Szegedi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének. Itt huszonöt évig, haláláig működött.

Példaképe volt a jeles pedagógusnak és önzetlen tudós-nak. Balassa József igen elismerően értékeli törekvéseit: "Erdélyi Lajos, aki évtizedek óta lankadatlan buzgósággal foglalkozik azzal, hogy a magyar nyelvjárások tanulmányozása érdekében lelkesítsen és buzdítson tanári székében és az irodalomban egyaránt, a Magyar Nyelv (24:327) számában ismét rámutat arra, hogy a népnyelv tanulmányozása tudományos és nemzeti kötelességünk." A kortárs Balassa helyeslő támogatásának értékét emeli, s mintegy jellemzi az akkori kutatási viszonyokat cikkének további fásult kommentárja: "...sajnos, meg kell vallanunk, hogy a magyar nyelvjárások ismeretében ma sem vagyunk sokkal előbbre, mint negyven évvel ezelőtt. Talán Erdélyi Lajos szavának több sikere lesz és megindul nagyobb erővel a magyar nép nyelvének tanulmányozása azoknak a vezetésével, akik a szükséges eszközökkel és hatalommal

rendelkezőnek, mert ez igazán nemzeti kötelesség."¹

Irodalmi munkásságát főleg a nyelvtudományi szakfolyóiratokban fejtette ki. Kutatásai főképpen a magyar mondattan és magyar nyelvjárástan, ezen belül a régi magyar nyelvemlékekben tükröződő nyelvjárások problémaköreire vonatkoznak. A harmadik témakör – s ez érdekelte a legjobban – a székelységgel kapcsolatos nyelvészeti kérdések. A székely kérdés Erdélyi Lajos számára nem történeti, hanem nyelvi probléma volt. Azen fáradozott, hogy a főiskolán a magyar nyelvi szakon, a tudományos képzés középpontjába a magyar nyelvjáráskutatás és magyar néptudomány kerüljön. Tudományos munkái olyan szempontokat és eszméket tükröznek, amelyek sok tekintetben ma is újaknak számítanak. Tanulmányutakat tett Finnországban, Németországban. Figyelemmel kísérte az indogermanisztika új törekvéseit, hogy azokat is a magyar nyelvtudomány javára hasznosíthassa.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak megalakulásától, a Magyar Néprajzi Társaságnak 1908 óta választmányi tagja volt. Nyelvjárási ügyekben pedig a Folklore Fellows nemzetközi néphagyománykutató-szövetség magyar osztályának tanácsadója. A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából a háromszéki népnyelv monográfiáján dolgozott. Korai halála gátolta meg munkája befejezését.

1932. február hó 27-én helyezték örök nyugalomra a budapesti Farkasréti temetőben.

*

* * *

A bibliográfia Erdélyi Lajosnak 1898-1932-ig nyomtatásban megjelent nyelvészeti munkáit közli. Kiemelkedő tanulmányai nagy részét Szegeden írta. Az Otavan Iso Tietosanakirja című finn lexikon is szegedi tudósként tartja nyilván. Munkái

¹ Balassa József: Erdélyi Lajos: Népnyelvünk behatóbb tanulmányozása. – Magyar Nyelvőr, 1929, 58. évf. 1-2. sz. 17-19. l.

kasságának feltárása tehát huszonöt éves szegedi főiskolai munkódése miatt éppen Szegeden indokolt.

Az anyag gyűjtésénél a lehetőség szerint teljességre törekedtem. Önállóan megjelent írásai közül a "Csendes órák", "Pipaszó mellett" és a "Magyar nyelvi tanulmányok 3. köt." című munkáit nem sikerült megtalálnom, ezekről címfelvételt nem készíthettem. Ugyanez vonatkozik az "Egy erdélyi magyar" álnév alatt megjelent írására is. [Ifjak Szava, 1919.]² Ezért a fenti műveire csak itt hivatkozom.

Bibliográfia

Erdélyi Lajos irodalmi munkássága

1897

1. Az "Összevont mondat" modern szempontból. 1. [rész].
= Nyelvtudományi Közlemények, 1897. 26. évf. 280-309. 1.
2. Az Összevont mondat. 2. [rész]. = Nyelvtudományi Közlemények, 1897. 27. évf. 273-306. 1.
3. Az Összevont mondat modern szempontból. 3. [rész].
= Nyelvtudományi Közlemények, 1897. 27. évf. 404-427. 1.

1898

4. Mondattani tanulmányok. 1. [rész]. = Nyelvtudományi Közlemények, 1898. 28. évf. 55-70. 1.
5. Mondattani tanulmányok. 2. [rész]. = Nyelvtudományi Közlemények, 1898. 28. évf. 185-198. 1.

1903

6. Nyelvjárásaink tanulmányozásához. 1. [rész]. = Magyar Nyelvőr, 1903. 32. évf. 7. sz. 370-376. 1.
7. Nyelvjárásaink tanulmányozásához. 2. [rész]. = Magyar Nyelv-

² GULYÁS PÁL: Magyar írói álnévlexikon. Bp. 1956. 137. 1.

őr, 1903. 32. évf. 8. sz. 423-426. 1.

8. Nyelvjárásaink tanulmányozásához. 3. [rész]. = Magyar Nyelv-
őr, 1903. 32. évf. 9. sz. 490-496.

1905

9. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1. [rész]. = Magyar Nyelv,
1905. 1. évf. 7. sz. 291-305. 1.
10. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 2. [rész]. = Magyar Nyelv,
1905. 1. évf. 8. sz. 337-349. 1.
11. Egy érdekes mondattani jelenségről. (A ráértésről.) 1. [rész].
= Magyar Nyelvőr, 1905. 34. évf. 8. sz. 385- 392. 1.
12. Egy érdekes mondattani jelenségről. (A ráértésről.) 2. [rész].
= Magyar Nyelvőr, 1905. 34. évf. 9. sz. 454-461. 1.
13. Időalakjaink és módjaink a háromszéki nyelvjárásban.
= Nyelvtudományi Közlemények, 1905. 35. évf. 332-369. 1.

1906

14. A feltételes és felszólító módú időalakok a háromszéki
nyelvjárásban. = Nyelvtudományi Közlemények, 1906. 36.
évf. 77-94. 1.
15. Értelmi egyezés és hasonló incongruentiák a magyarban,
finnben és törökben. = Nyelvtudományi Közlemények, 1906.
36. évf. 251-257. 1.
16. A háromszéki nyelvjárásról. = Nyelvtudományi Közlemények,
1906. 36. évf. 309-344. 1., lt.

1907

17. Válasz Kertész Manónak. = Nyelvtudományi Közlemények, 1907.
37. évf. 146-148. 1.
18. Válasz Horger bírálataira. = Nyelvtudományi Közlemények,
1907. 37. évf. 323-332. 1.

1908

19. A gyimesi, moldvai és bukovinai csángók eredete. = Magyar
Nyelv, 1908. 4. évf. 6. sz. 257-261. 1.

20. A csángók eredete nyelvjárásaik alapján. 1. [köz1.].
= Magyar Nyelvőr, 1908. 37. évf. 1. sz. 1-13. 1.
21. A csángók eredete nyelvjárásaik alapján. 2. [köz1.].
= Magyar Nyelvőr, 1908. 37. évf. 2. sz. 63-75. 1.
22. Befejező válasz Horgernek. = Nyelvtudományi Közlemények,
1908. 38. évf. 188-190. 1.

1910

23. Hátpecsenye. = Magyar Nyelv, 1910. 6. évf. 1. sz. 48. 1.
24. SZINNYEI JÓZSEF: Finnugor nyelvtudomány. Ism. = Magyar
Nyelv, 1910. 6. évf. 5. sz. 234-235. 1.

1911

25. Jelentés az "Alsó-háromszéki tájszótár"-ról. = Magyar
Nyelv, 1911. 7. évf. 5. sz. 224-225. 1.
26. BORBÉLY GYÖRGY-BORBÉLY SÁNDOR: Nyelvünk védelme. Ism.
= Magyar Nyelv, 1911. 7. évf. 6. sz. 273-274. 1.
27. Budenz József emlékezete. = Magyar Nyelvőr, 1911. 40.
évf. 4. sz. 145-149. 1.

1912

28. KRÍZA JÁNOS: Vadrózsák. Ism. = Ethnographia, 1912.
23. évf. (Új folyam: 8.). 237-240. 1.
29. Legrégibb bibliánk nyelvjárásához. = Magyar Nyelvőr,
1912. 41. évf. 3. sz. 146-148. 1.

1913

30. Kríza mesemondásához. = Ethnographia, 1913. 24. évf.
(Új folyam: 9.). 55-57. 1.
31. A Gyulafehérvári Glosszák. = Magyar Nyelv, 1913.
9. évf. 2. sz. 67-74. 1.
32. KOMONCZY GÁSPÁR: Idők, akciók, különös tekintettel a
rég1 latinságra. Ism. = Magyar Nyelvőr, 1913. 42. évf.
6. sz. 270-271. 1.

1914

33. Melyik nyelvterületen írhatták a Gyulafehérvári Glosszákat? Nyelvjárástöréneti tanulmány az irodalomtörténet szolgálatában. = Erdélyi Múzeum, 1914. 31. kötet. (Új folyam: 9.). 195-213. 1.
34. A Gyulafehérvári Glosszák nyelvjárásához. = Magyar Nyelv, 1914. 10. évf. 1. sz. 30-31. 1.
35. A Halotti Beszéd "írás hibái" és olvasásuk. = Magyar Nyelv, 1914. 10. évf. 3. sz. 128-131. 1.
36. A Halotti Beszéd nyelvjárása. 1. [rész]. = Magyar Nyelvőr, 1914. 43. évf. 1. sz. 7-11. 1.
37. A Halotti Beszéd nyelvjárása. 2. [rész]. = Magyar Nyelvőr, 1914. 43. évf. 2. sz. 61-65. 1.
38. A Halotti Beszédhez. 1. [rész]. = Magyar Nyelvőr, 1914. 43. évf. 4. sz. 187-188. 1.
39. A Halotti Beszédhez. 2. [rész]. = Magyar Nyelvőr, 1914. 43. évf. 6. sz. 281. 1.

1915

40. Die ungarische sogenannte Leichenrede als mundartliches Sprachdenkmal. = Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki, 1915. 30. évf. 19. sz. 1-13. 1.
41. A háború mondattanából. = Magyar Nyelv, 1915. 11. évf. 5. sz. 207-211. 1.
42. Helyreigazítás. [A Kisfaludi Társaság Nemzeti Könyvtára IX. kötetéhez.] = Magyar Nyelv, 1915. 11. évf. 8. sz.
43. A gyulafehérvári nyelvemlékekhez. = Magyar Nyelv, 1915. 11. évf. 8. sz. 383-384. 1.
44. N. BARTHA KÁROLY: Udvarhely vármegye nyelvjárásának alaktana. Ism. = Magyar Nyelvőr, 1915. 44. évf. 6. sz. 272-273. 1.
45. FRANKE, KARL: Reinheit und Reichtum der deutschen Schriftsprache gefördert durch die Mundarten. - LEVY, PAUL: Die Verwertung der Mundarten im Deutschunterrichte höherer Lehranstalten unter besonderer Berücksichtigung der Elsässischen Zeitschrift für

- den deutschen Unterricht. Ismertetések. = Magyar Nyelvőr, 1915. 44. évf. 9-10. sz. 434-436. 1.
46. A Halotti Beszéd mint nyelvjárási emlék. (Adatok nyelv-
emlékeink és nyelvjárásaink ismeretéhez). Bp. 1915. 79.
1. (Nyelvészeti Füzetek 71.)

1916

47. A székelyek eredete nyelvjárásaik alapján. = Ethnographia,
1916. 27. évf. (Új folyam 12.). 37-46. 1.

1917

48. Az udvarhelyi székelység és a nyugati magyarság nyelvi
összefüggése. 1. [rész]. = Magyar Nyelv, 1917. 13. évf.
6. sz. 196-201. 1.
49. Az udvarhelyi székelység és a nyugati magyarság nyelvi
összefüggése. 2. [rész]. = Magyar Nyelv, 1917. 13. évf.
7-8. sz. 225-230. 1.
50. A budai basák magyar levelei. Ism. = Magyar Nyelvőr, 1917.
46. évf. 1-2. sz. 40-42. 1.
51. Új térképeket a magyar nyelvjárásokról. = Pedagógiai Ér-
tesítő, 1917. 11. évf. 10-12. sz. 251-253. 1.

1918

52. Népművelés és népnyelv. = Magyar Nyelvőr, 1918. 47. évf.
5-6. sz. 134. 1.

1919

53. A székely nyelvjárásokhoz és telepedéstörténethez.
= Magyar Nyelv, 1919. 15. évf. 3-6. sz. 72-77. 1.
54. Háromszéki adatok. = Magyar Nyelvőr, 1919. 48. évf.
1-2. sz. 45-46. 1.

1920

55. Nincstelenség és nincstelenség. (Önöttei. Rakosgat).
= Magyar Nyelv, 1920. 16. évf. 1-3. sz. 30-31. 1.

1924

56. A székelyek eredetéhez. = Magyar Nyelv, 1924. 20. évf. 4-6. sz. 73-75. 1.

1925

57. Székely tájszók egybevetése magyarországi megfelelőjükkal. = Erdélyi Irodalmi Szemle, 1925. 2. évf. 3. sz. 107-111. 1.

1926

58. Az udvarhelyi székelység és a többi magyarság nyelvi kapcsolatai. = Magyar Nyelv, 1926. 22. évf. 1-2. sz. 14-21. 1.
59. ZOLNAI GYULA: Mondatátszövődés. Ism. = Magyar Nyelv, 1926. 22. évf. 5-6. sz. 214-216. 1.
60. Magyar nyelvi tanulmányok 1. kötet. Bp. 1926. VI, 157. 1.

1927

61. Zur Geschichte der ungarischen Präteritalstammbildung. (Zur sechzigsten Geburtstag von E. N. Setälä.). = Finnisch-Ugrische Forschungen, Helsinki, 1927. 18. évf. 91-107. 1.
62. Az udvarhelyi székelység és a többi magyarság nyelvi kapcsolataihoz. = Magyar Nyelv, 1927. 23. évf. 3-6. sz. 176-186. 1.

1928

63. Népnyelvünk behatóbb tanulmányozása tudományos és nemzeti kötelességünk. = Magyar Nyelv, 1928. 24. évf. 9-10. sz. 327-333. 1.

1929

64. A székely nyelvjárások bibliográfiájához. = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsis-

- szentgyörgy, 1929. 683-685. 1.
65. Népnyelvünk tanulmányozásának történetéhez. = Magyar Nyelv, 1929. 25. évf. 3-4. sz. 129-130. 1.
66. Magyar nyelvatlasz. = Magyar Nyelv, 1929. 25. évf. 5-6. sz. 211-212. 1.
67. Magyar nyelvi tanulmányok. 2. [köt]. Bp. 1929. VII, 125. 1.
68. Népnyelvünk behatóbb tanulmányozásához. = Magyar Nyelvőr, 1929. 58. évf. 3-4. sz. 63-64. 1.

1930

69. A moldvai csángók nyelvjárásának tanulmányozásához és történeti értékesítéséhez. = Magyar Nyelvőr, 1930. 59. évf. 7-8. sz. 187-190. 1.

1931

70. HORGER ANTAL: A magyar igeragozás története. Helyreigazítás. = Magyar Nyelv, 1931. 27. évf. 5-6. sz. 215-216. 1.

Erdélyi Lajos munkásságáról szóló főbb irodalom

1. HORGER ANTAL: A háromszéki nyelvjáráshoz. Bíráló: Erdélyi Lajos: "A háromszéki nyelvjárásról". = Nyelvtudományi Közlemények, 1907. 37. évf. 307-323. 1.
2. NÉGYESI LÁSZLÓ: A Gyulafehérvári Glosszák. Bíráló. = Magyar Nyelv, 1915. 11. évf. 5. sz. 226-227. 1.
3. LOSONCZI ZOLTÁN: A Halotti Beszéd nyelvjárásáról. Erdélyi Lajos: A Halotti Beszéd mint nyelvjárási emlék. Ism. = Magyar Nyelvőr, 1917. 46. évf. 1-2. sz. 42-44. 1.
4. ZOLNAI GYULA: A népnyelvtanulmányozás történetéhez. Bíráló. = Magyar Nyelv, 1929. 25. évf. 1-2. sz. 48-49. 1.
5. BALASSA JÓZSEF: Népnyelvünk behatóbb tanulmányozása. Hozzászólás. = Magyar Nyelvőr, 1929. 58. évf. 1-2. sz.

- 17-19. 1.
6. BALASSA JÓZSEF: Erdélyi Lajos: Magyar nyelvi tanulmányok.
Ism. = Magyar Nyelvőr, 1929. 58. évf. 9-10. sz. 145-146. 1.
 7. BALASSA JÓZSEF: Erdélyi Lajos: Mondattani tanulmányok a
nyelvtudomány és nyelvtanítás köréből. Ism. = Magyar
Nyelvőr, 1930. 59. évf. 9-10. sz. 230-231. 1.
 8. GOMBOCZ ZOLTÁN: Erdélyi Lajos (1871-1932). = Nyelvtudomá-
nyi Közlemények, 1931. 48. évf. 1. sz. 163-164. 1.
 9. CSÜRY BÁLINT: Erdélyi Lajos: Mondattani tanulmányok a
nyelvtudomány és nyelvtanítás köréből. A Magyar nyelvi
tanulmányok 3. kötetének bírálata. = Erdélyi Múzeum, 1931.
36. köt. (Új folyam 2.) 207-208. 1.
 10. Erdélyi Lajos. = Ethnographia, 1932. 43. évf. 3-4. sz.
179. 1.
 11. MOÓR ELEMÉR: Erdélyi Lajos. = Magyar Nyelvőr, 1932.
61. évf. 3-4. sz. 51. 1.

S Z E M L E

MÉLANGES OFFERTS À AURÉLIEN SAUVAGEOT POUR SON
SOIXANTE-QUINZIÈME ANNIVERSAIRE; RÉDACTEURS:
J. GERGELY, J.-L. MOREAU, J. PERROT (FRANCE),
J. ERDŐDI (HONGRIE).

Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó, 300 lap.

Közös francia-magyar vállalkozás az a tanulmánygyűjtemény, amely előbb az ÉFou VIII. köteteként, majd - azonos tartalommal - az Akadémiai Kiadó gondozásában Magyarországon önálló kötetként jelent meg, s amelyben 7 országból 37 szerző tiszteleg egy-egy tanulmányával a nyelvtudomány, s ezen belül az uralisztika nagy őregje, AURÉLIEN SAUVAGEOT professzor előtt 75. születésnapja alkalmából. A rendkívül sokszínű, változatos témájú írásokat tartalmazó emlékkönyvben a tanulmányok a szerzők neve szerinti ábécérendben követik egymást.

1. BÁRCZI, G.: A propos de *mind* (9-14)
A korábbi megoldási kísérletektől eltérően a szerző feltételezi, hogy a *mind* eredetileg nem névmás, hanem határozószó volt, és vitatott -d elemét a permi nyelvekben és a mordvinban meglévő PFU *nt* Prosec.-prolat.rag továbbélésének tekinti, a szó alapjelentését "keresztül, át, végig, az elsőtől az utolsóig" formában képzelve el.

2. BENKŐ, L.: Réflexions sur la terminologie hongroise ancienne de la navigation (15-22)
A *part* és *rév* szavak régi magyar nyelvbeli helyzetét elemezve a szerző arra a következtetésre jutott, hogy ellentétben a *part* korábbi latin, ill. a *rév* francia eredeztetésével, mindkettő észak-olasz jövevényszó a magyarban, s eredeti jelentésük "kikötő" volt. A *part* csak később - eredeti jelentéskörét fokozatosan átengedve a *rév*nek - vette fel mai jelentését.

3. BÉRENGER, J.: Les fondements théoriques de l'absolutisme dans la Hongrie du XVIIe siècle (23-28)
A francia történetész szerint az abszolutizmus szónak máig rossz "mellékíze" van a magyarok számára, minthogy jelentése a Habsburg elnyomatással kapcsolódott össze. Az abszolutizmus XVII. századi magyarországi teoretikusainak munkáit számba véve részletesebben Kollonich Lipótnak a török kiűzése utáni magyar királyság újjászervezésére írott, máig kiadatlan, közel 900 oldalas tervezetével foglalkozik, kiemelve a "magyar" (tkp. horvát) főnemes szembefordulását Werbőczy Tripartitumával és a feudális anarchiával.

4. BOGDÁN, H.: Un aspect des relations byzantino-hongroises à l'époque des Commènes: les tentatives d'union personnelle entre Byzance et la Hongrie (29-34)

A szerző cikkében azzal a két kísérlettel foglalkozik, amelyek célja az ezer éves Bizánci Császárság és a fiatal Magyar Királyság egyesítése lett volna közös, árpádházi uralkodó alatt. Jól lehet mind I. Emmánuel, mind később III. Béla házassági terveit megghiúsultak, ezek a próbálkozások a korabeli Magyar Királyság hatalmi súlyának ékes bizonyítékai.

5. BOUDA, K.: Ein semantisch interessantes lehrreiches Wort von grossem Bedeutungsumfang im Jenisseischen (35-36)
KARL BOUDA rövid cikkében a jeníseji nyelvi *bang* "Erde, Land" szó jelentéseit vizsgálja különböző szóösszetételekben, utalva oszét, ill. ket nyelvbéli jelentéstani párhuzamokra is.

6. BÜKY, B.: Identifications erronées de prénoms en hongrois (37-44)

Téves azonosítás alatt azokat az eseteket kell értenünk, amikor a köznapi névhasználatban, vagy a tudományos spekulációkban formai hasonlóság vagy jelentésbeli összeesés alapján azonosnak tekintenek két különböző eredetű nevet. A szerző a magyar keresztnévek körében honos téves azonosításokat veszi számba érdekes és tanulságos cikkében.

7. DÉCAUX, E.: Les anciens mois hongrois (45-56)

A latin eredetű nemzetközi elnevezések mellett különösen a XVI-XVII. századi magyar nyelvből szép számmal mutathatók ki sajátos, magyar eredetű hóelnevezések. A szerző a "Szentgyörgy-hava" stb. típusú, egyházi ünnepekhez kötődő hónapnevek mellett a Sylvester János által kidolgozott és propagált háromféle típusú "világi" hóelnevezések sorsának alakulását kíséri figyelemmel.

8. DEMÉNY, J.: A propos du Kalevala en Hongrie (57-60)

A szerző a Kalevala magyarországi fogadtatását, a különböző irodalmi és művészeti törekvésekkel való konfrontálódásainak alakulását kíséri nyomon Ady korától (Vikár Béla Kalevala-fordításának 1919-es megjelenésétől) napjainkig.

9. DUCELLIER, A.: Deux projets vénitiens d'assassinat du roi Zsigmond /1415-1419/ (61-66)

Velence XV. század eleji szárazföldi terjeszkedési törekvéseinek legfőbb akadályá Zsigmond Magyarországa, amely másrésztől a dalmát partok birtoklásában is veszélyezteteti a köztársaságot. Zsigmond meggyilkolására két tervet is kieszeltek Velencében, az elsőt 1415-ben, a másodikat 1419-ben. A szerző korabeli okiratok alapján vizsgálja e tervek bukásának okait.

10. ERDŐDI, J.: A propos de la question de la pluralité nonmarquée de l'objet et du sujet dans quelques langues ouraliennes (67-79)

A kötetben viszonylag ritka finnugor nyelvészeti cikkek egyikeben a szerző az alany és a tárgy pluralitásának kifejező eszközeit vizsgálja az uráli nyelvekben, mindenekelőtt a csere-miszben, a zürjénben és a szölkupban.

11. FROMM, H.: Zur Klassenbildung der frühen nordischen Lehnwörter im Lappischen (81-87)

A szerző a kérdés szakirodalmának rövid áttekintésével a lapp nyelv legrégibb norvég jövevényszavait vizsgálja szótagszámuk és szóvégeik szerint, abból a szempontból, hogy azok hogyan illeszkednek be a lapp ragozási stb. osztályokba.

12. GÁLDI, L.: Hongrois *gond* "pensée; soin, souci" (89-91)
Rövid írásában a szerző az ismeretlen eredetű m. *gond* szóra próbál megfejtést találni, azt a *gomolyog* igével rokonítva.

13. GERGELY, J.: Gábor Mátray folkloriste (93-106)
MÁTRAY GÁBOR a magyar reformkor egyik neves alakja és sokoldalú egyénisége, a magyar nemzeti öntudat egyik élesztője volt. Szerteágazó, sokrétű munkájából a tanulmány szerzője elsősorban népzenekutató tevékenységét vizsgálja.

14. ITKONEN, E.: A propos des voyelles réduites non arrondies de la première syllabe en tshérémisse (107-116)
A szerző egy korábbi FUF XXXI, 225-239 tanulmányának megállapításait fejleszti tovább újabb nyelvjárási adatok alapján a cseremiszi elsőszótagi illabiális redukált magánhangzó kérdésében, s arra a megállapításra jut, hogy török hatásra szórványosan létrejött a cseremiszi a palatális és veláris redukált fonémák oppozíciója.

15. JOKI, A.J.: Sur la parenté des langues (117-124)
A szerző az uráli nyelvcsaládnak a földgolyó távoli pontjairól eddig mintegy 80 nyelvvel való rokonítási kísérleteit veszi számba, részletesebben tárgyalva az egzotikus kis nyelvekkel való rokonítási kísérleteket, megállapítva, hogy ezek legtöbbje a spekulatív fantázia szüleménye csupán.

16. KÁLMÁN, B.: L'expression du futur en hongrois (125-129)
A futurum kifejezésének három lehetséges formája van a magyarban: 1. a jelöletlen jövő idő, ami formálisan azonos a jelen idővel, 2. az -and, -end képzős jövő idejű alakok és 3. az összetett jövő: fog + inf. Ezek közül az első típus a legősibb, a második típus a XV-XIX. században élt nyelvünkben, és nem is volt általánosan elterjedt, a harmadik típus felerősödése szorította ki végül a nyelvhasználatból.

17. KÁROLY, S.: Les latinismes du Codex Jókai (131-136)
A szerző az első magyar nyelvű könyv, a Jókai kódex latinizmusait vizsgálja a mondattan területén: a szenvedő igék használatában, az igeidők megválasztásában, az igemódok, igenevek, igei vonzatok, a kongruencia, a hangsúlyos névmások, az alárendelt mondatok szerkesztése és a szórend területén.

18. KASSAI, G.: Endre Ady traduit par Armand Robin (137-146)
Ady francia fordítójánál azt vizsgálja a szerző, hogy milyen megoldásokhoz folyamodott Ady igekötős igéinek átültetésekor.

19. KÜPECZI, B.: François II Rákóczi et sa connaissance du français (147-164)
A XVIII. század elejének kétségtelenül egyik legérdekesebb francia nyelven író külföldi írója volt II. Rákóczi Ferenc. Hogyan tanult meg franciául? Hogyan tudott franciául? Ezeket

a kérdéseket próbálja megválaszolni a szerző, megállapításait II. Rákóczi Ferenc és Des Alleurs márkí (XIV. Lajos követe) közötti levelezés publikálásával is illusztrálva.

20. KUUSI, M.: Le discours direct comme critère de datation de la poésie épique ancienne (165-174)

A finn epikus énekek korának meghatározásában egyéb kritériumok mellett a stilisztikai és mondat szerkesztési sajátosságok is felhasználhatók. A szerző a "közvetlen beszéd" előfordulási arányait vizsgálva az epikus énekekben, 71 ének relatív kronológiai sorrendjét határozza meg.

21. LOTZ, J.: Vowel Harmony in Hungarian (175-183)

A szerző teljes részletességgel és az adatok szisztematikus bemutatásával elemzi a maganhangzó-harmónia érvényesülését a magyar irodalmi nyelvben.

22. LYTCHIN, V.I.: Proishozhdenie 2-go sprjazhenija udmurtskogo jazyka (185-188)

A szerző áttekinti cikkében az udmurt 1. és 2. igeragozás közötti különbségeket, majd a 2. igeragozás eredetével foglalkozik.

23. MIKÓ, M.: A propos de quelques vieux manuels de "hongrois, langue étrangère" (189-192)

A magyar nyelvnek - nem lévén nagy "kisugárzása" - viszonylag kevés olyan kézikönyve van, ami idegenek számára íródott. Az első ilyen jellegű munka 1760-ban jelent meg, s egészen az első világháborúig összesen mindössze 14 hasonló kiadvány látott még napvilágot. A szerző ezeket veszi számba cikkében, kitérve e kézikönyvek tartalmára, módszereire és hibáira is.

24. MOREAU, J.-L.: La corrélation du sujet et de l'objet en finnois (193-202)

A finn nyelvben a tárgy logikai kategóriájának nyelvtani kifejezésére három különböző morféma (acc. I. -n, acc. II. -s, ill. part. -ta, -tä, -a, -ä) áll rendelkezésre. A szerző szemléletes táblázatokkal illusztrálva mutatja be e három lehetőség realizálódásainak megoszlását, összefüggésben az ige tranzitív vagy intranzitív, valamint az alany teljes vagy részleges voltaival.

25. NÉMETH, J.: Zoltán Gombocz et la théorie des mots d'emprunts turks bulgares du hongrois (203-211)

GOMBOCZ ZOLTÁN turkológiai kutatásainak középpontjában a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak kutatása állt. A szerző, aki SAUVAGEOT-val együtt maga is GOMBOCZ tanítványa volt, részletesen elemzi GOMBOCZ eredményeit, kiemelve nagy jelentőségűket mind a finnugrisztika, mind a turkológia szempontjából.

26. NISSILA, V.: Éléments varègues dans la toponymie de l'Est du Golfe de Finlande (213-222)

A Ladoga tó vidékének régi lakosságára nagy hatást gyakorolt a varjágok IX-XII. századi uralma. Ennek nyomait kutatja a szerző a környék földrajzi neveiben, köztük az Inkeri, Narva és Viipuri helynevekben.

27. PERROT, J.: Problèmes de structure appliqués au message (223-229)

A szerző általános nyelvészeti szempontból elemzi a szórendnek és más strukturális eszközöknek az üzenet jellegéhez való alkalmazkodását, magyar és francia példákkal.

28. RÉDEI, K.: L'évolution en hongrois des mots a structure protoouralienne et finno-ourrienne $VC_s/\bar{s}V$ et $CVC_s/\bar{s}V$ (231-236)

A szerző a PU-PFU alapnyelv VCV, VCCV, CVCV, CVCCV típusú rekonstruált alapalakjainak lehetséges morfológiai változatait vizsgálja a magyar nyelvben és elsősorban arra keres választ, hogy mi lett a sorsa a szóbelseji **s* ill. **š* szibilánst tartalmazó szavaknak. Megállapítja, hogy ezek olyan patológikus típusú hangalakulatokká lettek a magyarban, hogy törvényszerűen el kellett tűnniük a nyelvből.

29. RÖT, A.M.: Problems of Semaseological Research of Slang on the Paradigmatic Level (237-243)

A szerző az amerikai argó szavainak jelentéstani vizsgálatában a szavak paradigmatisz beilleszkedésének problémáit elemzi.

30. SAKARI, A.: Le verbe *saada* dans les "Soldat inconnus" de Väinö Linna et ses équivalents dans la traduction française (245-253)

A szerző Väinö Linna finn író Ismeretlen katona c. regényének francia fordításában vizsgálja a gazdag jelentéskörű finn *saada* ige megfelelőit.

31. SCHMIDT, K.H.: Flexion und Agglutination in der Entwicklung indogermanischer Sprachen (255-258)

A cikkben a szerző a flexió és agglutináció néhány problémáját vizsgálja az indoeurópai nyelvek fejlődése során bekövetkezett változások tükrében.

32. N. SEBESTYÉN, I.: Zur Geschichte des uralischen Abessiv-Karitivsuffixes **tta* ~ **ttä* (259-262)

Az uráli **tta* ~ **ttä* abessivus rag és fosztóképző történetéhez a szamojéd adatok áttekintésével kívánt a szerző újabb adalékokat adni.

33. SIMONNET, F.: Note sur la possibilité d'une analyse linguistique du signifié (263-270)

A szemantikai mezők kiterjedésének és összefüggéseinek vizsgálati lehetőségeit elemzi a szerző francia példákon.

34. SZATHMÁRI, J.: Les variantes de texte d'un roman de Jókai et l'évolution de la langue littéraire hongroise (271-278)

A szerző a magyar irodalmi nyelv fejlődését vizsgálja Jókai. Mór Rab Ráby c. regényének különböző korú szövegvariánsai alapján. A cikk, amely egy nagyobb lélegzetű munka része, csupán a fonetikai jelenségeket tárgyalja.

35. TAULI, V.: Language as a Means (279-285)

Általános nyelvészeti tanulmányában a szerző a nyelvnek mint eszköznek a jellegével foglalkozik.

36. TOMPA, J.: Zsigmond Simonyi, le plus présent des disparus de la linguistique hongroise (287-293)
SIMONYI ZSIGMOND 1853-1919 életútjának és munkásságának bemutatásával adózik a szerző a múlt nagy tudósa ma is élő emlékének.

37. VIRTARANTA, P.: Fennougristik als Forschungsdisziplin in der Welt (295-300)
A MARTIN FOGEL 17. századi hamburgi orvos és polihisztor nyelvhasznító tevékenységével megszületett finnugrisztikának - hagyományos finn és magyar központjain kívül - ma már a világ számos pontján vannak bázisai. A szerző történeti áttekintést ad a finnugor tudományok fejlődéséről és számba veszi e tudományterület mai műhelyeit és művelőit. Az összességében is csak mintegy 24 millió főt számláló finnugorság iránti fokozódó érdeklődés okait kutatva igyekszik meghatározni a finnugrisztika helyét és szerepét is a világban.

Janurik Tamás

SZENDE TAMÁS: A BESZÉDFOLYAMAT ALAPTÉNYEZŐI

Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 197. lap.

1. A nyelvi jelenségek többé-kevésbé letisztult, jól felismerhetően rendszert alkotó állománya évezredek óta szinte kínálta magát és törvényszerűségeit a vizsgálódó elme számára; a beszédfolyamat esetlegességgel, alkalmoszerű egyedi jelenségei azonban sokáig kerékkötői voltak tanulmányozásának, úgyhogy a nyelvtudomány hosszú időn keresztül ki is rekesztette kutatásaiból a beszédet, amely csak a legutóbbi évtizedekben került az érdeklődés homlokterébe. Ez hatalmasan kitágította a tudományos horizontot, s már maga ez a belső szükség is elegendően indokolhatná, hogy a rendszer felmérésekor egyre gyakrabban jelentkeztek olyan dilemmák, amelyeknek megoldására csak a rendszer működésének feltárása révén lehetett remény. A tudomány előbbrelépéséhez is nélkülözhetetlen volt tehát megkeresni és felhasználni a beszédkutatás lehetőségeit és módszereit, de SZENDE TAMÁST nemcsak ez vezette, amikor kandidátusi értekezésének és a belőle készült könyvnek témájaként a beszédfolyamatot választotta. Helyesen ismerte fel azt a széles társadalmi igényt, amely korunk összesűrűsödött kommunikációs tevékenységében parancsolóan írja elő a nyelvésznek, hogy a nyelvi állomány újabb és újabb számbavétele helyett - még helyesebben mellette - a használt lehetőségeivel, módjaival, egész mikéntjével is foglalkozzék. De felismerte, és messzemenően kiaknázta azokat a lehetőségeket is, amelyeket a legmodernebb technika nyújt a nyelvtudománynak egyrészt a beszédtevékenység vizsgálatához egzakt mérési eredményeket biztosító kísérleti módszerekben, másrészt a megállapított tények tömegének értékeléséhez a gépi adatfel-

dolgozásban. Kiterjesztette elemzését az érintkező tudományágak határterületeire is.

SZENDE a beszédnyelvészet megalapozásához kíván hozzájárulni, amikor "a beszéd mibenlétét, elemeit, működésének törvényszerűségeit, főbb társadalmi aspektusait" keresi (11), s ehhez meg kell határozni, mit ért ő *beszéd*en. Elsősorban a SAUSSURE-i *parole*-lal és a CHOMSKY-féle *kompetenciával* konfrontálja saját beszédfogalom-értelmezését, mert ezeket az újgrammatikus iskola óta a nyelvhasználat valósága felé megtett közeledés kiemelkedő fokozatainak tartja. Nem is szembeszegülni akar velük, hanem "a valóság teljességére támaszkodva" akarja "meghaladni" őket.

A kommunikációban kiemelt szerepet játszó nyelvi érintkezés formái között különválasztja a beszéd fogalmától a másik nagyon jelentős nyelvhasználati formát, az írást, s így végül eljut a beszédnek mint "par excellence fonetikai jelenség"-nek az értelmezéséhez, amely tartalmában az ÉrtSz. jelentésmeghatározásai közül is csak a következőkre korlátozódik: "A *beszéd* igével kifejezett cselekvés, tevékenység; a beszélés mint külső, hallható szóbeli megnyilatkozás", továbbá: "vmely közösség tudatában élő nyelvi jelrendszernek a közlésben, kifejezésben a beszélőszervek útján hangosan történő egyéni felhasználása, ill. a felhasználás eredménye". - Ezzel valóban eléggé távol került a SAUSSURE-i *parole* fogalmától, kérdés azonban, hogy a nyelvhasználatnak ilyen korlátozott területén megállapított igazságok mennyire felelnek meg a nyelvi valóság teljességének. Nem vitatható természetesen, hogy a beszédnek az írással szemben feltétlenül elsőbbsége van mind történetileg, mind pedig mennyiségileg, mégis úgy vélem, SZENDE TAMÁS alábecsüli az írás jelentőségét napjainkban, amikor az anyanyelvi (és az idegennyelvi) nevelésben is nagy teret kap az irodalmi alkotások feldolgozása, az írásbeli feladatok készíttetése, nem is szólva a szakmai oktatás és ismeretterjesztés sokkal kevésbé mintaszerű, de sajnos még sokkal inkább mintául szolgáló írott nyelvi információárasztásáról. És azt se feledjük, hogy a társadalmat egyre bonyolultabban átszövő kommunikációs csatornák - épp azok, amelyekre hivatkozva sürgetni szokták a beszédnyelvészet kibontakoztatását: a rádió és televízió - korántsem képviselik azt a spontán beszédet, aminek alaptényezőit feltárni szerzőnknek célja volt, annál közelebb állnak viszont a nyelvhasználat jegyeit tekintve a tömegtájékoztató harmadik orgánumához, a sajtóhoz. Közöttük a leglényegesebb különbség valóban a nyelvi jelek fizikailag különböző realizációjában mutatkozik. Ha tehát a beszédet nemcsak minden más kommunikációs tevékenységtől, hanem a nyelvi kommunikáción belül is el akarjuk határolni, akkor valóban a legalkalmasabb mód a fizikai-fiziológiai oldal megragadása. Ez a megközelítés pedig, ha nem is öleli fel a beszédnyelvészet egész területét, kétségtelenül nélkülözhetetlen lényeges összefüggések felméréséhez.

2. Témája körülhatárolása után a beszéd folyamat mibenlétének feltárására fordítja figyelmét a szerző. Elhelyezi a legtágabban értelmezett kommunikáció típusai közt, kitér a gondolkodással való kapcsolatára, utal a beszédnek sajátosan

és univerzálisan emberi voltára. A kérdésben érdekelt egyes tudományágak által felvetett valamennyi aspektusból megvizsgálja a jelenséget. Összefoglalja a beszéd és a hallás fiziológiájáról és fizikájáról eddig szerzett ismereteket, valamivel részletesebben foglalkozik az információelmélet idevágó vonatkozásaival, majd a beszéd folyamat működésének irányában haladva tovább számbaveszi a nyelvi tevékenység folyamatait leíró pszicholingvisztika és a beszéd folyamat társadalmi összefüggéseit kutató szociolingvisztika eredményeit.

Könyvének ezekben a fejezeteiben (20-63. lap) az ide vonatkozó részterületek gazdag szakirodalmát tallózza végig, elsősorban azokat a munkákat emelve ki, amelyek hatással voltak rá a beszédről vallott nézeteinek kialakításában. E tudománytörténeti áttekintés révén bontakozik ki előttünk az a koncepció, amit SZENDE a beszéd folyamat mibenlétéről és működéséről magáénak vall.

A különböző eredetű fogaskerek az azonban nem mindenütt illeszkednek pontosan egymáshoz. Amikor a beszédet a kommunikáció egészében (MEYER-EPPLER és MALMBERG nyomán) próbálja elhelyezni, és egyenlőségjelet tesz a startpisztoly, a választási plakát és az ujjlenyomat közé, mint amelyek mind az emberi kommunikáció lehetséges változatai, figyelmen kívül hagy egy lényeges különbséget, épp azt, ami az információszerzés-kor megkülönbözteti a k ö z l e m é n y felfogását és értelmezését a n y o m o l v a s á s t ó l. Bármily értékes információkat hámozzon is ki a nyomozótiszt egy ujjlenyomathoz, az épp oly kevésbé helyezhető el kétoldalú, adót a vevővel összekapcsoló kommunikációs lánc jelkészletének elemeként, mint ahogy az elszíneződő lakmuspapír sem teremt kommunikációs kapcsolatot a kémcső tartalma és a vegyész között. Minden létező pusztá fizikai jelenlétével is hatást gyakorol a környezetére, ez a valóság dialektikájából következik. E hatások a környezetet megváltoztatják, a változások fiziológiailag érzékelhetők, és gondolatilag információvá is feldolgozhatók, de primer és szükségszerű jellegüknél fogva teljesen hiányzik belőlük a k ö z l ő szándék, a mondanivaló. Ez az, ami a startpisztoly és a plakát esetében is teljessé teszi a kommunikációs láncot, és persze az előzetes *megegyezés*, amely a pisztolylövést is j e l z é s s é tette, úgyhogy az már lényegileg más, mint az öttusázó pisztolyának dörrenése. (Vö.: DEME, A beszéd és a nyelv. Bp. 1976. 14.)

Ezt a különbséget nem szokták bekalkulálni a beszéd információelméleti modellezésekor, bizonyára azért, mert a valódi közlemények jelhordozói alaki valóságukban ugyanúgy fizikai jelenségek, mint az anyagi valóság minden más fizikai eleme (különben hogyan foghatná fel őket a címzett?), de ez a mulasztás épp a beszéd folyamat értelmezésében vezethet el lentmondáshoz. SZENDE sem tulajdonított kellő fontosságot annak, hogy a jel más, mint amit jelöl. Ezért mikor közös nevezőre próbálja hozni az egyes tudományágak és szerzők különböző terminológiáját, az információelmélet *szimbólumát* – SAUSSURE *jeiðlt*-jével azonosítva – *jelnek* magyarítja (37), s a nyelvben ennek megfelelő "jel"-nek a fonémát tekinti.

Kétségkívül csábító az információelmélet és a nyelvtu-

domány egymásra alkalmazhatóságát a fonémaállományon modellálni, hiszen a fonémák a nyelvnek olyan diszkrét, meghatározott számú és jellemző entitásai, amelyekből valószínűségyszámításokhoz már elegendő mennyiségű, de mégis beláthatóan véges számú kombináció hozható létre. Csakhogy a fonémák, e legkisebb olyan egységek, amelyeknek - SZENDE kitűnő terminusával - "nyelvi érvényük" van, önmagukban semmit sem szimbolizálnak, önmagukon kívül semmit sem tartalmaznak, még akkor sem, ha morfémaszerűen mondatba szerkesztettük is őket, pl.: "az /ø/-t ajakkerekítéssel képezzük". Ez a fonémaszint leglényegesebb különbsége a magasabb szintekhez képest (vö. pl. "ø is jön"). Ebből viszont az következik, hogy az egyes fonémákra és a belőlük létrehozott kombinációkra ("aggregátumokra") megállapított hírértékek, újdonságértékek, valószínűségi mutatók stb. (43-46) aligha szolgálhatnak bármiféle "átszámítás" árán is modellül abban, hogy az információelméletet miképpen alkalmazzuk a morféma vagy épp a szövegalkotás szintjén. Véleményem szerint SZENDE TAMÁS túlságosan leegyszerűsíti a nyelvet is, működését is, kijelentve, hogy "A fonémán túli nyelvi szinten megjelenő egységek, a szavak információelméleti szempontból egyenlőtlen terjedelmű összefüggő szimbólumcsoportok", amelyek az alegységek információelméleti jellemzőinek összegezésén túl terjedelmi, szemantikai és eloszlási jelenségeik közötti összefüggésekkel "bővülnek ki" (47). Egyszerűen nem tartom összemérhetően azonos minőségű dolognak például a "másodpercenkénti valószínűségi információáramlás"-t, ha "A pő, ha engemély kimár / De mindegegy, ha vildagár..." Karinthy-sorokban, vagy mondjuk a déli rádióhírekben vizsgáljuk, - különös tekintettel arra, hogy "az emberi kommunikáció a szó társadalmi értelmében gondolati tényezők információközlését jelenti" (21). (S van-e máshol értelme az emberi kommunikációnak, mint a társadalomban?)

Mielőtt rátérne tulajdonképpeni tárgyára, a beszédflowamat alaptényezőinek meghatározására, mintegy az általa kialakított beszédfogalom summázásaként állást foglal SZENDE TAMÁS a beszéd és a nyelv viszonyának kérdésében is (63-68). Szerinte ilyen v i s z o n yról beszélni képtelenség, mert a beszéd magában foglalja annak nyelvi tartalmát, és nem más, mint a nyelv egyik esete - szemben az írással és más, a nyelvet felhasználó érintkezési formákkal. (Itt úgy tűnik, mintha a bevezetőben mondottakhoz képest valamelyest rehabilitálná az írást, mint "a nyelvinek ... szuverén megnyilvánulási módját"-t).

3. SZENDE TAMÁS művének gerince a 3. és 4. fejezet: ezekben összpontosul az, amivel e tárgykörben a maga részéről járul hozzá a nyelvtudományhoz. Az "elem" fogalmának rögzítése után meghatározza a "nyelvi érvény"-t, mert előzetes általános definíciója szerint "A beszédflowamat eleme legáltalánosabban olyan fiziológiailag létrehozható, illetőleg észlelhető jelenség, amelynek nyelvi érvénye van" (70). Mivel a beszédet elsősorban fonetikai jelenségeként fogja fel, magától értetődik, hogy az elemeit is e fonetikai alapról kiindulva tárja fel. Ezek szerint a beszédhang, a szupraszegmentális tényezők, a szünet és a kifejező mozgások, amelyek közül az igenlés és a tagadás fejmozdulatát kompenzáló, nyelvi eleme-

ket helyettesítő értéküknél fogva ugyancsak nyelveknek tekintti. A beszéd folyamat működése pedig nem más, mint "az alaptényezők szerkesztettsége és szerveződése".

A beszédhangot – mint beszédbeli hangot – vizsgálva érdeklődésének középpontjában a fonémát tartja. Ezt olyan szubsztanciának látja, amelyet a képzési mozzanatok által kialakított, egy időben, egyúttesen megjelenő hangtulajdonságok egyiséggé szerveződésük révén hoznak létre, s amely szubsztanciák a beszédben elemként funkcionálva alkalmasak arra, hogy "nyelvi közléseket alkossanak" (78). A hangtulajdonságok – a fonéma disztinktív jegyei – egymással szervesen összefüggnek a fonémán belül, s a hangfolyamatban szekvenciális kötöttségeket jelentenek az egymásra következő fonémák számára. – Meg kell jegyezmem, hogy a különben helytálló megállapítás számára nem a legmeggyőzőbb bizonyíték a magyar hangrend és illeszkedés törvénye. Nemcsak azért, mert túlságosan specifikus a fonémák szekvenciális kötöttségének általánosabb érvényéhez képest, hanem főleg azért, mert e törvény a magyarban is csak a morfémaállomány adta lehetőségeken belül fejtheti ki hatását. Azt előidézhethi, hogy a *cípő+ndl* alakkal szemben a *cípő* komparatívusza *cípő+ndl* alakban hangozzék, de azt már nem írhatja elő, hogy a *cípő+ért* fonémasorozatnak meg egy *cípő+dr*t feleljen meg, már történetesen nyelvi érvénye a magyarban nemcsak az *-ért* hangkapcsolatnak, hanem az *dr*t-nak is van, csak épp nem állíthatók korrelációba egymással. Túlzott önállóságot, a valóságosnál magasabb szintű funkciót kell tulajdonítanunk a fonémáknak, ha szerveződésüknek törvényszerűségeit kizárólag a fonémaszinten próbáljuk értelmezni, s figyelmen kívül hagyjuk a fölöttes szint organizáló szerepét.

Hasonló hibába esik SZENDE, amikor a fonéma funkcióját a jelentésmegkülönböztetésben látja. TIVADELL meghatározását messzemenő egyetértéssel ismertetve jut el arra a megállapításra, hogy a *vaj, baj, zaj, haj, faj* szavak tanúsága szerint "a pusztá szókezdlet elégséges volt különféle jelentések biztosításához" (83). Ehhez csak egy kérdést: miért nem elegendő újabb jelentések biztosításához a szókezdlet megváltoztatása a *caj, laj, paj* hangsorokban, holott a *v-c, v-l, v-p* fonológiai oppozíciója más hangsorok alapján könnyedén bizonyítható: *cívódik-vívódik, lak-vak, pillá-villa*. Vagy mégsem csak a fonémán múlik, hogy a jelentés megváltozik-e (vagy csak megszűnik)? Én úgy látom, hogy amíg a nyelvhasználat egy hangteszt jelentéshez kapcsolva, egységként nem szentesített mint jelet, a benne elkülöníthető fonémák képtelenek úgy szerveződni, hogy az "aggregátum"-ban jelentések "jelenjenek meg". Az ilyen hangkapcsolat nyelvi érvénye nem haladja meg az egyes fonémák egyenkénti nyelvi érvényét.

Azt is elhamarkodott kijelentésnek tartom, hogy "fonéma csak ott van, ahol a jelentésmegkülönböztetés kizárólag a fonémában van" (92), hiszen pár oldallal korábban fejtette ki, hogy a beszédpartnerek folyamatos érintkezésében a beszéd folyamat megelőző vagy következő szakaszai is eltérő jelentéseket tehetnek lehetővé (81). Ráadásul egészen nyilvánvaló,

hogy fonéma ott is van, ahol jelentés egyáltalán nincs. A jelentésnek a fonéma meghatározásába kritériumként való bevonása tehát semmiképp sem indokolt.

A fonéma funkcióját illető nézeteink eltéréseivel együtt leszögezhetjük, hogy a beszédhangról írott fejezetrészek a könyv legérdekesebb és legértékesebb lapjai közé tartoznak. Kritikus megrostálás után alkotó módon használja fel az arra érdemesnek talált szakirodalmat (pl. a makro- és mikrofonémák elméletét), s a korábbi rendszerezéseket saját kutatásaiból is továbbépítve meghatározza a magyar fonémák és beszédhangok állományát, majd a fonémákat disztinktív jegyeik alapján mátrixban ábrázolja, a beszédhangokat pedig az őket megkülönböztető szubsztanciális mozzanatok rögzítésével jellemzi.

Kár, hogy a sajtónak a könyvben különben nem is túl gyakran munkáló kisördöge épp a megkülönböztető jegyeket tartalmazó táblázatot tisztelte meg kitüntető figyelmével (96). Mi másnak róhatnánk fel, hogy míg a [+elől] jegyű /i/, /i:/, /y/ /y:/ esetében redundáns módon jelölve van a [-hátsó] tulajdonság is, az /o/, /u/, /ø/ és /y/ jegy-nyalábjában nincs jelölve az ajakkerekítés, ezt pedig semmiféle takarékosági szabály nem indokolja. SZÉPE GYÖRGY idézett tanulmányának szegmentális megszorítása szerint is: "a labiálisok között nincs alsó nyelvvállású" (ÁNyT. VI. 395.), ez azonban nem jelenti azt, hogy nem alsó nyelvvállásúak közt ne volnának illabiálisok. A pongyolaság eredményeképpen az /i/ és /y/ disztinktív jegyei teljesen azonos nyalábot mutatnak, s persze nem különböztetnek meg semmit. Az /o/ jegyei közül pedig még a [-al] is törődött, aminek eredményeképpen erről a fonémáról csak annyit árul el a táblázat, hogy "nem felső nyelvvállású, nem elől, hanem hátsó képzett rövid mgh", ettől azonban még lehetne (a) vagy /a/ is. S feltehetőleg azt sem gondolta komolyan SZENDE TAMÁS, hogy az /ø/ és /ø:/ alsó nyelvvállású...

Apróság, legszívesebben elnézésnek nevezném, de nem hagyható szó nélkül, hogy miért konstruál SZENDE TAMÁS elméletet annak indokolására, hogy az [ng]-t nem absztrahálhatjuk /n/ fonémává. Ez a kérdés joggal merül fel az angolban, ahol a "singing" valóban [sinɪŋ]-nek hangzik, de a magyarban az első nazális okkluzióját szabad füllel is jól hallhatóan követi a gutturális zár felpattanása, mégpedig nemcsak szótagoláskor (ezt nem tartja kielégítő kritériumnak Szende), hanem abszolút szóvégen is. A kérdést a magyarban feltenni körülbelül akkora képtelenség, mintha a "mintha" [th]-járól akarnánk bebizonyítani, hogy az nem aspirált /tʰ/, vagy a "Lánchíd" [ch]-jából tételeznénk fel a magyarban egy /x/ fonémát. Itt a kérdés csak az lehet, hogy az "ng"-vel és "nk"-val jelölt ejtésekből miért nem tételezünk fel egy /ŋ/+g/, ill. /ŋ/+k/ fonémakapcsolatot; a válasz pedig az, hogy a magyarban az [ŋ] csak mint beszédhang létezik, az /n/ fonéma helyzeti variánsaként.

A beszédfolyamat szuprasegmentális tényezői között az időtartamot, a hangmagasságot és hanglejtést, az intenzitást és hangnúltyt, a junkturát tárgyalja SZENDE TAMÁS, valamint a

mellékjelenségeket (suttogás, raccsolás, aspiráltság, nazalizáltság, palatalizáció). "Szupraszegmentális tényezőknek a közlemény szemantikai zónáját nem érintő, a közlemény egyszerre több szegmentumával kapcsolatos, szekvencia vonatkózású jelenségeket értem" – mondja (kiemelés az eredeti szerint, 105).

E definíció és az előzmények alapján nem egészen világos, hogy miért itt, az időtartammal foglalkozó részben kapott helyet a beszédhangok időtartamának részletes tárgyalása. Miért tekintendő szupraszegmentális tényezőnek valamely beszédhang hosszúsága, ha 1/ kikötöttük, hogy egyik szupraszegmentális tényezőt sem kapcsolhatjuk egyetlen szegmentumhoz (104), de 2/ SZENDE nem látja meggyőzőnek azt a rendszert, amely "számmon tartja ugyan a hosszú magánhangzókat, de a hosszú mássalhangzókat két azonos rövidevé változtatja vissza". (78) Ennek az el nem fogadott rendszerezésnek lett volna épp az a legfőbb érve, hogy a mássalhangzók hosszúsága "a morféma tulajdonsága" (DEME: Népr. és Nyelvtud. XV-XVI, 93). Am ha ezt elvetettük, s az időtartamot mindenképpen a beszédhang jellemzőjének tartjuk, akkor máris hozzákötöttük az adott egyetlen beszédelemhez, s együtt is kellene szegmentálnunk vele.

A junktura besorolását illetően ugyancsak nem vagyok meggyőzve arról, hogy nem lett volna-e helyesebb a következő alaptényezővel, a szünettel egy csoportban vizsgálni. Igaz a junktura nem határozható meg más elemekkel való kapcsolatától függetlenül, hiszen mindig két elem egymástól való elhatárolásában jelenik meg, de szünet is csak ott van, ahol van minnek szünetelnie. A hangsúlytól, a hanglejtéstől, sőt az időtartamtól is elválasztja viszont a junkturát, hogy míg azok mindig a hozzájuk kötődő beszédhangokkal egyidejűleg jelentkeznek, a junktura glottális zára viszont kizárja valamely fonéma egyidejű hangoztatását. Egyáltalán: nehezen tudom a junkturát mint a szegmentálás megvalósítóját annak bármelyik formájában is szupraszegmentálisnak elfogadni.

Ellenkezésre késztet a fentebb idézett definíciónak az a korlátozása is, hogy a szupraszegmentális tényezők nem érintik a közlemény szemantikai zónáját. A hanglejtés esetében SZENDE maga emeli ki, hogy "a hanglejtés és a közlemény struktúrája között szoros összefüggés van" (115). Furcsa, hogy nem veszi észre: épp a közlemény tartalma (a szemantikai zóna mondat szintű működése) szabja meg a mondat struktúráját is, hanglejtését is.

A hangsúlyra vonatkoztatva érthetőbbé válik a definícióbeli követelmény, amint kiderül, hogy SZENDE kizárólag a szóhangsúlyt értelmezi a beszéd alaptényezőjeként: "Mondatban a hangsúly – olyan értelemben, ahogy morféma önálló egységként van a fonémával szemben – nem létezik. A mondat hangsúly nem egyéb, mint a nyomaték speciális szerveződése a mondat szintjén." (120. Kiemelés az eredeti szerint.) A magyarban a szóhangsúlyozása valóban nem érinti a szemantikai zónát: a rosszul

hangsúlyozott szó legfőljebb csúnya, de még értelmes. De már a mondathangsúlynál kisebb egység, a szólamhangsúly "szerveződése" sem képzelhető el a szemantikai vonatkozások bevonása nélkül, hát még a teljes mondaté.

A beszédészület elemzésének értékét nagymértékben emelte, hogy SZENDE TAMÁS itt jórészt saját kísérleteire alapozva és azokkal illusztrálva adta elő megállapításait, s értékes ismereteket nyújt a magyar beszédnek e meglehetősen kevésbé feltárt területéről.

A kifejező mozgásokat azonban nézetem szerint még határozottabban el kellett volna különíteni a beszéd folyamat tényezőitől, mivel ezek Szende megállapítása szerint sem nyelvek. Ő ugyan az 'igen' és 'nem' jelentést hordozó fejmozdulatokkal kivételt tesz mint *kompensátorokkal*, de ha ezeket elismerjük "nyelvibb"-nek, akkor elismerhetnénk a begörbített mutatóujj 'gyere ide' értékű mozgatását, a 'nem érdekel' vállmozdulatát, és nincs is megállás. Ha a beszéd "par excellence fonetikai jelenség" ezek nem férhetnek bele, s elemzésük épp úgy nem tartozik a nyelvtudomány területére, mint a kommunikáció szempontjából ugyancsak jelentős festményé, vagy a balletté.

A beszéd folyamat működéséről szóló fejezet van hivatva igazolni az előzményekben megállapított beszédelemek realitását, működésüket téve meg próbakőnek. Ezek az oldalakon jórészt a spontán beszédre vonatkozó, korábban már publikált (NytudÉrt. 81. sz.) vizsgálati eredményeket használja fel a szerző. Az olvasónak azonban nem feltétlenül van kéznél a korábbi életmű egésze, nem ártott volna tehát itt is röviden kitérni arra, hogy az adatokat milyen vizsgálati anyagon, mely elvek szerint alakított kutatási módszerekkel nyerte, sőt némi szövegmutatvány ide is ideillett volna. Mindez a terjedelmet csak kevésbé, de annál inkább növelhette volna a közölt számadatok információ-gazdagságát.

Arra már korábban is utaltunk, hogy a nyelv működését SZENDE némiképp leegyszerűsítve ábrázolja, s véleményünket megerősítik most ilyen kijelentései: "a beszéd - nagyobb időegységek vonatkozásában - sztochasztikus folyamat. Elemeinek előfordulása egyben ennek a folyamatnak a működése, az elemek eloszlása pedig működésének módja." (114.) Szende úgy véli, hogy "A beszéd folyamat adottságai önmagukban nem írják elő a kutatónak, melyik ösvényen induljon el": azon-e amelynek kiindulása szerint "adva vannak bizonyos alapelemek, amelyek nagyobb egységekbe állnak össze", vagy a másikon, amely "a beszéd tényeinek a nagyobb elemek felől elemekre való lebontása". Ő az előbbit választotta, de ez a választás olykor paradox helyzetekbe sodorta. Mert ahogy a beszédelemek magasabb szerveződési formái felé indul tovább, következő fokozatként a szótagot találja maga előtt, s ezt el is fogadja, mint a beszédnek a fonémák után következő nagyságrendű egységét. Indoka: a szótag "legnagyobb közös osztója" a szónak is, a morfémának is, a frázisnak is (155). - Bármilyen képletesen alkalmazom is e matematikai fogalmat, megítélésem szerint a morfémának egyáltalán nem osztója a szótag, de még a szónak sem feltétlenül: a 2 morfémányi *lép+j*, *ül+sz*, a három morfé-

más *ért+s+d* stb. csak egyetlen szótagot alkotnak, s egyáltalán nem szótag a "s", pedig önálló alakú kötőszó; és megfordítva: ha szónak és morfémanak közzös osztója volna a szótag, akkor "*asztalos*" szavunk egy *assta* szótöbbl és egy *-los* toldalékból szerveződött volna? Mindenesetre, ha a teljes közlemény felől közelítette volna meg többször is idézett és több szempontból kiaknázott példáját ("*Aj, a nőkebelű idióta / A Jenőke belül idióta*"), észre kellett volna vennie, hogy a második sorban a jelentés nem azáltal változik meg, hogy eltoljuk a szótaghatárokat, hanem a szótaghatárok áthelyezésének lehetősége van alárendelve a szövegösszefüggésbe tartalmilag beilleszthető szóalaknak. Az "*A jen őke belül idióta*" is tökéletesen megfelel a magyar szótagalkotási szabályoknak, ezt a kombinációt mégsem engedjük meg magunknak.

A beszéd és a nyelv viszonyának korábban már érintett SZENDE-féle megítélésével nem áll ellentétben az, hogy miután a beszéd elemei közt első helyre állította a *b e s z é d h a n g o t*, a beszéd folyamat működését a *f o n é m ö k* és *f o n é m a k a p c s o l a t o k* előfordulásának és eloszlásának statisztikai felmérése révén kívánja feltárni. Anélkül, hogy kétségbevonnánk ezeknek a karakterisztikus jelöltségét a beszéd folyamatban, be kell vallanunk: hiányoltuk a *b e s z é d h a n g o k* és *k a p c s o l a t o k* hasonló mélységig hatoló vizsgálatát. Az az érzésem, hogy a beszédnek – különösen a spontán beszédnek – éppen a fonetikai arculata sokkal jobban kidomborodott volna, ha párhuzamba állíthatnók mondjuk a gyakorisági sorrend szerint 53. helyen álló, 0,01 % gyakoriságú /c/ és a zéró gyakoriságú, SZENDE sorrendje szerint utolsó, 64. helyen álló /c:/ fonémaelőfordulásokat, valamint a 0,138 %-os gyakoriságú /tj/ – sorrend szerint 168. – fonemakapcsolatot a valóságosan realizálódott [c], [c:] beszédhangok előfordulásaival. (NB. Egy-két mondatot arra is jó lett volna fordítani, honnan tudja a szerző, hogy a vizsgált szöveganyagában egyformán zéró gyakoriságú hat fonéma közül melyiket illeti meg a sorrendben az 58., melyiket a 64. hely.)

A beszédelemek szerveződésének legmagasabb nagyságrendű egységeként röviden foglalkozik SZENDE a fonemikus frázissal; ennek fonetikai kritériuma csupán az egyetlen, egységes hanglejtésforma; SZENDE értelemmegkülönböztető szerepet tulajdonít neki, amit alaposabban át kellene még gondolni, megint a szöveg felől közelítésben is, valamint azt is, hogy mennyiben nevezhető ez a fonetikai egység – LIBERMAN nyomán – "a természetes légzési csoport archetípusának" (160). Túl rövidnek tűnik a frázis ahhoz, hogy fiziológiai alapját egy kilégzési szakaszban kereshessük, különösen, ha egybevetjük SZENDE-nek azzal a nagyon plauzibilis mérési adatával, hogy a spontán beszéd folyamatban az összes szüneteknek (beleértve a tagmondatok és mondathatárok szüneteit is) csupán 58%-át használjuk fel egyidejűleg belégzésre. (134.)

A munka utolsó fejezetét a beszédnormának szenteli a szerző (161-172). A beszédnormára vonatkozó elméletek tölt meg szokott lelkiismeretes ismertetése után kitér a norma társadalmi szükségszerűségére, változandóságára. Elhatárolja a normát az átlagtól, s végül megállapítja, mikor lehet normatívnak tekinteni a beszédhangok képzését.

4. Ha ebből az ismertetésből, amely helyenként talán jobban hasonlít vitacikkre, elsősorban az tűnik ki, hogy egyes kérdésekben eltér a véleményem SZENDE TAMÁSétól, annak oka nem egyéb, mint hogy más-más szemléleti alapról elindulva és eltérő módszerekkel közelítünk a nyelv és a beszéd megismerése felé. Ettől függetlenül és ezzel együtt: gondolatébresztő könyvét a szakma jelentős nyereségének tartom, mert színvonalasan összegezi a tárgykörre vonatkozó eddigi tudományos ismereteket, amelyekhez aztán saját kutatási eredményeiből maga is jócskán hozzátesz. Külön erényként kiemelendő, hogy mondandóját világosan megszerkesztve, áttekinthető módon taglalja, majd az egészet megerősítendő nagyon logikus és lényegretörő *Összefoglalással* zárja.

A kiadvány tudományos értékét a könyv végére illesztett gazdag bibliográfia tovább emeli.

M. Korchmáros Valéria

KARL KONT: KÄÄNDSÖNALINE OBJEKT LÄÄNEMERESOOME KEELTES

ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused
IX. Tallinn, 1963. 234 lap.

1. A mű a szerző kandidátusi disszertációjának átdolgozott és kiegészített változata. Célja, hogy áttekintést adjon a deklinált névszói tárgy alakrendszeréről és funkcióiról a mai balti finn nyelvekben, s egyúttal nyomon kövesse ezen alakok és funkciók történeti fejlődését is, ezúton tisztázva a vizsgált nyelvek, ill. nyelvjárások adott részstruktúrájában megnyilvánuló eltérések okait. A munka alapjául szolgáló korpusz igen nagy és sokrétű: régi irodalmi nyelvi, népköltészeti, mai szépirodalmi és nyelvjárási szövegekből tevődik össze. A szerző az észti és a finn (a déli, ill. az északi csoport első számú képviselője) vonatkozásában törekedett arra, hogy szisztematikusan valamennyi nyelvjárásból bemutasson példamondatokat; a többi balti finn nyelv nyelvjárásaiból csak akkor hoz példákat, ha az egyes nyelvjárások között a téma szempontjából lényeges eltérések vannak.

2.1. A munka a következő fejezetekre tagolódik: Bevezetés (7-41); I. Magának a névszói tárgynak és alaptagjának szemantikai természetétől függő tárgyi alak (42-109); II. Az alaptag alakjától függő tárgyi alak (110-178); III. A tárgyként szereplő szó szófaji hovatartozásától függő tárgyi alak (179-186); Összefoglalás (187-192); orosz nyelvű rezümé (193-213); Irodalom és rövidítések (214-227); A nyelvek és nyelvjárások rövidítései (228-232).

2.2. Mint a fejezetcímekből is sejthető, a szerző ún. hagyományos módszerekkel és terminológiával dolgozik, ezt kritikus szellemmel és maximális alapossággal párosítva. A bevezetésben a balti finn tárgy fogalmának tisztázására törekszik, ami egyrészt a kategória eddigi általános meghatározá-

sainak nem kielégítő volta, másrészt a balti finn nyelvek struktúrájának bizonyos speciális sajátosságai miatt nem könnyű feladat. KONT nem tekinti céljának, hogy a (balti finn) tárgy valamely gyökeresen új szempontú definíciójával szolgáljon. A kérdést az említett nehézségeket szem előtt tartva közelíti meg: egyfelől a nyelvi tények és a tárgyra vonatkozó általános jellemző megállapítások konfrontálásával, másfelől a tárgy és más mondatrészek (alany, határozó, jelző) határterületeinek tüzetes vizsgálatával.

Kimerítően taglalja az ige tranzitivitására alapuló megközelítés (más nyelvcsaládokban is felmerülő) közismert problémáit. A tranzitív, ill. intranszitiv igeik éles elhatárolásának lehetetlenségét többek közt egy pregnáns példával, bizonyos mozgást jelentő balti finn igeeknek a tranzitivitás/intranszitivitás viszonylatában megnyilvánuló eredeti neutralitásával illusztrálja: *észť nina jooksis verd (vere välja) — ninast jooksis verd (veri välja)* (38).

Kitér a tárgy jelentéstani szempontú osztályozására irányuló általánosan és kevésbé ismert (W. GRÜNTAL, A. NOREEN nevéhez fűződő) kísérletek kritikájára. Valamennyi felosztásra nézve megállapítja, hogy az egyes kategóriák nem azonos szemponton alapulnak. Hogy az egységes szempont mi lehetne, arra nézve KONT nem tesz konkrét javaslatot.

Pedig a tárgy jelentéstani szempontú vizsgálatára éppen a balti finn nyelvekben igen nagy szükség lenne több okból is, amelyek kifejtésével KONT rátér a tárgy és egyéb mondatrészek elhatárolásának kérdéseire. Egyrészt, mivel a partitívus funkciói között megőrizte az eredeti adverbialis-lokálisat (a később kifejlődött partitívus causae-ról, ill. a partitívus causae et objectivusról nem beszélve), másrészt, mivel a balti finn nyelvekre jellemző totális/parciális struktúra a tárgyon kívül az alanyra (és a "predikatívumra") is kiterjed, bizonyos esetekben igen nehéz elhatárolni a tárgyat alakilag az alanytól és a határozótól.

Az egyes mondatbeli szerkezet típusok genetikai viszonyának lezáratlan kérdésével kapcsolatban igen érdekesen fejtegeti a szerző, hogy a balti finn nyelvek tárgya és határozója a különböző jelentésfunkciók kifejezésében párhuzamosságot mutat, és ebben a tárgy archaikusabb természete mutatkozik meg. Úgy véli, a balti finn nyelvek igebővítményeinek tárgyra és határozóra való felosztása mögött a mondatrészek fejlődésének két történeti szakasza rejtőzik. A tárgyban nyilvánul meg az eredetibb rendszer, amelyben különböző viszonyjelentések alakilag differenciálatlanul fejeződnek ki, a hangsúly az ige és a bővítmény szoros kapcsolatára, a viszony kvantitatív oldalára esik. A később kialakult formai sokféleséget a határozók körében használták fel, viszonyjelentéseinek differenciált kifejezésében. Ugyanez a párhuzamosság adnominális szerkezetekben is megfigyelhető. A balti finn nyelvekben a jelző állhat az ún. grammatikai esetekben, de lokális esetekben is. A lokális esetekben álló jelzőben differenciáltan jut kifejezésre a bővítmény viszonyjelentése: *észť maja metsas, tee linna, kivist maja* stb. (16). A nominatívusi és a genitívusi jelző esetében ezek a viszonyjelentések a jelzőn alakilag nem differenciálódnak: *észť metsamaja, linnatee, kivimaja*

stb. (uo.). A nominativus, ill. a genitívus a jelzőként használt szó jelentésének határozottságát, ill. konkrétságát minősíti; tehát az adnominális szerkezetek kifejezése terén is megvan az a tartomány, ahol megnyilvánul az alaptag és a bővítmény viszonyának kvantitatív oldala. KONT kapcsolatot lát ezen párhuzamok, valamint más finnugor nyelvek (mordvin, mari, komi) azon vonása között, hogy mind a tárgy, mind a névszói jelző esetében alakilag elkülönítik a határozatlan bővítményt a határozotttól.

A határozott/határozatlan oppozícióval a szerző eljut ahhoz a tényezőhöz, amely a finn-volgai periódusban alapot adott a tárgyas viszonyok kifejezésének kétalakúságára, és így a totális/parciális struktúra kialakulásának kedvező bázisa lehetett.

A bevezetés végkövetkeztetése: a balti finn mondatrészek meghatározásában az alak, a jelentés és a függőségi viszony csak együttesen szerepelhet kritériumként, olykor (pl. összetett igealakú passzív szerkezetek esetében) azonban ezek sem nyújtanak elegendő támpontot.

2.3. I. Magának a névszói tárgynak és alaptagjának szemantikai természetétől függő tárgyi alak

A fejezet címéből két alfejezetre következtethetnénk, a szerző azonban hetet vonultat föl: 1/ Az egészt és a részt jelölő tárgy; 2/ Az igében megnyilvánuló cselekvés terminativitását és kurzivitását jelölő tárgy; 3/ A jövő és a jelen elkülönítése a tárgy alakjának segítségével; 4/ A határozatlanság kifejezése a parciális tárggyal; 5/ Rezultatív és irreultatív igék; 6/ A prefixális természetű határozók szerepe a rezultatív ige és a teljes tárgy kapcsolatában; 7/ Fejlődési eltérések a totális és a parciális tárgy használatában a balti finn nyelvekben.

Az alcímek tartalmazzák azokat a fő oppozíciópárokat, amelyek köré a fejezet anyaga szerveződik; rész/egész; terminativitás/kurzitivitás; rezultativitás/irrezultativitás; határozottság/határozatlanság. Ezen oppozíciópárok között szoros kapcsolat van.

A rész/egész oppozíció a parciális/totális tárgy váltakozásában mutatkozik meg; ugyanez. fejezi ki az ige kurzivitását/terminativitását, mivel a balti finn nyelvek grammatikai felépítésében hiányoznak azok az alak jelölő elemek, amelyek elkülöníthetnék a kurzív, aspektualitására nézve imperfektív igt a terminatív, perfektív aspektusú igtól. (A kurzív/terminatív műszó A. NOREENTől származik, az imperfektív/perfektív a szlavisztikai szakirodalomból). A "rezultatív" akciójegy a (perfektív) terminatív ige akciójegye, az "irrezultatív" az (imperfektív) kurzívé.

A balti finn nyelvekben KONT kutatásai szerint akkor használnak teljes tárgyat, amikor a tárgyként szereplő dolog az igében megnyilvánuló cselekvésnek egészében alárendelődik, és/vagy a cselekvés befejezett, ill. a jövőben fejeződik be, a tárgy viszonylatában pedig rezultatív.

Parciális tárgy használatos akkor, ha a tárgyi szerepű szóval jelölt dolog az igében megnyilvánuló cselekvésnek részben vagy fokozatosan rendelődik alá, és/vagy a cselekvés befejezetlen, a tárgy viszonylatában irrezultatív; a parciális

tárgy mindig határozatlan részt fejez ki.

Itt jegyezzük meg, hogy nem értünk egyet KONT azon polemizáló észrevételeivel, amelyek N. DENISONnak a totális tárgy határozott részt jelentő funkciójáról vallott véleményére vonatkoznak. N. DENISON az ún. partitív szavak kapcsán, az oszt-hatóság-oszthatatlanság fogalompárból kiindulva szembeállítja a határozatlan részt jelölő parciális tárgyat a határozott részt, ill. egészt jelölő totális tárggyal. Szerinte a parciális/totális tárgy használatát elsődlegesen a határozottság/határozatlanság, nem pedig a rész/egész oppozíció szabályozza. N. DENISON példái: finn *Eilen osti hän uudet kirjat; hän osti uudet kengät* stb. (75), ahol a *kirjat* és *kengät* teljes tárgy határozott részt fejez ki (a határozottságot a jelző aláhúzza).¹ KONT e tárgyakban egészt jelölő teljes tárgyat lát, okfejtésében azonban nem a nyelvi struktúrából, hanem a cselekvő lehetséges szubjektív meggondolásaiból indul ki. A szerző kiemeltja, hogy a (1) rész/egész oppozíció és a (2) kurzív/irrezultatív ill. terminatív/rezultatív oppozíció a mai nyelvhasználatban szorosan összefonódik; (1) elsődlegesebb, a (2) nyelvtörténeti kialakulásának alapja, (2) viszont a mai balti finn nyelvekben kiterjedtebb és meghatározóbb.

Bár a balti finn részt jelölő parciális tárgya a totális tárggyal való rendszerszerű váltakozása miatt nem felel meg a mordvin részt jelölő ablativusi ún. indirekt tárgynak, gyökerük egy: az uráli alapnyelvi, elkülönülést, elválást kifejező ablativus. A mordvinban a totális/parciális oppozíció helyett a tárgy és az ige viszonylatában a határozott/határozatlan oppozíció vált rendszerszerűvé; ez az oppozíció tette lehetővé a már a finn-volgai periódusban létező partitívusnak a balti finn nyelvek külön életében a rész/egész oppozíció kifejezéséhez vezető végső kifejlődését.

A rész/egész oppozíció kifejezése az esetrendszer segítségével a többi finnugor nyelvtől idegen jelenség, nem az viszont egyes indoeurópai, pl. szláv nyelvekben. Ha a balti finn partitívus funkciót és használatának feltételeit összevetjük a (balti) szláv genitivus bizonyos jelentéskörével és megfelelő feltételeivel, meg kell látnunk szinte teljes megfelelést. A balti és a többi szláv nyelv nominativus, accusativus/genitivus-partitívus oppozíciója a balti finn totális/parciális oppozíciójával azonos jellegű, de annál korlátozottabb. A partitív/nem partitív oppozíció a szlávban is kapcsolatos a határozatlan/határozott oppozícióval. Ez utóbbi oppozíció a balti finn parciális/totális tárgyban extenzív módon jut kifejezésre, hisz lényeges szerepe volt a parciális/totális struktúra átfogóvá válásában.²

¹ DENISON, N.: The Partitive in Finnish. Hki 1957. 140. 1.

² Vö. DEZSŐ LÁSZLÓ: Szerbhorvát-magyar kontrasztív nyelvtan. Újvidék, 1971. 22. 1.

A balti finn rész/egész struktúra tehát balti szláv nyelvek hatása mellett fejlődött ki. Az archeológia tanúsága szerint a balti finnek és a balti szlávok az i.e. II. évezred óta azonos területen élnek, s ez mindkét irányban egyező fejlődésfolyamatokat idézett elő a nyelvek szerkezetében.

KONT a balti finn aspektuskutatások történetéből R. SAXÉN és M. SADENIEMI kutatásait emeli ki; megjegyzi azonban, hogy SADENIEMI a partitívus parciális funkcióját nem különíti el a kurzívtól, SAXÉNNál pedig az irrezultatív/rezultatív oppozíció háttérbe kerül a kurzív/terminatív mögött, holott az előbbi oppozíció N. DENISON statisztikája szerint a finn irodalmi nyelvben pl. fontosabb szerepet játszik a parciális/totális tárgy váltakozásában, mint az utóbbi. KONT véleménye szerint azonban még nem rendelkezünk kellően egzakt szemantikai kritériumokkal annak eldöntésére, hogy a két oppozíció közül melyik az elsődleges; ő a szintaxis szempontjából megelégszik a két tényező összefonódásának megállapításával.

Az 5. alfejezetben a szerző csoportosítja a balti finn igéket aszerint, hogy alapvetően irrezultatív/kurzív, ill. rezultatív/terminatív aspektusú cselekvést fejeznek-e ki. A balti finn igék többsége rezultatív. Ezen igék zöme mellett a totális vagy parciális tárgy paralell jelenhet meg. Az irrezultatív/kurzív igék esetében az ilyen párhuzamosság ritka. KONT az irrezultatív igéket használatuk áttekinthetősége céljából négy, többé-kevésbé homogén szemantikai csoportra osztja.

Azok a prefixális jellegű határozók, amelyek kurzív igéket terminatívvá, intranszitiv igéket tranzitívvá tehetnek, funkciójuk szerint igen közel állnak a germán, balti, szláv (és a magyar) nyelvek igeprefixumaihoz. Kifejlődésük – ha areális hatásoktól nem is mentes – belső nyelvi jelenség, de a lívben, a vepszében és két észti nyelvszigeten egyenesen az oroszból és a lettből kölcsönzött igeprefixumokkal is találkozhatunk.

Ugyanígy a parciális tárgy használatának terjedése a balti finn nyelvek körében (főleg a déli csoportban) eredetét tekintve többnyire tisztán balti finn jelenség, de elszórtan megtalálhatók a szláv hatás nyomai. Igen érdekes jelenség a vepszében a totális tárgy terjedése, amelynek okát KONT szigorú logikával fejti meg: a kétségtelen orosz befolyás nem valamely esethasználat közvetlen átvételében nyilvánul meg, mint korábban (az orosz genitívusra utalva) gondolták, hanem az orosz tárgyhasználat egész alaki rendszerének hatásaként.

A munka ezen (I.) fejezetének célszerűbb felépítése áttekinthetőbbé tenné az anyagot, és kiküszöbölné a felesleges ismétléseket. Nem látunk rá okot, hogy a 2., 3., 5. és 6. alfejezetet egymástól különválasszuk, hiszen a 2. és az 5. részben főszerepet játszó szempont szorosan összefügg, illetve a 3. rész a kurzivitás/terminativitás, a 6. rész pedig a rezultativitás/irrezultativitás mellékjelenségeként tárgyalható. Ugyanígy helyesebb lenne az 1., 4. és 7. rész egyesítése a tárgyi szerepű szó szemantikai jellegétől függő tárgyasalakra vonatkozólag. Továbbá: az alaptag-igék szemantikai jegek szerinti csoportosítása mint szempont nyilvánvalóan háttérbe szorul aspektualitásuk szerinti kategorizálásuk mögött; így a fejezetcím némileg félrevezető.

2.4. II. Az alaptag alakjától függő tárgyi alak

A fejezet két részre oszlik: A/ a totális/parciális tárgyi alak használatát szabályozó igealakoktól, ill. B/ a Sg.Nom. alakú totális alakot feltételező igealakoktól függően.

A/ Ebben az alfejezetben a szerző 1/ az ige tagadó formáitól és 2/ az ige infinitivusi formáitól függő tárgy alakjait vizsgálja.

1/ VÄHROS³ nyomán feltételezi, hogy a parciális tárgy szinte kizárólagos föllépése az alakilag tagadó, nem állítást kifejező mondatokban főleg az átfogóvá vált totális/parciális struktúra következménye, a tagadással összefüggésben azonban vannak olyan funkciói, amelyek ezzel nem magyarázhatók. Úgy véli, ezen funkciók párhuzamosak a balti-szláv genitívus hasonló funkcióival s föltehető, hogy a balti finn nyelveket ezen a téren is érte balti oldalról érkezett strukturális befolyás.

2/ Az *m*-infinitívus illativusától, inessivusától, elativusától, valamint a *t*-infinitívus lativusától függően a tárgy totális/parciális alakjának használata három tényezőtől függ: 1/ a predikátum jelentésétől, 2/ az infinitívusban levő ige jelentésétől, 3/ az infinitívus esetalakjától. Az *m*-infinitívus abessivusától, adessivusától és instruktívusától, valamint a *t*-infinitívus inessivusától, instruktívusától és translativusától függő tárgy alakjára nézve az infinitívusok esetalakja a meghatározó.

B/ Az alaptagként szereplő ige alakjától függő Sg.Nom. alakú teljes tárgy. A szerző az ige imperativusi ill. passzív alakjaitól, valamint a *t*-infinitívus lativusától függő Sg.Nom. alakú teljes tárggyal foglalkozik. Ezek közül a passzív szerkezetekkel kapcsolatos kérdéseket érdemes kiemelni, mivel KONT itt sikerrel tisztázza az észt mondattan egyik eddig elhanyagolt és megoldatlan problémakörét. A passzív alakoktól függő Sg.Nom. alakú tárgy vizsgálatát a balti finn nyelvekben célszerű két külön csoportban végezni:

1/ a passzívum egyszerű igealakjaitól függő tárgy

2/ a passzívum összetett igealakjaitól függő tárgy

Az 1/ esetben a passzívum következetesen imperszonális természetű, így a megfelelő aktív konstrukció tárgya az marad a passzívum egyszerű igealakjaival kapcsolatban is.

A problémát a 2/ eset jelenti, amelyben a passzív alak kétarcú: ugyanabban a konstrukcióban lehet perszonális és imperszonális is, s a Sg.Nom.-ban álló mondatrészt ennek megfelelően alanynak, ill. tárgynak kellene minősíteni. A kétarcúság abban rejlik, hogy a perfectum és a plusquamperfectum összetevőinek, az *olema* segédigének és a főige passzív múlt idejű participiumának a viszonya kétféleképpen fogható fel: egyfelől mint az ige paradigmarendszerébe beilleszkedő összetett

³ VÄHROS, I.: Venäjän genetiivi ja suomen partitiivi erito m objektin ja subjektin kaasuksina. - Verba docent. Hki 1959, 269-287.1.

igealak, másfelől mint kopula+predikatívum (ilyenkor a participium nominális, adjektívumszerű természete lép előtérbe). A mondattanok az első esetben a Sg.Nom. alakú bővítményt tárgynak, a második esetben alanynak tartják. A két esetet egyrészt bizonytalan szemantikai szempontokkal, másrészt formálisan, a névszói bővítmény és az *olema* segédige kongruenciájának ill. inkongruenciájának alapján kísérlik meg elkülöníteni (ha a viszony inkongruens, a névszói bővítményt tárgynak tekintik, vö. finn *työt on/oli tehty*; ha kongruens, alanynak, vö. észt *ma olen/olin petetud, sa oled/olid petetud, meie oleme/olime petetud* stb.(161)). A balti finn nyelvek északi csoportjában az inkongruens (tárgyas) típus, a déli csoportban a kongruens (alanyos) típus dominál.

KONT azonban a balti finn passzívum eredeti perszonális típusára is utalva (W. SCHLACHTERrel egyetértésben, aki a lapp passzívum hasonló sajátosságát vizsgálta⁴) rámutat, hogy sem jelentésbeli, sem szerkezeti szempontból nincs ok a Sg.Nom.-ban álló bővítmény egyoldalú, alanyként, ill. tárgyként való felfogására, hanem - egzaktabb kritérium híján - el kell fogadni a jelenség kétarcú természetét. A balti finn nyelvek struktúrájának régi és gyakran megnyilvánuló vonása az alany és a tárgy igen szoros összefonódása. Ez elválaszthatatlan kapcsolatban van a balti finn nyelvek totális/parciális struktúrájával, amely a passzív szerkezetekre oly módon hatott, hogy az ilyen szerkezetekben a tárgy és az alany eseteként is fel-lepő partitívus a predikátummal inkongruens, s így elősegítette, hogy az analóg funkciójú nominatívusi bővítmény és a predikátum formai viszonya közeledjék az inkongruencia felé.

2.5. III. A tárgyként szereplő szó szófaji hovatartozásától függő tárgy alakja

A kurta fejezetben a szerző két jelenségnek szentel figyelmet: 1/ a teljes tárgyként szereplő számnevek és 2/ az ugyanezen funkciójú mennyiséget jelentő főnevek Sg.Nom.-i alakjának. A 2/ csoport illetően alaki megjelenését az 1/ analógikus hatásával magyarázza, az 1/-re vonatkozólag azonban megjegyzi, hogy a jelenség - más nyelvcsaládokban is ismert lévén - általános nyelvészeti magyarázatot kíván.

3.1. Újabb ERKKI ITKONEN foglalkozott egy hosszabb tanulmányban a témakör néhány kérdésével, azokat az egyes nyelvek esetrendszerbeli változásai felől megközelítve.⁵ Nézetei két (az ismertetett monoqráfia szemszögéből periferikus) ponton térnek el KONTÉitól.

(1) ITKONEN (JAKUBINSKAJA-LEMBERG kutatásai nyomán) igazoltnak látja, hogy a mordvin ablatívusi "tárgy" nem csupán

⁴ W. SCHLACHTER: Lappische Passivsyntax. - UAJb XXV. (1953) 201, 119, 184. 1.

⁵ E. ITKONEN: Über das Objekt in den finnisch-wolgaischen Sprachen, FUF XXXIX, 1971-72. Heft 3. 153-212.1.

a parcialitás, hanem az irrezultatív aspektus kifejezője is lehet, s így azt a balti finn partitívusi tárgy megfelelőjének tekinti. KONTnak azt az ellenérvét, amely szerint az ablatívusi "tárgy" nem illeszkedik bele a tárgyas viszonyok kifejezésének mordvin rendszerébe, mivel a főlérendelt ige mindig alanyi ragozású, azzal utasítja vissza, hogy a határozottság/határozatlanság oppozíció kifejezése az ablatívusi tárgynak csupán másodlagos funkciója. Ugyanakkor ITKONEN maga is említi - amire KONT is rámutat -, hogy az ablatívusi tárgy a mordvin igéknek bizonyos szemantikailag elhatárolt csoportjához kapcsolódik, míg a balti finn partitívusi tárgy használatának ilyen alapvető korlátozása nincs.

(2) ITKONEN úgy véli, hogy mivel az "élő"/"élettelen" jegy kifejezése az esetrendszer eszközeivel több finnugor nyelv, így a lapp, a cseremis, a permi nyelvek szintaxisában is ismert jelenség, a mordvinban az említett oppozíció megnyilvánulása a genitívusi ill. nominatívusi tárgy váltakozásában nem feltétlenül orosz befolyás mellett fejlődött ki. Ezzel - kimondatlanul is - megkérdőjelezheti KONT szemléletét, amelyben inkább előtérbe kerül az egyes balti finn nyelvekben, ill. azok dialektusaiban észlelhető hasonló jelenségek areális szempontú vizsgálata.

3.2. KONT könyvét nem csupán azért tartottuk érdemesnek ilyen hosszas ismertetésre, mert az adott témakörben máig a legátfogóbb összehasonlító nyelvészeti munka, hanem azért is, mivel további s más irányú kutatásokhoz is megbízható támpontot adhat. Számos (a kiemelnél jóval több) areális nyelvészeti szempontból figyelemre méltó jelenséget ír le, amelyek az ilyenfajta hatások szinte minden típusát képviselik. A vizsgált nyelvek itt tárgyalt strukturális sajátosságai (az aspektualitás kifejezése, az esetrendszer és az aspektualitás kapcsolata, az explicit totális/parciális struktúra, a passzívum) már régebben fölkellették a tipológusok érdeklődését. Az ismertetett munkában fölta rt összefüggések további ösztönzést adhatnak a balti finn nyelveket egyéb finnugor nyelvekkel, ill. más nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvekkel konfrontáló tipológiai vizsgálatokhoz.

Lerch Agnes

WOLFGANG STEINITZ: OSTJAKOLOGISCHE ARBEITEN I-II.

OSTJAKISCHE VOLKSDICHTUNG UND ERZÄHLUNGEN AUS ZWEI DIALEKTEN;
HERAUSGEGEBEN VON DR. G. SAUER UND DR. R. STEINITZ.

Akadémiai Kiadó, Budapest – Akademie-Verlag, Berlin –
Verlag Mouton, Den Haag 1975. XXV+468, VIII+320 lap.

WOLFGANG STEINITZ (1905-1967) a finnugor nyelvészet egyik legnagyobb hatású művelője volt. A nyelvtudomány, a folklór és az etnológia több területén maradandót alkotott, leginkább mégis mint az obi-ugor nyelvek és a finnugor hangtörténet kiváló specialistáját ismerjük, aki mindennek előtt ilyen témájú műveiben érvényesítette a finnugrisztikában elsőként következőként a fonológia, ill. általában a rendszerszerűség elveit.

Több jelentős művének megírása, ill. megjelentetése a II. világháború, majd az utána következő hidegháborús időszakra esik. A példányszámok gyakran kicsinyek voltak, sok el is kallódott közülük, nem jutott el minden intézethez, nyelvészhez, akik számára készült. Egyes nagy érdeklődésre joggal számolt tartó, bár rövidebb írása kevésbé ismert, nehezen hozzáférhető helyen jelent meg. Ezért mindenképpen dicséretes, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és az NDK Tudományos Akadémiája négy kötetben újra megjelenteti W. STEINITZ legfontosabb osztályának tárgyú munkáit. A négy kötet terve a következő volt: I. Ostjakische Volksdichtung: Texte, II. Ostjakische Volksdichtung: Kommentare, III. Ostjakische Volksdichtung aus dem Nachlass, IV. Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie.

Az I. kötet élén R. JAKOBSON meleg hangú bevezetője áll, amely W. STEINITZ-et nemcsak mint tudóst, hanem mint embert is bemutatja (IX-XIV. l.). A sorozat célját megfogalmazó, a közreműködők neveit megemlítő előszó (XV-XVIII. l.) után az "Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten" I. kötetének (Tartu 1939) fotomechanikus utánnyomása következik (1-458 l.). Új a kötetben azon kéziratos megjegyzéseknek a közreadása, melyeket STEINITZ saját munkapéldányába írt be (459-465 l.). Két lap terjedelemben (467-468 l.) a sajtóhibák és más helyesbítések jegyzéke zárja a kötetet.

A II. kötet az OVE 1941-ben Stockholmban kiadott II. részének fotómásolatán kívül (1-208 l.) több új, először publikált anyagot is tartalmaz. A legfontosabb a serkali szövegekhez készült kommentárok (221-295 l.), amelyekkel közel 40 év után végre teljessé vált az OVE. A 209-216. lapon STEINITZ kéziratos megjegyzéseit találjuk, a kötet végén pedig a következő részek állnak: 14 dalnak a kottája (reprint, 297-302 l.), nyelvmestereinek bemutatása (303-307 l.), néhány fotó (308-311 l.), majd a középső Ob vidékének térképe (313. l.).

Az OVE kötetei megjelenésük után igen pozitív kritikában részesültek, most újra részletesen elemezni és méltatni nem szükséges őket. Örülünk, hogy végre teljessé kiegészítve minden érdeklődő szakember részére hozzáférhetővé váltak.

Mikola Tibor

LÁSZLÓ HONTI: SYSTEM DER PARADIGMATISCHEN SUFFIXMORPHEME
DES WOGULISCHEN DIALEKTES AN DER TAWDA.

Akadémiai Kiadó - Verlag Mouton, Budapest - Den Haag,
1975. 161 lap.

HONTI monográfiájában egy ma már kihaltnak tekinthető vogul nyelvjárásnak, a tavdaiak a paradigmatiszus szuffixmorfémáit elemzi a deskriptív nyelvészet módszerével.

A munka időszerűsége és fontossága tagadhatatlan. A rendelkezésre álló, MUNKÁCSI és KANNISTO gyűjtéséből adódó mintegy 100 oldalnyi korpusz a jövőben már aligha fog gyarapodni, a kevés anyag bővülésére nemigen számíthatunk. A szuffixmorfémák elemzése többféle módszerrel is elvégezhető. Vannak, akik más metódushoz folyamodtak volna. Az viszont vitathatatlan, hogy a maga választotta módszert HONTI kiválóan alkalmazza, a fölhasznált terminusokat tömören, világosan meghatározza, elemzése logikus, meggyőző. A hagyományos deskriptív, strukturalista módszereken túllépve hasznosítja az univerzálékutatások eredményeit is, például a mássalhangzó-fonéma-rendszer meghatározásában.

A paradigmatiszus szuffixmorfémák elemzését megelőzi a fonéma-rendszer vizsgálata (12-21 l.). Ésszerűen módosítja STEINITZ fonémajelölését: *ɛ* és *ɛ* helyett *ē*, *ɛ* helyett *ä*, *ɛ* helyett *i*. Meggyőzően értékeli *š*-nek KANNISTO *čš*, *š* és *Dš* jeleit. A 23-28. oldalakon meghatározza terminusait, bemutatja módszerét. A "Morfológia" című rész leírja az ige- és névszó-töveket, valamint a paradigmatiszus szuffixmorfémák alternációs típusait (29-39 l.).

A mű központi része természetesen a "Morfológia" (41-90 l.). A következő sorrendben írja le a szuffixumokat: A. Igei szuffixumok. I. Jelmorfémák (aktív-passzív; igemódok, igeidők, alanyi és tárgyas ragozás). II. Személyragok. Ezután bemutatja a szuffixumok lehetséges kapcsolatait. B. Névszói szuffixumok. I. Jelmorfémák (Számjelek, birtokos személyjelek), II. Ragok (Nom, Akk., Lat., Lok., Abl., Instr., Komit. Translat., Modális, a személynévmások ragozása). A névszóknál is összefoglalja a lehetséges kapcsolatokat.

Az V. fejezet a forrásokban található raggal és jellel ellátott szavakat mutatja be rendszerezve, kategóriánként (91-139 l.). A "Függelék" röviden leírja az egyes szuffixumok szintaktikai szerepét (141-151 l.).

Honti László monográfiája szépen megírt, hasznos hozzájárulás az obi-ugor nyelvészeti szakirodalomhoz.

Mikola Tibor

EERO KIVINIEMI: VÄÄRÄT VEDET. SZOKATLAN FORMÁJÚ TAVAK
TANULMÁNY A MINTÁK SZEREPÉRŐL A NÉVKELETKEZÉSBEN.
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 1977.

EERO KIVINIEMINEK már a mostani tanulmánya előtt is az volt a nézete, hogy nem születik új helynév a már meglevő szókészletből függetlenül. A szerző tehát elutasítja azt a hagyományos nézetet, hogy a helynevek köznévi kifejezésekből kristályosodtak ki rövidebb-hosszabb idő alatt. Művében KIVINIEMI meg akarja vizsgálni nézetének helyességét, valamint azt, hogy milyen hatással van a már meglevő névállomány a születő névre.

A vizsgálatok alapjául KIVINIEMI a szokatlan formájú tavakat választotta. E szokatlan formájú tavakhoz a következő megfontolásból jutott: ahhoz, hogy kiderítthesse a minták szerepét a névadásban, meg kell vizsgálni az elnevezés alapjának (itt: forma) egy variánsát (a szokatlan alak). A víznevek viszonylag a legrégebbiek, így a kis földterületek nevei - amelyeket kevesen használnak - nem zavarják a képet. Finnországban majdnem mindenütt vannak tavak. A vizsgálandó anyagot viszonylag könnyű volt összegyűjteni az alaptérképről (lépték: 1:20000).

Miért választotta a kutató az állóvizeket a vizsgálat anyagául, miért nem vizsgálta például a szokatlanságot a szántóföldek neveiben? KIVINIEMI már e munkája előtt is elfogadta azt a véleményt, hogy a hely fajtája (pl. tó, szántóföld, mocsár) hatással van a névmintára. Ezt a vizsgálat meg is erősíti. Másrészt az anyagot gyakorlati okból valamiképpen korlátozni kellett.

Majdnem ezer név szerepel az anyagban, amelyeket a következő névtípusokba lehet sorolni: *Väärä*- ("görbe") nevek, (243), *Kolmisoppi / Kolmiloukko*- ("háromszög") (182), *Risti*- ("kereszt") (105), *Koukku*- ("horog") (95), *Housu/Kaatio*- ("nadrág") (89), *Haara*- ("ág") (77), *Polvi*- ("térdf") (74), *Mukka-/Mutka*- ("kanyar") (42), *Kynnär*- ("könyök") (32), *Kovero-/Koverä*- ("homorú") (28), és *Käyrä* ("görbe") (21). Mindegyik csoportot feltünteteti az elterjedési térkép, és az elterjedés okait a lehetősek szerint kiderítették. Kényes feladat volt megpróbálni kideríteni a tavak formáját az elnevezés idején, mivel a föld emelkedése Finnországban hatott az állóvizek alakjára.

A vizsgálat kétségtelenül megerősíti azt a nézetet, mely szerint a névmintáknak szerepe van a nevek születésében, mivel egy-egy típus elterjedési területe nem magyarázható meg pusztán a szó- vagy kultúrföldrajz alapján. Érdekes eredmény az, hogy az elnevezési minták a hely fajtájához kötöttek. Ez kiderül pl. a *Väärä*-nevek elterjedéséből, ugyanis a *Väärijärvi* ("Görbetó") elterjedése egészen más, mint a *Väärätpelloté* ("Görbe szántók").

Mint eddig kiderült, az új névnek mindig van kapcsolata a korábbi névkészlettel. Felmerül a kérdés, hogy lehet-e a helynevet a benne foglalt nyelvi kifejezés szerint értelmezni. KIVINIEMI válasza erre: "A névkeletkezés a rendszerhez tartozó típusok alapján azt jelenti, hogy az elnevezési alapot nem is választják, nem is önkényesen jelölik ki, hanem ugyanolyan

módon alakul, mint más ilyenfajta helyek nevében." Ilyen módon a minták szerint megváltozott neveket mindig a kialakult szokás szerint lehet értelmezni, az általuk tartalmazott nyelvi kifejezés bizonyos jelentésének alapján. Egyébként a névmagyarozatot bővíteni kellene az egész névkészlet figyelembevételével, mivel pl. a *Haukijärvi*-ben ("Csukató") nem feltétlenül van a legtöbb csuka azon a területen, hiszen ezt a mintát csak akkor használhatták, ha a többi mintákat azon a területen már felhasználták.

Végül KIVINIEMI előadja véleményét az elnevezések kutatásának jövőjéről: a súlypontot át kellene helyezni a területi monográfiákról az általánosabb elnevezésminták tisztázására, hogy eljussunk az egész nyelvterületet fedő szintézishez. A saját véleményem egyébként a területek, sőt a kicsi területek tanulmányozásának fontosságát feltételezve az, hogy egyszerűen kell az egész terület elnevezéseit vizsgálnunk, nem pedig csak az azonos fajtájú helyeket. Csak így lehetséges kideríteni, hogy a közeli környezetben már meglevő névkészlet hogyan hat az új névre. Ez a hatás véleményem szerint épp olyan fontos, mint az azonos fajtájú nevek egymásra hatása. Lehetséges, hogy KIVINIEMI erre a hatásra utal mondatában: "Amikor a névadás bizonyos szempontból névválasztás is a névadók által ismert elnevezések alapján, a neveket meg kell vizsgálni az egész névállományhoz való viszonyukban is." Mielőtt a névminták szerepét véglegesen tisztázzuk, a nézőpontot véleményem szerint szélesíteni kell úgy, hogy figyelembe vesszük azt, hogy milyen névkészlettel bír egy névhasználó, más szóval, milyen névkészleti alapról választ nevet az új helyeknek.

Markku Rainio

TARTALOM

KÁROLY SÁNDOR: A nyelvi produktivitás jelentősége [The Importance of Linguistic Productivity].....	5
NYÍRI ANTAL: A magyar törérendszer történetéből [Aus Geschichte des ungarischen Stammsystems].....	23
VELCSOV MÁRTONNÉ: Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben [Die Spuren der deutschen Muttersprache von Gáspár Heltai in seinen ungarisch geschriebenen Werken].....	47
BRATINKA JÓZSEF: Adalékok a <i>fegyver</i> jelentéstörténetéhez [Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes <i>fegyver</i> 'Gewehr, Waffe'].....	71
MOKÁNY SÁNDOR: Szófejtések [Worterkklärungen].....	85
SZABÓ JÓZSEF: Az aratás szakszókincse Nagykönyiban [Специальная лексика жатвы в деревне Надькони]...	91
B. FEJES KATALIN: Néhány mondat szerkezeti sajátosság összefüggése iskolai fogalmazásokban [Über die Zusammenhänge bestimmter Satzstrukturen in Schularbeiten].....	123
BÜKY LÁSZLÓ: Metaforikus hasonlatok (Füst Milán költői nyelvében) [Les comparaisons métaphoriques (dans le langage poétique de Milán Füst)].....	139
JANURIK TAMÁS: A szölkup névutók, igekötők és valódi határozószók morfológiai típusainak áttekintése [Die morphologischen Typen der sölkupischen Postpositionen, Verbalpräfixe und Adverbien].....	149
SZALACSEK MARGIT: A határozottság kifejezése az északi osztjákban. I. A szórend szerepe [Über den Ausdruck der Bestimmtheit im Nordostjakischen. I. Die Rolle der Wortfolge]	161
FERENCZI IMRE: Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökökről és tatárokról [Croyances et légendes populaires des hongrois de la Yougoslavie sur les turcs et les tartares].....	181
TAKÁTS KÁROLYNÉ: Erdélyi Lajos nyelvészeti munkássága (Bibliográfia).....	225
 SZEMLE	
Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire (JANURIK TAMÁS).....	235
Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői (M. KORCHMÁROS VALÉRIA).....	240

Karl Kont: Kõhõndsõnaline objekt lühemeresoome keeltes (LERCH AGNES).....	249
Wolfgang Steinitz: Ostjakologische Arbeiten I-II. (MIKOLA TIBOR).....	257
László Honti: System des paradigmatischen Suffixmorpheme des Wogulischen Dialektes an der Tawda (MIKOLA TIBOR).....	258
Eero Kiviniemi: Väärät vedet (RAINIO, MARKKU).....	259

Fkt. Dr. Csukás István dékán

Készült a JATE Sokszorosító Uszemében, Szeged

Engedélyszám: 523/79. Méret: A/5

Példányszám: 500+50 kiny. Fv: Lengyel Gábor